

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований 1998 року

Виходить двічі на рік

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 4 від 26 листопада 2009 року)

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації**
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

**Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «історія»**

Засновник

Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Редакційна колегія

Пашенко В. О., головний редактор, доктор історичних наук, дійсний член АПН України

Волошин Ю. В., доктор історичних наук

Год Б. В., заступник головного редактора, доктор педагогічних наук

Горбик В. О., доктор історичних наук

Єрмак О. П., заступник головного редактора, кандидат історичних наук

Киридон А. М., доктор історичних наук

Кравченко П. А., доктор філософських наук

Нестуля О. О., доктор історичних наук

Стрілець В. В., доктор історичних наук

Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Тронько П. Т., доктор історичних наук, дійсний член НАН України

Якименко М. А., доктор історичних наук

Літературний редактор

Жигилій Н. В., кандидат філологічних наук

-
- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
 - ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
 - ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
 - ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

© Автори публікацій

✉ **Наша адреса:** 36003, Полтава,
вул. Остроградського, 2, кім. 19

☎ **Тел.** (8-05322) 7-27-25

✉ **e-mail:** historic@ukr.net

З М І С Т

300 років Полтавської битви

Т.В. Чухліб

Мазепинська Україна у Північній війні 1700-1721 років: особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу..... 4

В.О. Щербак

Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви..... 10

Статті і студії

К.В. Лобач

Політвідділи МТС у системі координат "влада-селянство"..... 15

В.О. Пащенко

Питання релігії та церкви в творчій спадщині Олеса Гончара..... 29

Повідомлення

Н.Д. Кальніцька

Українські удільні князівства у добу литовського панування..... 40

М.А. Якименко

Роль земства у фінансовій підтримці сільського господарства Полтавщини епохи вільного підприємництва (кінець XIX — початок XX століття)..... 45

П.А. Кравченко, С.М. Шевчук

Історичні особливості суспільно-географічних досліджень Полтавщини у першій чверті XX століття..... 55

Слово молодого автора

В.В. Нагорний

Еволюція інституту кримінальної відповідальності представників православного сектанства у російському кримінальному законодавстві середини XVII — початку XX століть..... 64

О.О. Белько

Напрями діяльності Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу..... 71

Історія релігії і церкви

В.А. Дмитренко

Родина священика XVIII століття: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка Пирятинської протопопії)..... 81

О.Ю. Литвин

Актуальність і значимість економічних ідей християнства..... 86

Національні меншини в Україні

В.М. Селегенєв

Єврейське питання в діяльності Товариства українських поступовців..... 91

О.В. Вітринська

Антирелігійна агітація серед єврейської молоді у 1920-их — на початку 1930-их років в Україні..... 97

Питання зарубіжної історії

В.О. Дятлов

Очікування "великого заколоту" в період ранньої Реформації в Німеччині (1517-1524 роки)..... 105

Н.В. Год

Дитина, сім'я та гендерна проблематика у творах гуманіста Еразма Роттердамського..... 114

Хроніка

Л.Л. Бабенко

ІІ Міжнародна наукова конференція "Держава і церква в Україні за радянської доби"..... 122

Ю.В. Волошин

Міжнародна конференція "Полтава 1709: переосмислення ключового моменту в європейській історії"..... 124

Критика та бібліографія

Ф.Г. Турченко

Коваленко О. Глиняні люльки XVII — XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / Оксана Коваленко. — Опішине: Українське Народознавство, 2008. — 144 с.: іл. (Керамологічне двокнижжя "Люлька в історії та гончарстві України", книга 1; Академічна серія "Українські керамологічні студії", випуск 1)..... 126

Н.І. Бойко

Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олеса Гончара (мовні, навколомовні й деякі інші проблеми): Монографія / М.І. Степаненко. — Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с. 127

О.І. Уткін

Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 рік) / Роман Сітарчук. — Полтава: Скайтек, 2008. — 324 с. 132

П.П. Панченко

Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 — 1980-ті роки): Монографія / Олександр Лахно. — Полтава: Друкарська майстерня, 2009. — 288 с. 134

Довідка про авторів 136

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 137

300 років Полтавської битви

Т.В. Чухліб

МАЗЕПИНСЬКА УКРАЇНА У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700-1721 РОКІВ: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА ТА ЗМІНИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

*Угода без меча — то лише слова
без будь-якої сили, що могла б
сповна гарантувати безпеку людини*
(Томас Гобс. Левіафан,
розд. 17; 1651 рік)

У праці вивчаються особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу Гетьманату в ході Північної війни.

Ключові слова: *воєнно-політичний виступ І. Мазепи, міжнародні відносини, політико-правовий статус.*

У зв'язку з 300-річчям воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 і 1959 роках, надзвичайно актуалізуються наукові, політологічні, ідеологічні й свідомісні оцінки цих історичних подій. Досліджуючи етнічну ієрархію Російської імперії у ХІХ столітті, швейцарський історик Андреас Каппелер зробив несподіваний висновок: тогочасні українці з точки зору політичної лояльності до Центру поділялися на три групи — „мазепинців”, „малоросів” та „хохлів”. При цьому „мазепинцями” у Санкт-Петербурзі вважали сепаратистів, які прагнули до відновлення якщо й не власної держави, то хоча б самобутньої національної культури [1, с.130]. Як бачимо, що й через 100-200 років від часу відмови (вмотивованої, на думку одних істориків, та невмотивованої — інших) Івана Мазепи від сюзеренітету московського царя Петра І й переходу гетьмана під протекторат шведського короля Карла ХІІ Густава серед російського політикуму добре пам'ятали про підступний, на їхню думку, виступ козацької еліти за свої „права та вольності” у 1708-1709 роках.

На початку ХХ століття, в умовах короткочасного відновлення української державності 1917-1921 років, розпочалися гострі дискусії наукового, а головним чином, політико-ідеологічного характеру щодо оцінки російсько-українських відносин за царювання Петра І і гетьманування Мазепи. Ці суперечки були актуалізовані й спричинені тим, що ні „монархічна”, ні „більшовицька”, ні „буржуазно-демократична” Росії не бажали відпускати від себе сепаратично налаштованих українців, яких знову ж таки у Петрограді, Москві або ж Омську почали масово називати „мазепинцями-самостійниками”.

Перемога „диктатури пролетаріату” з політичним центром у Москві спричинила до того, що українська історія стала трактуватися з точки зору завойовника, а тому всіх гетьманів Війська Запорозького (крім, звичайно, Богдана Хмельницького) другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ століть офіційно оголосили „зрадниками” не лише Московського царства, а й українського народу. Така потужна ідеологема насаджувалася в академічних

наукових інституціях, і через них у всіх освітніх установах та засобах масової інформації, а отже, в масовій суспільній свідомості народів колишнього Радянського Союзу. Хоча, як зазначав у 1986 році відомий французький історик Марк Фьєро, незважаючи на такі всеохоплюючі заходи комуністичного керівництва, значна частина українців все ж таки продовжувала вважати гетьмана Мазепу національним героєм своєї історії [2, с.177].

Зауважимо, що не маємо за мету оцінювати діяльність гетьмана Івана Мазепи в межах контрверсійної парадигми „герой — зрадник”. Ще у 1908 році, напередодні гучного відзначення в межах Росії 200-річчя Полтавської битви, Михайло Грушевський опублікував у Львові програмну статтю, в якій пояснював важливість існування „мазепинського міфу” тим, що „союз Мазепи з Карлом XII був довершений у критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту...” [3, с.42]. Очевидно, що видатний український учений серед інших джерел опирався і на відому промову царя Петра I, яку той у запалі виголосив перед своїми солдатами за декілька годин перед вирішальною битвою зі шведами під Полтавою: „...Прошу доброго вашего подвига, дабы неприятель не исполнил воли своей и не **отторгнул бы толь великознатного малороссийского народа от державы нашей, что может быть началом всех наших неблагополучий** (виділ. — *Авт.*)” [4, с.281]. А згідно з висновками сучасної російської вченої Тетяни Таірової-Яковлевої, „перехід Мазепи до шведів став хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком „зради” [5, с.218]. Та й, справді, ще у маніфестах 1708-1709 років московський цар і майбутній імператор Петро I звинуватив гетьмана в „измене” й порушенні звичаю хрестоцілування. На це його колишній український підданий відповідав, що відмова від царської зверхності та набуття сюзеренітету іншого монарха була спричинена ідеєю „вищої вірності”, яка полягала в служінні інтересам своєї «Ойчизни, матки бідної України» вольностям та добробуту Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу. Слід зазначити, що характеристика зовнішньополітичного кроку найбільш одіозного правителя Українського гетьманату має надзвичайно велику історіографію, а також „колонаукову” традицію, серед якої, на жаль, й до цього часу продовжують панувати суб’єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки.

Підтримуємо думку тих істориків, які вивчають події 1708-1709 років з точки зору ситуації, яка склалася на той час в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі у рамках стосунків „сюзерен/протектор — васал/протегований” і накладалася на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Вони полягали в існуванні так званого суспільного договору між монархами та васальнозалежними правителями й концентрувалися у правовій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту й пошанування його „прав і вольностей”. При цьому якщо договір порушувався кимось з політичних контрагентів, „ображений” мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості, в тому числі і в односторонньому порядку.

Як не дивно, але сьогочасна гостра дискусія між окремими українськими і російськими істориками сягає своїм корінням ще у XV-XIV століття. Адже одним з найбільш полемічних аспектів політичної філософії пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право

піддані чинити опір своїм правителям або ж, навпаки, — чи повинні вони постійно виявляти покірність, адже з точки зору християнської моралі в усіх випадках опір вважався злом. З огляду на це, до кінця XVII століття у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на так званому монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покірність абсолютистській владі. Друга обстоювала ідею „народного права”, коли піддані мали право на повстання проти своїх володарів в умовах порушення останніми законів суспільного існування. Звичайно, з огляду на час, обидві ці прямо протилежні одна одній теорії мали теологічне забарвлення.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана І. Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів „малих держав” проти своїх володарів наприкінці XVII — початку XVIII століття: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 році, угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703-1711 роках, молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 році та інших [6]. Очевидно, цей перелік можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. До цього переліку виступів залежних правителів проти своїх володарів слід додати ще й те, що, у ході Північної війни 1700-1721 років гетьман Іван Мазепа, на нашу думку, хоча й невдало, але намагався повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640-1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії дістали назву *Fuchspolitik*.

Проаналізувавши дії гетьмана Мазепи, який досить добре розбирався у лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався уподібнитися до Фрідріха I Вільгельма та добитися вищого, ніж перед тим, міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягнути шляхом лавірування між російським й шведським монархом, але, з огляду на нищівну військову поразку Карла XII Густава від Петра I під Полтавою наприкінці червня 1709 року, ці плани так і не набули логічного завершення.

Нагадаємо, що специфіка української ситуації полягала в тому, що від революційних часів гетьмана Богдана Хмельницького правителі Козацької держави змушені були лавірувати між сусідніми монархами-володарями та почергово (інколи — одночасно) визнавати їхню протекцію, що дістало назву політики полівасалітету. Зважаючи на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700-1721 років, гетьман І. Мазепа лише продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів своїх попередників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-их — 70-их років XVII століття була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання козацьких правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме в цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося “баражування” гетьманів від

однієї до іншої протекції) кращих “вольностей” для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також “прав та привілеїв” усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Саме у контексті усталених політико-правових стосунків ранньомодерного часу слід розглядати проблему участі козацької України у Північній війні 1700-1721 років, під час якої перед урядом І. Мазепи постала раптова і непроста дилема цивілізаційного вибору: кого ж підтримувати у довголітній боротьбі за корону східноєвропейського „володаря світу” — московського царя Петра I чи шведського короля Карла XII Густава разом із його сателітом, польським королем Станіславом Лещинським?

Історіографія „Мазепіани” є надзвичайно великою, а тому спинимось лише на висвітленні тих міжнародних чинників та внутрішніх мотивацій, які привели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманських урядів Мазепи, а потім і його наступника Пилипа Орлика наприкінці першого десятиліття XVIII століття. Окремого розгляду потребує позиція у подіях Північної війни Запорозької Січі й козацького Правобережжя, а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 року) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського.

У зв'язку з цим, вважаємо, що починаючи з 1660 й до 1713 років козацька Україна (самоназви — „Військо Запорозьке”, „Україна”, „Мала Росія”, „Мала Русь”; напівісторіографічні та історіографічні назви — „Гетьманщина”, „Козацька держава”, „Український гетьманат”) існувала як поліцентричний державний організм, окремі автономні частини котрого у різний період і в різних формах визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північно-східного Лівобережжя та центрального Правобережжя), кримського хана (південне Правобережжя — „Ханська” Україна), а також перебували у подвійному підпорядкуванні польському королю і московському царю (Запорозька Січ).

За гетьмана «ясновельможного Іоанна Мазепи згадана **Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро**, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби та за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги й воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити... (виділення тут та далі. — *Авт.*)», — наголошувалося на основних причинах відмови України від протекції Москви у «Правах і Конституціях Війська Запорозького» 1710 року.

Хоча у маніфесті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 року читаємо, що „гетман Мазепа... изменил Нам, Великому Государю, **без всякой данной ему в том причины**, и переехал к Королю Шведскому...” [7]. Тобто російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений науковий аналіз українсько-російських відносин початку XVIII століття дозволяє стверджувати, що московський монарх Петро I став поводити себе як «тиран» стосовно васальної України і таким чином першим зрадив попередні двохсторонні домовленості (так звані Коломацькі 1687 та Московські 1689 років «статті»), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу гетьмана Мазепи та його уряду на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість з них мали не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало розв'язувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя. По-друге, цар Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана. По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату. По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєностей козацькій старшині. По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини. По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками. По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу. По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців. По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами. По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричинили розорення і нищення її населення.

Таким чином, від початку Північної війни 1700-1721 років питання функціонування автономного Українського гетьманату для Московського царства вже не розв'язувалося згідно з положеннями попередніх двохсторонніх угод у рамках відносин «протектор — протегований», а розглядалося Петром I лише у межах політичної доцільності. Тобто він як суверен України не вважав за потрібне виконувати монарші зобов'язання щодо захисту „прав і вольностей” своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар усе ж таки усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою та Батурином. Адже, дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських „статей”. У зв'язку з цим, Петру I поклали на стіл “две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книге список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), **данной ему ж Мазепе на права и вольности...**” [8].

У запальній промові перед своїми солдатами за декілька годин перед Полтавською битвою 27 червня 1709 року цар Петро I «проговорився» про справжні причини несподіваної для нього політичної рокировки колишнього підданого: „Король Карл и самозванец Лещинский привлекли к воле своей гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою... учинить **Княжество особое** под властью его, в котором ему быть Великим Князем...» [9]. (А перед цим у царському указі до „всього Малоросійського народу” від 10 листопада 1708 року Петро I уперше схарактеризував бажання свого колишнього васала як прагнення до незалежного володарювання: „...Мазепу в Украйне **самовластным князем** над ними учинить...” [10]).

Переконаліві військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Північної війни, капітуляція монарха Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика короля Станіслава Лещинського, виснаження людських і матеріальних ресурсів козацької України на “балтійському» та «східному» фронтах Північної війни, що посилювалося накопиченням претензій української верхівки до свого довголітнього протектора Петра I змусили гетьмана Мазепу відмовитися від зверхності «зрадливої й тиранської» Москви на користь утворення самостійного Українського князівства під захистом більш лояльного (як здавалося гетьманові та його оточенню) до своїх підданих войовничого

монарха Шведського королівства. Однак такі волелюбні прагнення козацького правителя завершилися саме тим, заради чого шановна наукова еліта зібралася сьогодні — 300 років тому військові та політичні результати Полтавської битви зруйнували всі сподівання Івана Мазепи на краще майбутнє для ранньомодерного українського соціуму.

Примітки

1. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений. — М.: Б. и., 1997. — С. 125-144.
2. Ферро Марк. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Марк Ферро. — М.: Наука, 1992. — 345 с.
3. Великий українець. Матеріали з життя і діяльності Михайла Грушевського. — К.: Б. в., 1992.
4. Дневник военных действий российских войск под Полтавой (26 июня 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — Санкт-Петербург: Б. и., 1909. — С. 279-315.
5. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. — М.: Наука, 2007. — 389 с.
6. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason / O. Subtelny // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 2. — N. 2. — Cambridge, 1978. — P. 158-183.
7. Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 1.XI.1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — Кн. I. — Ч. II. — М.: Б. и., 1859. — С. 175-176.
8. Лист О. Курбатова до Г. Головкина від 5.XI.1708 р. з Москви // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. — Т. 3. — СПб.: Б. и., 1909. — С. 10-11.
9. Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (26 червня 1709 р.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — СПб.: Б. и., 1909. — С. 279-315.
10. Указ Петра I до всього „малоросійського народа” від 10.XI.1708 р. з Глухова // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 1. — М.-Л.: Соцэкгиз, 1948. — С. 276-284.

T.V. Chuhlib

Мазепинская Украина в Северной войне 1700-1721 годы: особенности международного положения и изменения политико-правового статуса

В работе изучаются особенности международного положения и изменения политико-правового статуса Гетьманата в ходе Северной войны.

Ключевые слова: *военно-политическое выступление И. Мазепы, международные отношения, политико-правовой статус.*

T.V. Chuhlib

Ukraine of Mazepa in the North War (1700 – 1721): Features of the International Position and Change of the Political Legal Status

The features of the international position and change of the political legal status of Hetmanate during the North war are studied in the article.

Keywords: *military-political action of I. Mazepa, international relations, political legal status.*

Надійшла до редакції 12 вересня 2009 року

ІМПЕРСЬКІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

У статті досліджуються радикальні антиавтономістські перетворення у Гетьманщині, проведені після перемоги росіян над шведами у Полтавській битві.

Ключові слова: Гетьманщина, імперська провінція, політична автономія.

Рубіж XVII-XVIII століть посідає особливе місце в процесі українського державотворення ранньомодерної доби. Завершення громадянського конфлікту і прихід до влади освіченої та авторитетної особи — Івана Мазепи відкривало широкі можливості зміцнення позицій Гетьманщини. Водночас у сусідній Росії, володар якої виступав сюзереном Війська Запорозького, дедалі утверджувався абсолютистський режим. Петровські реформи стосувалися всіх аспектів суспільного життя, в тому числі й уніфікації державного управління, яке не передбачало специфіки регіонів.

Потужним поштовхом до радикальних перетворень у Гетьманщині стала перемога росіян над шведами у Полтавській битві. Хоча їх початки простежуються вже з часу обрання Івана Скоропадського гетьманом восени 1708 року. Фактичне призначення царем стародубського полковника на найвищу посаду в Україні не супроводжувалося формальним визначенням його статусу. Замість традиційних «статей» гетьман мав керуватися «Маніфестом» Петра I від 1 листопада 1708 року, в якому декларувався намір надати Війську Запорозькому вольності, права і привілеї, аналогічні угоді 1654 року. Відповідно і в присязі на вірність цареві від імені народу «малоросійського» І.Скоропадський зобов'язувався «быть во всяком верном подданстве у его царского величества и наследников его... по поставленным статьям, каковы состоялись у первого гетмана» [1, с. 183]. Однак звернення до імені першого керманича козацької України не підкріплювалося реальними можливостями політичної діяльності. Навпаки, остання обмежувалася введенням посади царського резидента при гетьмані.

Першим резидентом російського монарха в Україні став Андрій Ізмайлов. При призначенні він отримав у Санкт-Петербурзі від Петра I офіційну інструкцію, в якій деталізувалося спільне управління з Іваном Скоропадським. Разом з гетьманом резидент мав приймати іноземних послів, переписувати їх листи і переправляти копії на ім'я царя. Без згоди останнього І. Скоропадському не дозволялося роздавати та відбирати у старшин землі й маєтки. На випадок непокори в гетьманській резиденції розташовувалася військова зала з двох російських полків. Без царського указу заборонялось обирати нових старшин та страчувати за скоєні злочини. Сама резиденція переносилася ближче до кордону з Росією у містечко Глухів. Важливою ланкою контролю передбачався нагляд за Запорожжям для недопущення зібрання там «свавільців» [1, с. 228-231]. Згідно з таємною інструкцією резидент мав постійно стежити за гетьманом і старшиною, виявляти їх справжню прихильність до царя й перешкоджати можливим стосункам із турками, поляками та шведами. Крім того, під наглядом А. Ізмайлова мала перебувати вся фінансова система Гетьманщини.

Отже, запровадження посади резидента, без якого гетьман не мав права вчинити будь-якого важливого кроку, було не лише значним обмеженням гетьманської влади, але й політичної самостійності козацької України.

Непевне правове становище гетьман Іван Скоропадський спробував виправити відразу після Полтавської битви. 17 липня 1709 року він подав царю проект статей з 14 пунктів з проханням формально підтвердити права і вольності Війська Запорозького. Однак Петро I, покликаючись на попередній «Маніфест», заявив, що таке підтвердження існує з часів Богдана Хмельницького, а до конкретизації окремих положень він повернеться, «скільки скоро время допустит». Так уперше російською владою було фактично проігнороване прагнення української сторони узаконити взаємовідносини традиційним документом, що відкривало широкі можливості для зловживань.

Наслідки невизначеності проявилися насамперед у втручанні у внутрішні справи Гетьманщини. Резидент А. Ізмайлов, намагаючись вплинути на регіональну адміністрацію, почав підписувати разом із гетьманом універсали, що не могло не обурити не лише старшину, але й деяких царських сановників. Зокрема, державний канцлер Г. Головкін у листі до І. Скоропадського від 30 вересня 1710 року вказував на необхідність одноосібного підпису гетьмана у справах із запорожцями без втручання А. Ізмайлова. На думку російського історика С. Соловйова, саме ця подія зумовила відставку першого царського резидента і призначення на посаду стольника Федора Протасьєва. Формально останній мав би займати при гетьмані посаду, рівнозначну полковнику та ще й з дорадчим голосом. Проте поступово діяльність резидента так розширилася, що виникла потреба утворити в Глухові Канцелярію міністерського правління з контролюючими функціями.

Кожний наступний рік правління гетьмана І. Скоропадського приносив нові обмеження його влади. Так спроба призначити київським полковником у 1712 році генерального хорунжого І. Сулиму не увінчалася успіхом. Наступного року Ф. Протасьєв писав до Санкт-Петербурга про доцільність заміни полковників лубенського В. Савича й прилуцького І. Носа. Відповідь прийшла позитивна з аргументацією такої заміни — «через похилий вік». У грамоті Петра I 1715 року йшлося про заборону обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням без попереднього узгодження із Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя. Відтепер і призначення полковників стає прерогативою російського уряду. Окрім українців, ці посади поступово займали й представники «великоросіян». Ніжинським полковником Петро I призначив Петра Толстого, а київським — Антона Танського. Російські урядовці поводитися незалежно від гетьмана, нехтували місцевою владою, що зумовлювало поповнення старшинської верхівки відступниками від української державної ідеї й прислужництва російському уряду та деморалізації. Пришвидшується процес згасання патріотизму і волі до боротьби за інтереси вітчизни.

Зважаючи на втручання російської влади у справи козацької України, І. Скоропадський у 1718 році, подав до колегії іноземних справ «Прошение», в якому намагався відстояти право на гетьманський уряд. Зокрема, Скоропадський домагався заборони київському губернатору надсилати на його ім'я укази, якими українцям «чинятца великие тяготы» [1, с. 281]. Пропонувалося скасувати у Глухові посади коменданта і передати його функції полковнику, заборонити присилати в Гетьманщину іноземців, зменшити побори з населення.

Така позиція І. Скоропадського викликала незадоволення царського резидента, який у листі до Колегії іноземних справ звертав увагу, що нібито гетьман порушує попередні угоди й самостійно листується із «посторонніми монархами». Протасьєв рекомендував також кого із вірних царю старшин

можна пропонувати на різні адміністративні посади. З іншого боку, заохочувалася практика взаємних доносів та розпалювання чвар у середовищі козацької еліти.

Одночасно посилюється втручання з боку російського уряду в економічне життя Гетьманщини. Зокрема, все частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. При цьому на багато видів товарів уводилася державна монополія. Широко впроваджувалася практика обов'язкової закупівлі товарів виключно у російських купців. Центральною владою визначалися місця торгівлі та ярмарків у Росії, де могли торгувати українці. Так, князь Д. Голіцин, посилаючись на царський указ, писав І. Скоропадському в 1714 році «дабы малороссийского народа купеческие люди товаров, а именно: пеньки, юфта, сала — в чужие пристани не возили, но возили в Ригу и в прочие гавани его величества, стоящие на Балтийском море» [2, с. 57].

Під сувору заборону підпадала торгівля із Запорожжям. За її порушення передбачалося заслання до Сибіру. До економічних санкцій проти Гетьманщини можна віднести й заходи царського уряду для збуту на її території «лихих» мідних грошей. Срібні та золоті монети мали б залишатися для обслуговування обігу населення Росії. Постійне ведення бойових дій зумовлювало потребу у виробництві селітри — основного компонента для виготовлення пороху. У 1713 році вийшла заборона продажу селітри на території Гетьманщини. Збувати цей стратегічний товар можна було тільки на артилерійських складах Москви та Санкт-Петербурга.

Потужним обмежувальним заходом царського уряду стала централізація всієї митної системи козацької України. З цією метою на її кордонах було додатково збудовано пропускні пункти з належними до них заставами. Збирання мита за наказом Петра I було передано «на відкуп» царському сановникові С. Рагузинському, хоча офіційно він уважався у підпорядкуванні гетьманського уряду.

Серйозним тягарем для економічної стабільності Гетьманщини стали російські гарнізони. Після Полтавської битви їх кількість майже подвоїлася і досягла більше ніж 10 тисяч. Військові залоги утримувалися головним чином за рахунок податків з місцевого населення, які зростали швидкими темпами. Неодноразові прохання І. Скоропадського до Петра I вивести російські полки з Лівобережжя залишилися без відповіді. Водночас українські козаки використовувалися на території Росії не лише у військових потребах, а насамперед при веденні будівельних робіт, від чого багато їх гинуло.

Великою проблемою для гетьмана України залишалося Запорожжя. Перехід його за умовами «Вічного миру» 1686 року в підпорядкування московського царя не зняв напруги у взаємовідносинах між Січчю та Гетьманщиною. За часів І. Мазепи неодноразово мали місце навіть збройні конфлікти. Проте саме І. Скоропадському після переходу запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком на бік Карла XII довелося організувати каральний похід. У травні 1709 року компанійський полк Гната Галагана та російський загін Петра Яковлева зруйнували Чортомлицьку Січ. За наказом Г. Головкина гетьман мав оголосити про це універсалом «всему малороссийскому народу». Безумовно, такий захід не додавав авторитету І. Скоропадському й погіршував його відносини із запорожцями. У 1710 році гетьман звернувся до них із закликом залишити Кам'янську Січ і перейти на бік московського царя. У відповідь отримав гнівного листа, підписаного кошовим отаманом Йосипом Кириленком, де І. Скоропадський іменується гетьманом не українським, а «московським», якого запорожці на

уряд не обирали. Тобто вони вважали гетьмана нелегітимним правителем, який добровільно втягував Україну в московське ярмо. Дісталось і козацьким старшинам, які заради власних майнових інтересів пішли на службу до царя-тирана.

Навесні 1711 року слова низовиків трансформувалися в дії, коли вони разом із кримським ханом Девлет-Гіреєм узяли участь у поході на Слобідську Україну. За розпорядженням київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина І. Скоропадський під керівництвом генерала І. Бутурліна виступили в похід і розгромили противника поблизу Кам'яного Затону. Кам'янська Січ була зруйнована, що змусило козаків шукати нове місце мешкання на території, підвладній кримському хану. В наступні роки запорожці спільно з татарами неодноразово нападали на землі Гетьманщини. Таким чином, використовуючи суперечності між Запорожжям і Гетьманщиною, російська влада продовжувала зміцнювати свої позиції на південних рубежах у боротьбі за вихід до Чорного моря.

Наступ російського самодержавства після Полтавської битви стосувався й гуманітарної сфери. Було завдано серйозного удару по освіті. Сенат видав спеціальну постанову, щоб у Гетьманщині «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати» [3, с. 120]. Десятки вчених, богословів, письменників і педагогів примусово переводилися з Києва до Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. При цьому їх часто заохочували високими церковними посадами. Через політичний тиск українська еліта змушена була усним і писаним словом прославляти царя та його політику і паплюжити співвітчизників, насамперед гетьмана І. Мазепу. Визначний філософ, математик і письменник Феофан Прокопович став автором концепції російського абсолютизму. Крім того, простежувався систематичний вивіз в Росію історичних пам'яток, рідкісних рукописних та друкованих книг. У 1720 році цар надіслав з цього приводу спеціальний наказ київському генерал-губернатору.

Петровські реформи у конфесійній сфері суттєво змінили і становище Київської церковної митрополії, заснованої за князя Володимира. З 1718 року було заборонено обрання київського митрополита. Тепер призначав духовного владику церковний Синод, але вже з титулом архієпископа. Тобто Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Руської Православної Церкви.

Не залишилася поза увагою російської влади і судова система Гетьманщини. З метою її дискредитації заохочувалися доноси на ім'я царя щодо роботи окремих судів. Спроби підпорядкування судочинства неодноразово здійснювалися з боку Ф. Протасьєва. Зрештою, у листопаді 1721 року Петро I надіслав І. Скоропадському грамоту з указівкою заснувати у Глухові підпорядковану російським чиновникам судову канцелярію. Наступного року головним суддею в Україні був призначений С. Вельямінов.

Своєрідним підсумком перетворень в Україні після Полтавської битви стало фактичне знищення політичної автономії через заснування в квітні 1722 року Першої Малоросійської колегії. Гетьманщина виводилася з підпорядкування Колегії іноземних справ і підпорядковувалася Сенату як звичайна імперська провінція.

Примітки

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. — М.: Б. и., 1859. — Ч. 2. — 367 с.
2. Материалы для отечественной истории. — К.: Б. и., 1855. — Т. 2. — 182 с.
3. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. — К.: Б. в., 1994. — 242 с.

В.О. Щербак

Имперские преобразования в Гетьманщине после Полтавской битвы

В статье исследуются радикальные антиавтономистские преобразования в Гетьманщине, проведенные после победы русских над шведами в Полтавской битве.

Ключевые слова: Гетьманщина, имперская провинция, политическая автономия.

V.O. Shcherbak

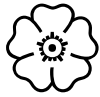
Empire Changes in Hetmanshchyna after the Poltava Battle

The article deals with the radical antiautonomous changes in Hetmanshchyna after the Russian victory over Sweden in the Poltava Battle.

Keywords: Hetmanshchyna, Empire province, political autonomy.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2009 року

Статті і студії

К.В. Лобач

ПОЛІТВІДДІЛИ МТС У СИСТЕМІ КООРДИНАТ «ВЛАДА-СЕЛЯНСТВО»

У статті аналізуються передумови, причини і процес створення політвідділів МТС та радгоспів. Досліджуються основні напрями діяльності цих надзвичайних органів на селі.

Ключові слова: *машинно-тракторні станції, політвідділи, радгоспи, селянство.*

Створення на селі політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних органів, що об'єднували в собі політичні, господарські й каральні функції, зумовлювалося намаганням влади подолати кризу колгоспного ладу. Головними її причинами, на думку професора С. Кульчицького, були: «по-перше, невміння «держави-комуни» вчасно абсорбувати новий сегмент радянської економіки з десятками мільйонів виробників; по-друге, прагнення Кремля негайно та в максимальних розмірах вилучити і використати за межами сільського господарства вироблений у ньому продукт» [1, с.17].

Виступаючи на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 року), Сталін тричі вдався до метафори про «тиху сапу», якою, мовляв, ведуть свою підривну роботу супроти радянської влади залишки ворожих елементів. Застосувавши вислів, котрий так полюбився генсеку, зауважимо, саме такою «тихою сапою» і мали стати політвідділи МТС у продовженні репресивної політики на селі. Водночас протистояння на грані війни, що виникло між владою та селянством на кінець 1932 року, спонукало більшовицьку верхівку, крім подальшого «закручування гайок», відпрацювати шляхи знаходження компромісу. Тож період діяльності політвідділів уособлює той час, коли, з одного боку, влада вдається до масового застосування найбільш жорстоких методів щодо селянства, а з іншого — приймає рішення, що знаменують перехід до так званого «сталінського неопену».

Історіографічний доробок дослідників цієї проблеми не вельми об'ємний. І до сьогодні найбільш ґрунтовною працею залишається стаття авторитетного російського дослідника аграрної історії — І. Зеленіна, опублікована на сторінках часопису «Отечественная история» [2]. Незважаючи на нетривалий період існування політвідділів, їх діяльність, як зазначає вчений, залишила настільки глибокий слід в історії колгоспів і сільського господарства, села в цілому, що період 1933-1934 років історики-аграрники небезпідставно іноді виділяють в окремий політвідділівський період» [2, с.42].

У вітчизняній історії функціонування політвідділів безпосередньо пов'язане з діями влади з організації голодомору-геноциду 1933 року та нищенням так званого «українського націоналістичного ухилу». Насамперед у контексті дослідження цих проблем і звертаються українські історики до висвітлення окремих напрямів роботи політвідділів МТС та радгоспів [1; 3; 4]. Утім, зважаючи на надзвичайний статус цих неконституційних органів,

наділеніх політичними, господарськими й каральними функціями, діяльність політвідділів МТС в Україні потребує комплексного аналізу.

Досліджуючи цю проблему, необхідно звернути увагу на такі її аспекти. По-перше, треба проаналізувати соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в Україні на момент створення політвідділів. Слід розглянути причини, що спонукали сталінське керівництво країни до їх утворення. Необхідно також звернути увагу на неконституційний статус та надзвичайний характер цих інституцій і проаналізувати, яким чином це позначалося на їх взаєминах з партійними структурами й органами ОДПУ-НКВС. По-друге, варто визначити характер, принципи та методи роботи політвідділів. Потребує з'ясування питання, чи вдалося політвідділам реалізувати завдання, поставлені перед ними партійним керівництвом. І, нарешті, необхідно визначити причини ліквідації політвідділів й узагальнити наслідки їх роботи.

На кінець 1932 року пресловутий сталінський закон «про п'ять колосків» уже дав багатий «урожай». За інформацією органів юстиції, у перші чотири місяці дії закону в зв'язку з хлібозаготівлями було засуджено 16 781 чоловік [5, с.349]. Репресії обрушувалися як на голови простих селян, так і партійно-господарського апарату нижчої та середньої ланки. Ідеологічним обґрунтуванням цих репресій став виступ Сталіна на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 року. Пояснивши труднощі хлібозаготівельної кампанії 1932 року, «а) проникненням в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів і організацією там шкідництва, саботажу і б) неправильним, немарксистським підходом значної частини наших сільських комуністів до колгоспів і радгоспів», генсек закликав до нищівного удару по селянству [6, с.559]. В. Молотов, виступаючи на цьому засіданні, особливу увагу звернув на Україну: «...мені не раз доводилося в селах зустрічатися з такими керівниками, котрі не тільки не доросли до більшовизму, але на ділі цілком розчинилися в дрібнобуржуазній стихії та плетуться у хвості в куркуля й антирадянських елементів» [6, с.561].

Боротьбою із «саботажем хлібозаготівель, організованим куркульськими й контрреволюційними елементами», та необхідністю подолання «опору частини сільських комуністів, що стали фактичними провідниками саботажу», — мотивувалося прийняття постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі» [6, с.562]. Ухвала такого рішення на практиці означала приречення людності села на вимирання. Робилося це задля того, «щоб показати, що радянська влада вміє безжально розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх пособниками», — наголошувалося в телеграмі С. Кагановича і В. Чубаря керівникам областей [6, с.563].

Наступним кроком в обґрунтуванні репресій, що обрушилися на Україну, стало прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області», в якій провал хлібозаготівельної кампанії пов'язувався з «механічним» проведенням українізації у низці районів України. По суті, ця постанова започаткувала процес ревізії партійних рядів, узаконений пізніше резолюцією «Про чистку партії» об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (7-12 січня 1933 року). Серед 10 адміністративних одиниць, де чистка повинна була розпочатися в першу чергу, були й 4 області України: Донецька, Одеська, Київська, Вінницька [7, с.100]. Партійна чистка доповнила систему комплексного наступу Кремля на Україну, внеможливаючи формування організованого опору диктаторському режимові.

Система «драконівських», за визначенням самого Сталіна, методів економічного визиску селян та масштабних репресій поповнилася постановою ЦВК та РНК СРСР про паспортну систему від 27 грудня 1932 року, що передбачала суворий контроль за переміщенням селян. А таємна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масовому виїзду голодуючих селян» від 22 січня 1933 року, підготовлена особисто Сталіним, наказувала «не допустити повторення минулорічної помилки» [6, с.634-635]. Коли, рятуючись від голоду, українські селяни виїздили до Центрального чорноземного округу, на Волгу, в Московську та Західну області, а «партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну затію ворогів радянської влади» — наголошувалося в директиві. Число таких селян-біженців, на думку авторитетного дослідника проблеми голодомору в Україні професора С. Кульчицького, могло сягати 3 млн. чоловік, сама ж директива, як наголошує вчений, була логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України [1, с.204, 309].

Пропонований перелік документів засвідчує наростання конфронтації між владою й селянством. Сталінська політика втрачала підтримку партійно-господарського активу на місцях. Не вдаючись до пошуків компромісу, влада розкручувала маховик репресій. Органами ДПУ УСРР лише за перші двадцять днів грудня 1932 року було заарештовано 862 члени і кандидатів у члени ВКП(б), серед яких — голови колгоспів та сільських рад становили відповідно 342 і 108 чоловік [5, с.478-479]. За таких умов зрозумілим стає намагання більшовицької верхівки шляхом створення політвідділів МТС «наростити» партійний, господарський та репресивний апарат на селі.

Завдання для новостворюваних надзвичайних органів визначив Сталін у промові «Про роботу на селі», аналізуючи недоліки роботи на селі та їх причини, на засіданні об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 року. Як першу заповідь для політвідділів генсек визначив «виконання плану хлібозаготівель». Наступною є «проблема планового керівництва колгоспним господарством, котра повинна привести до посилення керівництва комуністів у колгоспах» [8, с.218, 224]. Третій напрям роботи — боротьба з так званими «добре замаскованими антирадянськими елементами, що заправляють справами в ряді колгоспів й організують там шкідництво і саботаж» [8, с.228]. Аналізуючи четверту причину недоліків роботи на селі, Сталін наголошує на необхідності перебудування «фронту боротьби з куркульством», зміні тактики боротьби з ворогом, що «перейшов від прямої атаки колгоспів до роботи тихою сапою». Генсек чітко вказує: «Їх не треба шукати далеко від колгоспу, вони сидять в самому колгоспі і займають там посади комірників, завгоспів, рахівників, секретарів і т.д.» [8, с.229]. Розмірковуючи над питанням, чия провина і хто має відповідати, пояснює: «тільки ми, комуністи» [8, с.230]. Закінчуючи виступ, Сталін висловив думку, «що політвідділи МТС і радгоспів є одним з тих рішучих засобів, за допомогою яких можна буде ліквідувати ці недоліки в найкоротший термін» [8, с.232]. Вдаючись до класифікації поставлених завдань, зауважимо, що більшість з них кореспондується насамперед з репресивною функцією політвідділів.

Рішення про створення політвідділів МТС прийняв об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 року) за доповіддю Л. Кагановича. Перші два розділи резолюції пленуму повторювали основні положення промови Сталіна, а 111 та 1V — містили положення про політвідділи МТС та радгоспів. До складу політвідділів уходили: начальник, котрий одночасно був заступником

директора МТС з політроботи, помічник з комсомольської роботи й два заступники із загальнопартійної роботи, один з яких призначався по лінії ДПУ і зараховувався в штат відповідного повноважного представництва (ПП) [7, с.85-87]. Пізніше, у червні 1933 року у штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів [1, с.349].

Очільник політуправління Наркомзему О. Криницький на XVII з'їзді ВКП(б) зауважив, що політвідділи діяли як партійні органи і як земельні органи поєднуючи за формою організації, територіальний та виробничий принципи [9]. Зокрема, начальник політвідділу нарівні з директором МТС ніс відповідальність за виконання виробничих і заготівельних планів. Політвідділи наділялися правом добору кадрів МТС і правління та службовців колгоспів і радгоспів.

Як відзначалося в положенні, політвідділи організують свою політичну діяльність у контакті з місцевим райкомом партії, начальник політвідділу як член районного партійного комітету періодично зобов'язаний був інформувати райком про роботу політвідділу [7, с.85]. Однак безпосереднього підпорядкування територіальним партійним комітетам не було, оскільки начальники політвідділів МТС призначалися й усувалися ЦК ВКП(б) за поданням перших секретарів крайкомів, обкомів і ЦК нацкомпартій. У повсякденній практиці начальники політвідділів підлягали безпосередньо політсекторові МТС обласного землеуправління, НКЗС республіки і перед ними звітувалися за свою роботу [7, с.85]. Політвідділи, наділені надзвичайними повноваженнями, порушували монополію влади на селі районних комітетів партії, котрі здійснювали керівництво місцевими партійними осередками за територіальним принципом. У майбутньому це призвело до численних непорозумінь між партійними структурами і потребувало врегулювання окремою постановою ЦК ВКП(б).

Посада заступника начальника політвідділу з роботи ОДПУ потребує окремого коментарю. Органи ОДПУ забезпечували заміщення цих посад працівниками, котрі мали не менше від трьох років партійного і двох років чекістсько-оперативного стажу. Затвердження визначених працівників здійснював особисто Г. Ягода, на той час начальник особливого відділу й заступник голови ОДПУ, а у зв'язку з хворобою В. Менжинського — голови ОДПУ, фактичний керівник відомства.

Наказ ОДПУ за №0017, виданий 25 січня 1933 року за підписом Г. Ягоди, визначав завдання ПП, на території яких створювалися політвідділи. В ньому наголошувалося на персональній відповідальності повноважних представників за працівників, направлених на роботу в політвідділи, та визначалися завдання заступника начальника політвідділу МТС і радгоспів по лінії ОДПУ [6, с.678]. Його компетенцією була «безпосередня боротьба з контрреволюційними проявами на території МТС і радгоспів; виявлення і висвітлення діяльності контрреволюційних, антирадянських і куркульських угруповань, організацій і окремих осіб, як у складі МТС, так і на всій території, що обслуговується МТС, і радгоспів; виявлення та висвітлення діяльності угруповань і окремих осіб, що підривають виробничо-економічну міць радгоспів, МТС і колгоспів; охорона соціалістичної власності, попередження і нанесення випереджуючого удару по крадіях, шкідниках, терористах, саботажниках тощо; всебічне висвітлення політико-морального і виробничо-господарського стану МТС і радгоспів» [6, с.678]. У наказі йшлося також про взаємне інформування райорганів ОДПУ та заступників начальників політвідділів МТС щодо політичних настроїв колгоспників та одноосібників у районах обслуговування МТС.

Специфіка політвідділів МТС та радгоспів полягала в тому, що вони, об'єднавши обидва паралельно діючі апарати сталінської диктатури — компартійний і чекістський, уторглися у сферу діяльності обох. Уже перші місяці роботи політвідділів як надзвичайних органів з широкими повноваженнями викликали численні непорозуміння як по лінії партійних органів, так і в системі ОДПУ.

На ліквідацію «неправильного, а то й просто непартійного ставлення ряду райкомів до політвідділів МТС та радгоспів» була спрямована постанова ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 року «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємини політвідділів і райкомів» [7, с.105-107]. Відтепер територіальними партійними осередками та виробничими осередками колгоспів, які не обслуговуються МТС, керували райкоми партії, а колгоспними осередками, кандидатськими групами і групами співчуваючих у колгоспах, що обслуговуються МТС, — політвідділи. Такі питання життя села, як радянське будівництво, фінанси, освіта, пропаганда тощо, давалися на відкуп районним партійним органам. У їх компетенції залишалися також питання затвердження прийому і виключення з партії, ведення обліку членів та кандидатів партії, а також співчуваючих і збирання членських внесків [7, с.107].

Остаточна легітимізація політвідділів у системі партійного будівництва відбулася через рік після їх створення, коли XVII партійний з'їзд тридцять четвертим пунктом Статуту наділив ЦК партії правом створювати політвідділи «на відстаючих ділянках соціалістичного будівництва, які набирають особливого значення для народного господарства і країни в цілому» [7, с.162]. Проте й надалі ці органи продовжували залишатися неконституційними за своїм статусом.

Неоднозначною була реакція на створення паралельних структур і обласних та районних відділів ОДПУ. Як зауважував у листі до Г. Ягоди начальник Донецького облвідділу ОДПУ М. Гроссман, «певна частина наших працівників не розуміє цієї великої партійної справи і «носом верне». Вони ображені. Це були монопольні вожді в своєму районі, а тепер — на тобі, і конкурент з'явився» [10, с.268].

На врегулювання непорозумінь у роботі політвідділів по лінії ОДПУ спрямовувався циркуляр ДПУ УСРР №164/ТПВ «Про чекістське обслуговування колгоспів» від 19 червня 1933 року за підписом К. Карлсона й начальника таємно-політичного відділу Александровського, в якому йшлося про те, що деякі заступники начальників політвідділів і начальники райорганів ДПУ неправильно зрозуміли директиву з питань організації агентурно-інформаційної мережі в колгоспах, що обслуговуються МТС. Деякі заступники начальників політвідділів, усупереч указівкам із центру, прийняли від начальників райорганів всю інформаційну мережу по колгоспах, звільнивши тим самим райапарати від будь-якої роботи щодо неї. В інших випадках «обслуговування колгоспів» було розподілено між районними відділами та заступниками політвідділів. З огляду на це, керівництво наголошувало: агентурно-інформаційна мережа райорганів ДПУ по колгоспах, що обслуговуються МТС, передачі заступнику начальника політвідділу в жодному разі не підлягає і продовжує використовуватися райорганами, з яких відповідальність за обслуговування колгоспів не знімається, а заступники начальників політвідділів будують зовсім нову, паралельну агентурно-інформаційну мережу по колгоспах на основі розробленого плану, погодженого з райапаратом і затвердженого обласним відділом ДПУ [11].

28 червня 1933 року заступник голови ОДПУ Я. Агранов підписав циркуляр №36, котрий надавав право заступникам начальників політвідділів МТС і радгоспів за санкцією оперсектору ОДПУ та за участю райапарату вчиняти арешти й проводити слідство. Право затримання злочинця вони мали лише у випадках його виявлення на місці злочину, якщо злочинець мав можливість утекти або ж знищити сліди злочину, а також з метою попередження та запобігання злочину [11].

Усе зазначене дозволяє зробити висновок, що політвідділи були спеціально сконструйованими, диктаторськими за повноваженнями, партійно-господарськими та каральними органами, покликаними опанувати ситуацію на селі в умовах кризи, спричиненої сталінською політикою продрозкладки.

Процес формування політвідділів розпочався за кілька місяців до прийняття офіційного рішення про їх створення. Вже в листопаді 1932 року була сформована комісія ЦК ВКП(б) на чолі з П. Постишевим, якій було доручено до кінця року відібрати для політвідділів МТС України, Північного Кавказу та Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів і 2 тис. їх заступників [2, с.43]. На початку грудня 1932 року С. Косіор розіслав по областях циркуляр із повідомленням про створення нового інституту влади. Україна входила до числа регіонів, де план організації політвідділів МТС, розроблений ЦК ВКП(б), передбачав розгортання політвідділів у першу чергу, до 1 квітня. Це пояснювалось як критичною ситуацією, що була спричинена політикою хлібозаготівель та голодомору, так і великою насиченістю республіки машинно-тракторними станціями. Від жовтня 1930 року і до кінця першої п'ятирічки у середньому кожні два дні в колгоспах УСРР з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 року в республіці працювали 594 МТС, у зоні діяльності яких знаходилась майже половина колгоспів (48,2%) [1, с.180-181]. Однак стан справ більшості МТС у питаннях технічного забезпечення, ефективності керівництва, підготовленості робітників та управлінського апарату викликав багато справедливих нарікань.

Упродовж десяти місяців від часу прийняття рішення в Україні було організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано загалом 3 тис. керівних працівників [12, с.152]. Партійні органи вкрай скрупульозно ставилися до підбору кадрів для політвідділів. Л. Каганович зауважував, що для того, щоб відібрати одного працівника доводилося пропускати 5, а іноді й 10 чоловік [9]. Переважну більшість працівників політвідділів (58%) становили робітники, 35% з них мали партійний стаж до 1920 року. Начальники політвідділів з партстажем до 1920 року становили 79% від загальної кількості, 45% з них мали вищу партійну чи вищу загальну освіту, 46% — середню освіту. Майже половина складу начальників політвідділів була представлена посланцями Москви та Ленінграда. Приблизно кожен десятий керівник політвідділу пройшов армійську школу [9].

Аналізуючи якісний склад працівників політвідділів, І. Зеленін цілком слушно вказав на два недоліки відібраного контингенту. По-перше, абсолютна більшість працівників політвідділів не лише не були фахівцями в галузі сільського господарства, але й мали про нього доволі туманне уявлення; по-друге, до мобілізації в політвідділи більшість працівників перебували на керівній політичній чи господарській роботі, тобто були безпосередніми представниками адміністративної системи з властивими їй стилем і методами роботи [2, с.46].

Особлива увага приділялася кадровому добору заступників начальників політвідділів по лінії ОДПУ. Начальник відділу кадрів ОДПУ Я. Вейнштот

відзначав заповнення вакансій заступників начальників політвідділів у 1933 році на 78%. Зокрема, загалом відділ кадрів ОДПУ виділив для цієї роботи 3459 працівників. З них — 2609 чоловік (75,4%) з числа оперативників діючого складу, головним чином, з числа уповноважених, 523 чоловіки (15,1%) — випускники центральної школи та вищої партійної школи ОДПУ, тобто працівники, що отримали належний теоретичний та практичний вишкіл, 317 чоловік (9,2%) — випускники спеціальних курсів з підготовки заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів [13, с.53]. Для роботи в політвідділах підбиралися молоді, але достатньо досвідчені працівники, 2507 чоловік (72,5%) були віком від 26 до 35 років. Більшість з них — 52,4% — мали робітниче походження.

Незважаючи на суворі критерії добору кадрів, упродовж першого року існування політвідділів 60 працівників, співробітників ОДПУ, було знято з роботи за антипартійні вчинки та посадові злочини й притягнуто до партійної та чекістської відповідальності. Ще 46 чоловік було звільнено як таких, що «за своєю оперативно-чекістською кваліфікацією не зуміли практично справитися з комплексом завдань, котрі стоять перед ними... і не подають сподівань на освоєння цих завдань на майбутнє» [13, с.55]. У таємному наказі ОДПУ за №545 вказувалося, що окремі ПП проявляють «українське несерйозне ставлення до справи добору та розстановки заступників начальників політвідділів з роботи ОДПУ». З огляду на визначення як одного з найголовніших завдань політвідділів «очищення колгоспів і МТС від класово-ворожих та шкідницьких елементів», така увага до працівників цих надзвичайних органів була не випадковою.

Специфічний статус співробітників ОДПУ в структурі політвідділів дозволяв їм здійснювати нагляд за діяльністю всіх категорій сільськогосподарських працівників району діяльності МТС, уключаючи керівництво МТС. Нерідко це ставало причиною конфліктів між начальниками політвідділів та їх заступниками, самоусунення останніх від суто політвідділівської роботи. «З першого дня своєї роботи в політвідділі, — писав начальник політвідділу Кальчанської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 року, — мій зам. по ОДПУ т. Зайцев зводить свою роль виключно до арештів, перетворив політвідділ у слідчу камеру, погрожує арештами колгоспникам і працівникам МТС. Спроба виправити його з боку політвідділу ні до чого не привела» [2, с.50]. 3 лютого 1933 року ОДПУ та Політуправління Наркомзему СРСР видали циркуляр за №22 «Про взаємовідносини заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів (по роботі ОДПУ) з начальниками політвідділів» [6, с.679], який роз'яснював, що заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів цілком підпорядковуються начальникам політвідділів, виконують їх завдання й інформують за своїми матеріалами про політичний і господарський стан радгоспів, МТС і колгоспів. У своїй агентурно-оперативній роботі вони зберігають повну самостійність. Отже, репресивний напрям діяльності заступників залишався поза контролем начальників політвідділів.

Новостворені органи розпочали свою роботу з наведення порядку та ліквідації безгосподарності всередині самих МТС. Матеріали доповідних записок заступників начальників політвідділів у партійні органи засвідчують відсутність належного обліку збирального інвентарю та інформації про його місцезнаходження, неприпустимо повільні темпи ремонту сільськогосподарського обладнання та реманенту, нестачу запчастин та інструментів, необхідних для ремонту машинно-тракторного парку, брак кваліфікованих кадрів робітників.

За інформацією заступників начальників політвідділів Червоноповстанської МТС на Дніпропетровщині, Вовчанської, Великописарівської, Речанської МТС на Харківщині, дирекція МТС у ході підготовки до сівби не здійснювала керівництва дільницями [10, с.384, 403]. Незадовільні темпи сівби є результатом того, вказується в документі, що в МТС не проробляли матеріалів, котрі надходили з сіл, не добивалися чіткої й вчасної сигналізації від агрономів і керівників виробничих дільниць про фактичний стан справ у кожному колгоспі. Подібні зауваження можна було закинути керівництву більшості МТС. Відтак, начальники політвідділів ряду МТС фактично очолили станції та взялися за налагодження їх господарської діяльності.

Забезпечуючи, як того вимагала резолюція пленуму ЦК і ЦК ВКП(б), «партійне око і контроль» в усіх галузях роботи і життя як самих МТС і радгоспів, так і колгоспів, що обслуговуються МТС, політвідділи контролювали роботу відряджених з районних та обласних органів уповноважених за сівбою. За інформацією заступника начальника політвідділу Лозівської МТС Харківської області, керівництво сівбою з боку окремих уповноважених РВК, секретарів парторганізацій — незадовільне. Так у селі Нова Іванівка уповноважений обкому Линчанський більшу частину робочого часу спить. Зафіксовані випадки грубого ставлення до колгоспників. Закріплений за Федорівською сільрадою уповноважений РВК Пугачов «гастролює» по колгоспах. Колгоспники зауважували, що він «їде туди, де можна поїсти» [10, с.406].

Окрім систематичного інформування відомства ОДПУ та партійних органів про стан справ на місцях, заступники начальників політвідділів реалізовували своє право на відсторонення від роботи, арешт і передачу до суду колгоспників та працівників МТС і радгоспів. Підставою для такого рішення могли слугувати різні причини. Як, наприклад, видача для посіву прілого зерна Гончаровим — комірником колгоспу «Радянський хлібороб», зони обслуговування Барвенківської МТС чи звинувачення у шкідництві за недбалий догляд техніки дільничного механіка Моргуна в Речанській МТС на Харківщині [10, с.403-404].

Боротьба з так званим «шкідництвом» та «саботажем» була одним із провідних напрямів діяльності політвідділів. До категорії «шкідників» потрапляли як голови й члени правлінь колгоспів, так і прості селяни. Обвинувачення в шкідництві висувалося за неякісний ремонт, часті поломки та простої тракторів, масовий падіж коней, низьку якість посівного матеріалу, сівбу з огріхами та на полях неочищених від бур'янів. Предметного розбору причин подібних явищ та визначення частки провини окремих працівників здебільшого не проводилося.

У період весняної посівної кампанії як масовий саботаж класифікувався невихід селян на роботу, відхід організованим порядком на промисли та на новобудови. Так, у колгоспі «Перше Травня», району обслуговування Полібанівської МТС Дніпропетровської області, з 830 працездатних колгоспників щоденно працювало не більше ніж 200 чоловік. Заступник начальника політвідділу по лінії ОДПУ пояснив це «саботажем з боку голови правління колгоспу, який навмисне не займав колгоспників роботою, заявляючи, що годувати їх нічим» [10, с.405]. За обвинуваченнями у саботажі найчастіше заарештовували колгоспників керівної ланки — членів правлінь, бригадирів, полеводів чи селян, котрі, з точки зору влади, мали ненадійне минуле, були пов'язані з так званими «ворожими експлуататорськими елементами».

Перед політвідділами, як, зрештою, і перед іншими органами влади на селі, навесні 1933 року стояло завдання за будь-що змусити селян засіяти хліб і зробити це якомога якісно. Примусити до ефективної праці селян не однократно обдурених і обібраних державою, приречених на голодне вимирання і зганьблених обвинуваченнями у «шкідництві» та «контрреволюції» було важко. Не вдаючись до пошуку економічних стимулів (підгодовування селян, що працювали на колгоспних роботах, таким уважати не можна з цілої низки причин) влада вибрала суто каральні методи. Реалізуючи свої надзвичайні повноваження, політвідділи розгорнули роботу у напрямі, визначеному постановою ЦВК СРСР «Про зміцнення колгоспів», котра зобов'язувала застосовувати стосовно осіб, «обвинувачених у саботажі сільськогосподарських робіт, крадіжці насіння, шкідницькому применшенні норм висіву, шкідницькій роботі з оранки та сівби, що знижує урожай і псує поля, в навмисному ламанні тракторів і машин, у знищенні коней — як до розкрадачів колгоспної власності, постанову від 7 серпня 1932 року «Про охорону суспільної власності» [14, с.451]. Застосовуючи такі жорстокі методи покарання, влада намагалася досягти повного підкорення селян під загрозою голодної смерті чи тривалого ув'язнення. Партійна чистка, до проведення якої активно долучилися політвідділи, завершувала систему каральних заходів влади щодо села.

Підбиваючи підсумки першого року роботи політвідділів, керівник політуправління Наркомзему О. Криницький у промові на XVII з'їзді ВКП(б) як досягнення в організаційно-господарському зміцненні колгоспів, чистці та підборі і висуванні кадрів наводив дані, за якими, в 1028 МТС з числа працівників бухгалтерії МТС знято з роботи 37%, механіків МТС — 34%, агрономічного персоналу — 31%, бригадирів тракторних бригад — 27%, ремонтних працівників — 20%, трактористів — 13%. З числа голів колгоспів вичищено та знято з роботи 50%, бригадирів — більше ніж 31%, завгоспів — 17%, конюхів — 24%, завідувачів товарними фермами — 32%, бухгалтерів і рахівників — 25%, обліковців — 24%, комірників — до 40% [9]. Зважаючи на перелік посад «вичищених» у масовому порядку працівників, зокрема колгоспників, можна стверджувати, що настанова Сталіна щодо боротьби з так званими «добре замаскованими антирадянськими елементами, які заправляють справами в ряді колгоспів і організують там шкідництво і саботаж» була реалізована.

В Україні горнило чистки упродовж дев'яти місяців 1933 року пройшли 234 тис. працівників, з них 65,5 тис. (28%) було визнано такими, що не відповідають посадам. Найбільше звільнених виявилось серед голів правлінь колгоспів — 54% від загальної кількості [1, с.347]. Отже, кожен другий з керівників колгоспів позбувся своєї посади.

Проблема якісного складу нижчої керівної ланки села була вкрай нагальною. Засади здійснення колективізації зумовили низький освітній та культурний рівень сільських керівників. Свої претензії до голів колгоспів висловлювали і самі селяни. Йшлося здебільшого про зловживання владою, брутальну поведінку тощо. Однак необґрунтованість масового притягнення до кримінальної відповідальності й засудження директорів радгоспів, МТС і голів колгоспів змушений був визнати і союзний нарком юстиції М. Криленко [10, с.149]

Вакансії керівників господарств заповнювалися перевіреними партійцями. За інформацією П. Постишева на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року, в колгоспи було надіслано не менше ніж 10 тис. чоловік, у тому числі на постійну роботу головами колгоспів, секретарями осередків і

парторганами колгоспів 3 тис. чоловік [12, с.152]. За свідченням В. Чубаря, допомога селу кадрами була ще більш масштабною, лише з травня по листопад 1933 року з міст на роботу до МТС і колгоспів виїхало понад 15 тис. осіб [1, с.343]. Зачистка керівного складу колгоспів дозволила не лише вилучити всіх реальних чи потенційних опозиціонерів сталінського режиму, але й сприяла формуванню кадрового корпусу керівників, головною доблестю яких був послух.

Не менш масштабною була селекція районної ланки керівництва. За десять місяців 1933 року майже 70% перших секретарів та радянських голів залишили свої посади. Зокрема, замінено «міцнішими» працівниками 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних комісій. У цілому на роботу в райони було надіслано 1340 перевірених товаришів [12, с.152]. Часто керівні пости заміщувалися функціонерами, надісланими за розпорядженням ЦК ВКП(б). У виступі на XV11 партії Л. Каганович указав, що в Україну було направлено 5581 працівник [9].

Діяльність політвідділів несправедливо було б зводити виключно до репресій. Нагадаємо, з шести штатних працівників політвідділу лише один був безпосередньо пов'язаний з ОДПУ. Здійснювані в тій чи іншій формі репресії були ефективним засобом, проте навряд чи спроможні були розв'язати тугий клубок суперечностей, що виник між владою і тепер вже колгоспним селянством. Подолання кризи на селі вимагало розгортання політико-організаційної, господарської роботи.

Важливим напрямом діяльності політвідділів стала організація курсів для комбайнерів та трактористів. Потреба у кваліфікованих працівниках була зумовлена швидким зростанням технічного парку МТС. За період з 1930 року по 1933 рік тракторний парк МТС зріс більше ніж у чотири рази — від 7600 машин до 34 тис. Майже в 2,5 рази зросло число автомобілів. На колгоспних ланах з'явилося понад 2300 комбайнів. Складними молотарками в 1933 році було обмолочено 70% зернових культур в колгоспах, що обслуговувалися МТС [15, с.781]. Водночас якість роботи збиральної техніки була низькою, не в останню чергу це пояснювалося низьким рівнем кваліфікації комбайнерів. Саме з метою її підвищення організовувалися курси, де слухачі здобували теоретичні знання та набували практичних навичок. Утім далеко не завжди організація роботи курсів була бездоганною. Заслугує на увагу повідомлення з Киселівської МТС Одеської області. «При МТС організовані курси комбайнерів для трьох МТС: Киселівської, Білозерської й Даревської — доповідає заступник начальника політвідділу. — Курси розраховані на 110 чоловік, прибуло 48 чоловік. Даревська МТС не прислала жодного тракториста. Погані справи з викладачами, немає викладача по комбайну. Курсанти перебувають у вкрай незадовільних умовах: немає гуртожитку і столової. Незважаючи на вказівку прислати на курси комбайнерів кращих трактористів, дирекція МТС послала гірших. Зафіксовані випадки направлення на курси Білозерською МТС 14-літніх хлопчаків» [10, с.422]. Подібна картина спостерігалася в Ново-Збуревській МТС на Одещині, де 80 чоловік курсантів-комбайнерів тривалий час «ходили без діла», очікуючи викладачів-інструкторів [10, с.423]. Проте, навіть беручи до уваги подібні факти, заслуга політвідділів у підготовці кваліфікованих працівників для сільського господарства була незаперечною.

Очевидним був позитивний вплив політвідділів на формування структури соціальної зайнятості на селі. Після введення у штат політвідділів посади жінорганізатора, розпочалася робота із залучення жінок до громадського господарства, зокрема на посади організаторів виробництва і на кваліфіковані

роботи. Жінорганізатори дбали про створення належних побутових умов для працюючих жінок як-от — організація дитячих ясел, медичне забезпечення, а також заохочували набуття ними професії та безпосередньо сприяли тому. З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 року було організовано першу в СРСР тракторну бригаду дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що на початок грудня 1934 року в Україні висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць [1, с.349].

На другому році існування перед політвідділами постало завдання боротьби з «антикомбайними настроями». На початок збиральної кампанії 1934 року МТС зіткнулися з проблемою відмови голів правлінь колгоспів від послуг станцій у збиранні врожаю. «Я справлюсь з косовицею без комбайнів, — заявляв голова правління колгоспу імені Петровського Карбівської МТС на Одещині. — Навіщо вони мені? Якщо у мене будуть працювати комбайни, я змушений буду за роботу заплатити зерном, а я зберу своїми силами, і хліба залишиться більше для колгоспників» [10, с.591]. Тієї ж думки були і рядові колгоспники сусіднього господарства «Червоний хлібороб», котрі, пригадуючи минулорічні жнива, говорили, що «в тих колгоспах, де збирав комбайн, колгоспники залишилися без хліба. Ми не хочемо залишитися без хліба, і тому самі будемо збирати» [10, с.591]. Такою була реакція селян на запровадження нової системи розрахунків між колгоспами та МТС після прийняття 5 лютого 1933 року постанови РНК СРСР «Про зразковий договір машинно-тракторних станцій з колгоспами».

Попередній порядок оплати робіт МТС за твердими розцінками скасовувався, й запроваджувалася натуральна оплата у відсотках від урожаю сільськогосподарських культур. За повний цикл виконання робіт по зернових культурах колгосп зобов'язаний був заплатити МТС 20% урожаю, буряку — 17%, картоплі — 16%. Розрахунки за всі роботи, виконані до початку збирання врожаю, проводилися з перших партій намолоченого зерна, але не пізніше ніж за місяць від початку обмолоту, а за сам обмолот — у ході жнив [14, с.453].

Важливо наголосити, обрахування обсягів виплат здійснювалося не за фактичною (амбарною) врожайністю, а за «біологічною» тобто тією, що була визначена міжрайонною державною комісією для визначення врожайності. Однак уручну зрізані та обмолочені колоски з певних квадратів давали зовсім інші обсяги врожаю, ніж валовий збір. За різними підрахунками, втрати зернових на полях під час жнив сягали від 20% до 50%. Причини того — низька якість техніки та кваліфікації робітників, неналежний рівень організації жнив, зрештою, несприятливі погодні умови. З огляду на це, завищення розмірів оплати є очевидним. Держава законом гарантувала стягнення платні з колгоспів. Окрім того, за вчасний розрахунок на господарства накладався штраф, що сягав 50% суми заборгованості [14, с.454]. Головною причиною суворого покарання за неповний та невчасний розрахунок колгоспів з МТС було те, що натуроплата, котру одержували МТС за роботу, підлягала обов'язковій здачі державі, тобто була гарантованим доповненням до обов'язкових поставок збіжжя колгоспами за хлібозаготівельними планами.

Документальні матеріали дають низку прикладів, коли керівники політвідділів МТС вимагали перегляду врожайності, визначеної міжрайонною державною комісією, наполягаючи на її зниженні. Подібна позиція жодною мірою не була жестом альтруїзму стосовно колгоспів і пояснювалася відповідальністю за стан господарств, котру політвідділи несли як

господарські організації. Доповідні записки заступників начальників політвідділів змальовували реальну ситуацію, що склалася в колгоспах. «Частина колгоспів, виконавши хлібопоставки і натуроплату, не матимуть зерна для розрахунку з колгоспниками на трудовні, — доповідав 9 серпня 1934 року заступник начальника політвідділу Буялицької МТС Одеської області т. Макаренко, — деяким з них не вистачає зерна навіть для видачі авансів. У колгоспі імені Кагановича намолочено 1027 ц, здано — 643. Натуроплати здано 239 ц. Для посіву лишилося 374 ц, а необхідно 450. Видано колгоспникам в рахунок 10% авансування 84 ц, замість належних 135» [10, с.601].

За повідомленнями оперативників з Одещини та Харківщини непоодинокими були випадки, коли начальники політвідділів разом з секретарями райкомів партії давали санкцію — спочатку забезпечити колгоспи насінням і 10% відрахуваннями для колгоспників, а потім вивозити хліб у рахунок хлібозаготівель. Директиви саме такого змісту були видані 13 та 30 серпня 1934 року начальником політсектора Вінницького земуправління Колтипіним, після яких начальники політвідділів підвідомчих МТС взялися за створення хлібофуражних балансів, аби розрахувати реальні можливості господарств щодо виконання плану хлібоздачі та забезпечення внутрішніх потреб господарств та колгоспників. Ініціатива політвідділівців була суворо осуджена вищим партійним керівництвом. 9 серпня 1934 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про політсектор Вінницького облзу», якою Колтипіна було знято з посади з оголошенням суворої догани [10, с.213]. Газета «Правда» на своїх сторінках опублікувала статтю, котра закликала покінчити з лібералізмом стосовно саботажників хлібоздачі та виконати її плани у повному обсязі. Зауважимо, що «цілковите виконання колгоспниками і радгоспами своїх зобов'язань перед державою» визначалося як головне завдання політвідділів. Тож питання стану колгоспних господарств відходили на другий план, а інтереси колгоспників нехтувалися.

Не останньою обставиною, що вмотивувувала рішення окремих керівників політвідділів про забезпечення хлібом самих його виробників, було намагання не допустити повторення голодомору. Хрестоматійними стали приклади документування співробітниками ОДПУ трагедії голодомору 1932-1933 років, однак і навесні 1934 року заступники начальників політвідділів продовжували інформувати вище керівництво про «продовольчі труднощі в колгоспах», як завуальовано іменували голод. Неспростовними доказами поширення якого селами України є статистика опухань від недоїдання та приклади голодних смертей, що вказуються в офіційних донесеннях. У колгоспах «Молотар», «Прогрес», «Червоний шлях», імені Шевченка, імені Косіора, імені Сталіна, імені Постишева зони діяльності Семенівської МТС, Чернігівської області, з 485 чоловік населення опухло з голоду 114 чоловік. Серед колгоспників, що потерпали від голоду, чимало було ударників виробництва та активістів. Як зауважує автор донесення Хуторянський, продовольча допомога селянам, що потерпають від голоду, надається незначна. З огляду на це, політвідділом поставлене питання перед обласним комітетом партії і політсектором обласного земельного управління про необхідність надання колгоспам продовольчої допомоги [13, с.124-125].

Тривожні повідомлення про катастрофічну нестачу продовольства надходили з Донецької, Дніпропетровської, Вінницької, Київської областей. Заступники начальників політвідділів доповідали, що на роботу в поле виходить від 10% до 25% працездатних селян, навіть ударники відмовляються від виконання прополки, прохаючи хліба, зафіксовані випадки старцювання

колгоспників та від'їзду молоді з сіл [13, с.125]. Про опухання колгоспників від голоду, виснаження та смертність дітей у дитячих будинках та притулках йшлося в повідомленнях з Яблонецької, Пулінської (Київська область), Берестовенської (Харківська область), Теофіпольської, Базалійської (Вінницька область) МТС [10, с.198]. Більшість офіційних донесень закінчувалося висновками про необхідність надання селянам продовольчої допомоги.

Листопадовий (1934 року) пленум ЦК ВКП(б) окремо розглядав питання «Про політвідділи в сільському господарстві». І. Зеленін, аналізуючи перебіг та рішення пленуму в згаданій публікації, вказує на зміну позиції Л. Кагановича, котрий на XVII з'їзді партії (січень-лютий 1934 року) говорив про шкідливість постановки питання про ліквідацію політвідділів, а в листопаді констатував, що політвідділи в основному виконали ті ударні завдання, які були поставлені перед ними в січні 1933 року [2, с.56-57]. Частина місцевих працівників, серед них і керівник Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич, висловлювалися за перетворення частини політвідділів у райкоми, з метою ліквідації «паралелізму» в роботі.

Свідченням неоднозначного сприйняття рішення про ліквідацію політвідділів тодішньою політичною елітою є виступ на пленумі С. Косіора. Партійний керівник республіки заявляв: «...просто важко собі уявити, що на цьому місці, на цьому посту, позиції, яку зараз займає політвідділ, що тут нікого не буде. Це неможливо собі уявити, абсолютно неможливо... Ось чому зараз мови не може бути і партія не ставить питання про ліквідацію політвідділів, як дехто схильний думати». Однак після зауваження Сталіна — «якщо виконали свою роль, то будуть обов'язково ліквідовані», кинутого в ході виступу, — С. Косіор зовсім плутано закінчив думку: «Я думаю, що всі ці питання, які поставлені в рішенні і в доповіді т. Кагановича, вони вирішують, безумовно, правильно ці самі питання» [10, с.326-327]. Резолюція пленуму зобов'язала «перетворити політвідділи у звичайні партійні органи». Паралельно з цим дещо змінювалася структура райкомів партії — вводилася посада другого секретаря, котрий опікував питання сільськогосподарського будівництва, створювалися сільгоспвідділи. Відтепер керівництво всіма первинними організаціями в районі покладалося на районні комітети партії. Система політвідділів МТС радгоспів зберігалася до березня 1940 року [7, с.196].

Підводячи підсумки аналізу дворічної історії існування політвідділів, необхідно зауважити наступне: насамперед сам факт створення на селі неконституційних, надзвичайних за своїми повноваженнями та статусом органів, наділених політичними, господарськими та каральними функціями, засвідчував небажання пошуку владою шляхів гармонізації інтересів селянства і держави та обрання нею силового варіанта розв'язання конфлікту між ними. Антикризіві за призначенням органи продовжували втілювати політику, що спричинила цю кризу. Як органи сталінської диктатури, політвідділи долучилися до організованого владою «виховання голодом» українського селянства. Атмосфера страху, котра нагніталася боротьбою з «шкідництвом, саботажем, контрреволюцією», сприяла остаточному впокоренню українського селянства. Партійна чистка стала на ділі продовженням репресивної політики, жертвами якої стали тисячі чесних, кваліфікованих працівників і відданих справі партійців.

Діяльність політвідділів сприяла нівелюванню влади місцевих рад і зосередженню повноти влади в руках партійних органів. Сам принцип організаційної побудови й системи підпорядкування політвідділів засвідчив

централізацію влади в країні, що призвело до повної її узурпації Сталіним і його найближчим оточенням.

Першочергове завдання політвідділів із забезпечення виконання колгоспами та радгоспами зобов'язань перед державою в питанні хлібозаготівлі було реалізоване, це серед іншого дало можливість відмінити карткову систему на хліб у містах. Проте, як зауважує І. Зеленін, це піррова перемога, а ціна, яку заплатило за неї селянство, виявилася непомірно високою [2, с.58].

Політвідділи символізують один з переломних моментів аграрної історії, відтепер сталінська модель становлення колгоспної системи не мала альтернативи. Як надзвичайні органи з широкими повноваженнями, політвідділи одночасно виконували функцію і «батога», і «пряника» у політиці держави щодо селянства. З огляду на це, потребують з'ясування питання участі політвідділів у запровадженні нових форм організації праці та принципів її оплати. Особливої уваги заслуговує діяльність політвідділів з облаштування соціальної сфери села, їх вплив на структуру зайнятості сільського населення тощо.

Примітки

1. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 424 с.
2. Зеленін І.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.) / И.Е. Зеленін // Отечественная история. — 1992. — №6. — С. 42-62.
3. Марочко В.І. Голодомор в українському селі / В.І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. НАН України, Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 653 с.
4. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) / Г.Г. Єфіменко // Український історичний журнал. — 2000. — №5. — С. 3-17.
5. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 604 с. [64] арк., іл.
6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 2001. — 1008 с.
7. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Видання 8-е доповн. і виправл. / Т. 5. 1931-1941. — К.: Політвидав України, 1980. — 471 с.
8. Сталін Й.В. Про роботу на селі. Промова 11 січня 1933 р. / Й.В. Сталін // Твори. — Т. 13. — К.: Держполітвидав, 1951. — 415 с.
9. XVII съезд ВКП(б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. Режим доступу: http://hronos.km.ru/vkpb_17/6_1.html
10. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы: В 4-х т. / Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: РОССПЭН, 2005. — 840 с.
11. Олійник О.І. Організаційно-правові основи діяльності ОДПУ і НКВД під час колективізації в Україні (1929-1934 рр.) / О.І. Олійник // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ/ — 1999. — №3. Режим доступу: <http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/nomer3/oliyn.html>
12. Дорошко М.С. Сталінська «селекція» партійно-державної номенклатури УРСР в 1930-ті роки: причини та наслідки / М.С. Дорошко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей. Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 426 с.

13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: В 5-ти тт. / Т. 4. 1934-1936 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 2002. — 1056 с.
14. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927-1935. — М.: Изд. Академии наук СССР, 1957. — 574 с.
15. Комунистична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Т. 1. 1918-1941. — К.: Політвидав України, 1976. — 991 с.

К.В. Лобач

Политотделы МТС в системе координат «власть-крестьянство»

В статье анализируются предпосылки, причины и процесс создания политотделов МТС и совхозов. Исследуются основные направления деятельности этих чрезвычайных органов на селе.

Ключевые слова: *крестьянство, машинно-тракторные станции, политотделы, совхозы.*

K.V. Lobach

Political Departments of Machine and Tractor Stations in the System of Relations between Authority and Peasantry

The author of the article analyses the prerequisites, reasons and the process of forming of machine and tractor stations political departments and state farms. The main directions of the extraordinary authorities' activity in the country-land are investigated.

Keywords: *machine and tractor stations, political departments, soviet economy, peasantry.*

Надійшла до редакції 28 вересня 2009 року

В.О. Пащенко

**ПИТАННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

У статті аналізуються питання релігії та церкви в романі „Собор” видатного українського письменника Олесь Гончара, поява якого сприяла утвердженню загальнолюдських цінностей у свідомості людей і викликала негативну реакцію з боку компартійного керівництва республіки.

Ключові слова: *загальнолюдські цінності, пам'ятка культури, релігія, церква.*

Нинішній етап розвитку наукових досліджень вимагає поглиблення міждисциплінарних зв'язків, що сприяє повнішому розкриттю аналізованих явищ і процесів, виявленню певних закономірностей тощо. У цьому плані доцільним є звернення, наприклад, фахівців історії до літературної спадщини багатьох письменників, що дозволяє об'ємніше простежити ті чи інші тенденції історичного та літературного процесів, зробити доступнішим їх розуміння не лише спеціалістами, а й усіма, хто цікавиться питаннями історії, літератури, суспільствознавства.

Серед численної когорти письменників в першу чергу вартий уваги творчий доробок Олеся Гончара, особливо його роман „Собор”, що з’явився 1968 року, а потім зусиллями деяких членів політбюро ЦК Компартії України, в тому числі й першого секретаря П. Шелеста, був фактично заборонений майже на двадцять років. У науковій, публіцистичній літературі, особливо останніх років, усебічно проаналізовано названий роман. Перевага віддавалася, звичайно, літературознавчим проблемам. І майже не відображені причини звернення та суть поглядів письменника на питання релігії й церкви.

Між тим, об’єктивна відповідь дозволить краще зрозуміти вклад Олеся Гончара у формування духовної культури українського суспільства, всебічно розвиненої особистості. Картина виявиться повнішою, якщо взяти до уваги недавно опубліковані щоденники письменника, котрі збагатять знання про цю непересічну постать.

Зауважимо, що Олесь Гончар не був професійним істориком. Він не мав доступу до матеріалів таємних компартійних архівів, котрі приховували від людей усю гірку правду недалекої історії. Головне питання, на яке ми повинні дати відповідь, стосується того, коли і чому виник в Олеся Гончара задум звернутися до релігійно-церковної тематики, котра знайшла своє відображення в „Соборі”. Для початку проаналізуємо щоденникові записи, зроблені до й після появи роману. Вони підтверджують той факт, що письменник був віруючою людиною. Його релігійність почала формуватися ще в дитинстві. Чи не найбільшим виявився вплив бабусі. 19 березня 1979 року Олесь Гончар записав: „У дитинстві я був дуже релігійний. Найперше завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилось, не раз потім допомагало мені в житті та творчості” [1, с.366]. 8 червня 1990 року письменник ще раз повторить: „...Я виростав у релігійній сім’ї, дістав од віруючої бабусі таке моральне багатство, такий запас світла, що його впродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалось нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно, світло е!” [2, с.299].

На все життя Олесь зберіг враження дитинства від релігійних свят, їх благодіючого впливу, що підтверджують ті ж щоденникові записи.

Разом з тим, не слід забувати, що шкільні роки письменника — це період насадження в голови людей, у тому числі й незміцнілі дитячі душі, войовничого безвірництва в його найвульгарніших формах, що було грубим ущемленням і так куцях прав громадян країни. Особливо згубний вплив воно справляло на дітей.

Війна з її пекельними муками, постійними випробуваннями духу лише зміцнила релігійність молодого бійця. Не зникли релігійні переконання й у повоєнний час, про що свідчать передусім твори письменника, де немає нападів чи бодай критичних висловів на адресу релігії та церкви, як це траплялося в багатьох романах, повістях, поезії інших літераторів, починаючи із середини 1950-их років. У творах Олеся Терентійовича червоною лінією проходять гуманістичні ідеї, близькі до християнських ідеалів. Яскравим свідченням релігійності письменника є і щоденникові записи тих років.

Олесь Гончар був свідком чергового наступу на релігію, а головним чином на церкву в другій половині 1950-их — на початку 1960-их років. Споглядаючи невтішну картину, Олесь Гончар, як віруюча людина, і задумав свій роман. Він узявся за перо, що досить об’єктивно, виражено переповісти мовою художнього твору всю трагедію народу, що на власній долі переживав аморальні за своїм змістом та спрямованістю кампанії примусового насаджування простій людині чужого світогляду. Так, у „Соборі” серед інших

окреслилась жахлива картина духовного поневолення народу, який так і не сприйняв антирелігійних, антицерковних гасел комуністичної ідеології.

Безпосереднім приводом для написання роману, ймовірно всього, стали враження від відвідин Спасо-Преображенського храму, що в селі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині. 9 січня 1971 року Олесь Гончар занотував у щоденнику: „...У Великих Сорочинцях оту церкву реставрують, де козацькі черепи хтось ганяв та на стінах храму писав гидоту... А в тій церкві ж вінчалась мати Гоголя і його самого хрестили. Коли ми зайшли туди, сміття було по коліна й черепи валялися, викинуті зі склепів і порожні пляшки та бляшанки — рештки чиїхось оргій...

Здається, там і виникло вперше бажання — написати про долю наших соборів” [1, с.79].

Письменник не вказує точну дату відвідин Великих Сорочинців. Документи ж свідчать, що Рада Міністрів УРСР у серпні 1963 року прийняла постанову №970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам’ятників архітектури на території Української РСР”, якою затвердила список пам’яток архітектури, котрі перебувають під охороною держави. Зад номером 594 у цьому спискові значився Спасо-Преображенський собор. У 1966 році розпочалися реставраційні роботи. Про те, як вони виконувалися, свідчить щойно цитований запис у щоденнику. В 1971 році „реставрацію” практично завершили [3, с. 71].

29 серпня 1975 року Олесь Гончар знову підтвердив, що все починалось із Великих Сорочинців: „Оглянули ще раз великосорочинську Преображенську церкву — усипальницю гетьмана Апостола та його рідні.

Іконостас унікальної роботи XVIII століття стоїть весь у дірках — ікони повидирали, забрали кудись на реставрацію.

Це ж той собор, що був поштовхом до написання „Собору”. Навіть не Новомосковський, а цей, перший, так був потряс... Коли побачив у ньому сміття по коліна і черепи чиїсь з усипальниць, ще їх, видно, футболили п’яниці-„ремонтники” (по всіх кутках — пляшки та об’їдки...).

Більшого глумління не вигадати, як те, що побачив тоді.

Зараз ремонт сьак-так зроблено (стіни вже знов облуплюються), але ж іконостас...” [1, с.230].

Що ж побачили компартійні чиновники кримінального в „Соборі”? Стосовно тематики нашої статті слід зазначити, що вже саме звернення до проблем козаччини, релігії та церкви, об’єктивне висвітлення ставлення до них з боку органів партійно-державної влади „крамольним”, оскільки вони поставали в опублікованій науковій, художній, публіцистичній літературі в негативному плані.

До історії будівництва собору в Зачіплянці, навколо якого розгортаються основні події, ми повернемося пізніше. А зараз звернемося до іншої важливої теми. Якщо правдиве, не заідеологізоване зображення діяльності Російської православної церкви в минулому, котра, на жаль, упродовж століть перетворилася фактично в орган державної влади, ставши служницею царського самодержавства, виконуючи відповідну класову роль, не викликало в цензорів особливих заперечень, то, з рештою, для них та офіційних ідеологів не все було приємним.

Письменник, справедливо осуджуючи класову позицію православної церкви в минулому, не залишається байдужим щодо ставлення до неї з боку більшовиків, які після жовтневого перевороту 1917 року захопили владу і фактично відразу ж розпочали „війну” з релігією.

Олесь Гончар тонко підмітив усю складність цієї сторінки історії. Розмірковуючи над психологією сучасних руйнівників церкви, письменник певною мірою навіть виправдовує їхніх попередників: „Коли у вирі революції доводилось руйнувати у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти, — битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували (собор у Зачіплянці. — **В.П.**), хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами” [4, с.385].

Реверанс у бік В. Леніна був зумовлений, імовірно, тим, що країна не знала справжнього ставлення вождя до церкви. Останнє визначалося не лише його загальною оцінкою релігії, а й листом до членів політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 року (він став відомим широкому загалу лише в 1990 році. — **В.П.**). У ньому В. Ленін вимагав провчити духовенство так, щоб на багато десятиліть ні про який опір воно не сміло й думати. Начебто до цього священики тільки й мріяли про всілякий опір державній владі.

Розмірковуючи над трагічною долею церкви в роки громадянської війни, Олесь Гончар не оминає проблеми максималізму не лише більшовиків, а і представників інших воюючих сторін, однією з яких було військо Нестора Махна. Письменник осуджує їх подекуди грабійницьку діяльність, підкреслюючи, що „не раз налітала на собор... „безвладна влада”, гуляйпільська анархія, без попа пригощаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона і вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози вломились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав!” [4, с.383]. Такої ж оцінки письменника заслуговує й ідеологічна платформа гуляйпільської анархії, котра зводиться до руйнування всього і вся. „Тюрми підем розвалювати, церкви, — закликає отаман. — Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Уся Україна почує!” [4, с.457].

Негативною була й оцінка поведінки Нестора Махна та його найближчого оточення в зачіплянському соборі, про що свідчить їх діалог із відомим ученим Дмитром Яворницьким, якщо його можна назвати діалогом, а не розбоям чи психологічним і етичним двобоєм, хоча дослідник бере гору.

Оскільки Олесь Гончар писав „Собор” у ті роки, коли ім’я Нестора Махна було затягим у радянській літературі, офіційній ідеології, то в сучасного читача може виникнути сумнів щодо істинності такої поведінки „отамана” та його війська стосовно церкви. Адже добре відомо, що вони були із селян, для яких доброзичливе ставлення до віри, до церкви вважалося нормою.

Сучасні наукові дослідження свідчать, що на початку громадянської війни під гарячу руку гуляйпільців попадали і священнослужителі. По-перше, ліквідувалися люди, які впродовж років впливали на уми й серця сільського населення, становили цим самим конкуренцію „батькові” в боротьбі за селянство. По-друге, людина, яка вбивала священика, ставала вільною від своєрідного морального гальма, позбуваючись споконвічного сорому перед Божим судом. Подекуди під час пиятик Н. Махно примушував священиків пити, танцювати.

Проте вже 1920 року Нестор Махно звернувся до церкви, чому значною мірою сприяла дружина, вчителька за професією, Галина Кузьменко [2, с. 27, 52, 179].

Отже, слід указати на проникливість думки Олеся Гончара у цій частині „Собору”, яка знайшла своє документальне підтвердження в наукових публікаціях майже через три десятиліття.

Наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років більшовики вдалися до будівництва соціалізму на церковному згарищі. Олесь Гончар назвав його влучно „великим очманінням”. Одна з героїнь роману Вірунька Баглай згадує, що „ще, коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоч ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люття виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, таки розтрошили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і шугнули врзнібіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно... Згадалась ще купа розкиданої, припалої порошею церковної утварі, школярчата копирсалися в ній, знаходили на руйновищі з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігрена»... Підбрала й Віруня тоді ощепок старої кори з химерними на ній письменами, на якій потім комсомолец-учитель намагався розшифрувати бознаколишню слов'янську в'язь із титлами і якимись закарлючками... Так і зосталось не розшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха... Може, остероги якісь? Заповіді нащадкам?» [4, с.377].

Так, це був час „великого очманіння”. 1929 рік започаткував масове закриття церков та молитовних будинків. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про незчисленні багатства церкви і необхідність їх використання для соціалістичного будівництва. І це незважаючи на вилучення в 1922 році фактично всіх коштовностей.

У цьому ж році по всіх округах України місцеві органи влади провели оцінювання культових споруд та церковного майна в них, витрат на реставрацію і ремонт, утримання духовенства. Ця акція санкціонувала конфіскацію церковних дзвонів, а разом з нею й закриття храмів. Для вилучення церковних дзвонів, закриття храмів, їх руйнування використовувалася будь-яка нагода. Звичною стає практика проведення сходок, зборів, мітингів, на котрих простою більшістю голосів, часто під пильним оком лівацьки налаштованих представників влади, силових органів, за відсутності „зацікавленої” сторони, приймалися рішення про недоцільність існування культового приміщення.

Олесь Гончар наголошує у „Соборі”, що варварська акція носила загальний характер, свідченням чого є спогади військового комісара про юнацькі роки, проведені на Півночі.

Не уник розправи й красень-собор у Зачіплянці. „Активісти” зруйнували дзвіницю, дзвони познімали, понівечили, після війни лише „іржава рейка — бездарна заміниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів” [4, с.348]. Хоча ще в 1920-ті роки завдяки ентузіастам його віднесли до пам'яток архітектури, що охороняється законом.

Не уникли розправи й десятки інших пам'яток архітектури всесвітнього значення, про що з боєм говорить Олесь Гончар, укладаючи в уста

молодого архітектора такі слова: „Всі ми руйнуємо... І я, і ти, і він, — маю на увазі батька. — Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо. Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плакаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...” [4, с.413].

Здавалося, продовжує Олесь Гончар уже власну думку, що „всі оті невідомі, безвідповідальні — то його особисті вороги. Нічого їм не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким було зруйновано Михайлівський Золотоверхий, що з часів дотатарських саяв на київських горах, і як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітом мурування сивих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруги, а мурування не піддавалося... А таки розкришили й те таємничо злютоване, загадково міцне мурування... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які, будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до „розчищення” площ, зносили пам’ятки, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб...” [4, с.413]. „Тупі вбивці краси”, — виносить свій присуд письменник вустами молодого архітектора 1960-их років. — Хай тоді з неуцтва ставали знаряддям вандалізму, сліпо віддавалися духові руйнувань, а зараз? Звідки такі беруться?” [4, с.414].

„Бенкет руйнації” перейшов у фізичні репресії проти духовенства, здебільшого колишнього, віруючих і навіть тих, хто смів позитивно відгукуватися про церкву, в кривавих 1937-1938 роках. Таким у „Соборі” є вчитель Хома Романович, який за собор у Зачіплянці „свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням” [4, с.382].

Зазначимо, що наприкінці 1930-их років „азарт руйнації” збавив обертів. Але ненадовго, що знайшло своє відображення й у „Соборі”.

Олесь Гончар лише побічно торкається малодосліджених на той час подій у релігійній царині в роки війни, знову-таки об’єктивно змальовуючи трагічні картини церковного життя. Звичайно, можна дорікнути письменникові за досить, м’яко кажучи, іронічне ставлення до духовенства. Через відсутність належних архівних матеріалів, Олесь Гончар не показав усієї картини тих часів, та це й не входило у творчий задум літератора.

Заради справедливості слід сказати, що з початком війни на окупованій території масово відкривалися ліквідовані впродовж 1920-1930-их років храми, монастирі, часто в пристосованих приміщеннях. Цьому здебільшого не перешкоджали окупаційні власті, вбачаючи у відродженні церкви знаряддя антибільшовицької пропаганди. Стосунки окупантів із церквою будувалися, звичайно, за принципом „хазяїн — слуга”. Для населення окупованих територій церква ставала чи не єдиною розрадою в нелегкому повсякденному житті. Зрозуміло, що бракувало освічених священників, яких або знищили в довоєнні роки, або вони воювали на фронті. Тому вакуум часто заповнювали люди без відповідної освіти та досвіду, зазвичай не кращих моральних якостей. Саме останнім дісталися найдошкульніші оцінки. „Швидкісний окупаційний піп”, за словами Олесея Гончара, служив у Зачіплянці й залишився після війни, кружляючи, наче голодний вовк, навколо собору і потайки хрестив дітей. Баба Шпачиха кричала на всю Зачіплянку: „Та який з нього піп, коли в нього під рясою галіфе? Ніякої в цього прибудди віри нема, безвірко він!” І привселюдно присяглась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта...” [4, с.339].

Інший епізод роману пов'язаний із позицією радянських військ при визволенні краю від фашистів, котрі, відступаючи, зруйнували тисячі церковних приміщень. Бійці Радянської армії прагнули їх урятувати. Одним із них був воєнком, який заборонив артилеристам вести вогонь по собору в Зачіплянці, хоча він являв собою чудовий орієнтир, прекрасну ціль.

Однак те, що не вчинили із зачіплянською архітектурною перлиною навіть окупанти, почали успішно реалізовувати в повоєнні роки «рідні» борці за ідеологічну чистоту народу. Тому Олесь Гончар, на нашу думку, не випадково виділив як головну проблему роману-набату проблему захисту пам'ятників культури культового походження, захист загальнолюдських цінностей.

Нова хвиля атак на церкву розпочалася в середині 1950-их років, що досить образно змальовано в „Соборі”. Храм закрили, „розстригу-попа” вигнали, бо чимало місцевих керівників були в цьому безпосередньо зацікавлені, оскільки такі священники хрестили дітей потайки в селищах, серед „яких часом виявлялися і діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича... Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам...” [4, с.339]. Оскільки собор у Зачіплянці належав до пам'яток архітектури, кинути його напризволяще було справою не вельми безпечною, хоча й бажання реставрувати чи повернути віруючим, про що ті постійно просили різні керівні інстанції, не виявляли. „Вихід” знайшли різного роду кар'єристи, яких на той час уже не бракувало. У „Соборі” — це Володька Лобода, котрий на церковних справах і почав службове зростання, запропонувавши напередодні 300-річчя Переяславської ради, що відзначалося в 1954 році, взяти собор у рихтовання, створивши в такий спосіб видимість ремонту. Володьку-висуванця назвали „генієм”.

Хоча для годиться почали реставрацію. З'явилася кочівна бригада реставраторів, яка тижнів зо два товклася, із „собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така ця була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як „халтурою”. „Геній” незабаром на культуру перейшов, продовжує Олесь Гончар. І „хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському рихтованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголившись всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розклацається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в його бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...” [4, с.337].

Із роками росла безпам'ять. У тій же Зачіплянці „зanedбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди старенькі бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а мовби якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих...” [4, с.295]. Для них, стареньких, а не для тих сотень Володьок-висуванців, які мали б якщо не в силу власних переконань, то хоча б службового становища опікуватись пам'яттю людською.

Не краще виглядає і зачіплянський красень, у якому замість музею влаштували склад мінеральних добрив, потім холодильник, а з часом він став узагалі безгоспним. Чи не найкраще стан обителі передають враження Єльки Чечіль. Якщо в перші повоєнні роки він вразив героїню роману „своєю

суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям”, то на початку 1960-их „викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства” [4, с.314-315].

„В соборі, — кричить душа Олесь Гончара, — було ще холодніше, ніж надворі, пустою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, засновані павутинням, заповишені дертю. Одразу після війни нібито зібрались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни та флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облянялих мадонн, шкірилися іклами вовчі й вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас із різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Усе кинуте звалищем, стіни в потьомках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять на кутках собору”. Але і в цьому занедбаному стані собор викликає захоплення: „Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака — святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густоблакитне небо і по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору і дивилась туди, в глибіню найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибіню мовби поглинала її своєю небесністю, всю душу Єльчину втягувала як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, де чуваєш і острах, і непереборне бажання сягнути...” [4, с.318-319].

Занедбаний стан культових приміщень, серед яких було чимало справжніх перлин архітектури, викликав природне бажання тодішніх керівників різних рівнів якомога швидше зменшити їх кількість або пустити справу на самоплив, аби вони якомога швидше зруйнувалися. Діяльність чиновників у цьому напрямі значно активізувалася на початку 1960-их років. Особливу наполегливість виявив ЦК Компартії України, а на виконання його вимог — місцеві партійні органи та виконкоми рад депутатів трудящих різних рівнів.

Так, у Новомосковську Дніпропетровської області власті хоча і не зруйнували величний собор, але, закривши його в 1960 році та запланувавши переобладнання під філію обласного краєзнавчого музею, протягом тривалого часу так нічого й не робили. Приміщення пустувало. Більше того, міський фінансовий відділ організував розпродаж культового майна через крамницю уцінених товарів, що викликало потік скарг та збір коштів для ходаків до Москви з проханням повернути собор віруючим. Ми свідомо навели останній факт, оскільки, за свідченням багатьох дослідників, Троїцький собор у Новомосковську став прообразом собору в романі письменника.

Отож, спостерігаючи наругу над культурою, над історією, Олесь Гончар не став мовчати. Для протесту він вибрав символ духовності вільнолюбивого українського народу — собор, зведений запорозькими козаками. Саме тому прекрасною є історія-легенда про його зведення, саме тому собор здатний викликати захоплення своєю величністю й прагнення відстояти його за будь-

якої ситуації в одних і постійне бажання зруйнувати — в інших, представлених у „Соборі” „батькопродавцями”, „юшкоїдами” з органів влади.

„Виник, мов із легенди, — писав Олесь Гончар. — Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги Святого Письма. Перевдягались, як оточенці, у буденну сіру одіжку гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломний наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямовитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. „Благословіть!” І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку... Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...” [4, с.382-383].

Достеменно не знаємо, чи мав можливість Олесь Гончар скористатися працею Дмитра Яворницького „Історія Запорозьких козаків”, але в романі історія зведення собору в Зачіплянці майже ідентична історії виникнення собору в нинішньому Новомосковську.

Величний собор у Зачіплянці викликає захоплення навіть своїм напівзруйнованим станом. Для одного з головних героїв роману, студента металургійного інституту Миколи Баглая, зачіплянське диво — це співучий собор, співучий завдяки гармонійній сув'язі „отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...”

Стоїть, блищить до сонця повногрудям бань! Сухе степове повітря обтікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування, і сам як явище міражу...

Як можна не відчути, що перед тобою цілком самостійний твір українського барокового стилю, досить лише глянути на плавне оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі!” [4, с.471, 472].

У дискусії зі своїм приятелем, студентом іншого факультету, Микола Баглай відстоює тезу про собор як утілення найвищої поезії, оскільки „думка людська неминує прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись” [4, с.472].

„Глянь, як пливе у блакитті! Невже він тобі байдужий?” — запитує Микола і на репліку приятеля про старіння всього на світі запально відповідає, що собор, як витвір мистецтва, не старіє, що тільки йому „дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не почуваш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе

його мрія-задум, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглавий цей стоятиме, повинен стояти!..

Такий собор, такий витвір, він не належить тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить усім людям планети!..." [4, с.472-473].

Микола Баглай пропонує Вірунці шукати „музику собору” не так вухами, як душею. Собор для нього має в собі щось від стихії, навіює щось таке ж велике, як „навіюють на людину степ або ескадри хмар серед бурі... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути...” [4, с.297]. Вночі „собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і вперше с'яйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань” [4, с.346].

Краса і велич собору здатні викликати потаємне захоплення навіть в основного негативного персонажа роману Володьки Лободи, чи не єдиним прагненням якого є якраз бажання його зруйнувати. Саме краса собору викликає справжню лють Володьки-висуванця, що Олесь Гончар зумів найкраще передати в його діалозі з рибінспектором:

„ — В печінках мені оцей ваш холодильник (приміщення собору. — **В.П.**), — кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом. Лише критикують нас, номенклатурних... Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує..., ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніше не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник, — нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу. — Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — рухлядь і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь Скрипникові (М. Скрипник — керівник Наркомату освіти УСРР, який упродовж 1920-их років видав питаннями віднесення видатних об'єктів архітектури до числа пам'яток. — **В.П.**) ударило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!... Скільки мені оцей безхозний собор нервів коштує... Кожне глузує, розігрує, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомольні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з цим собором, чого ти йому ладу не даси?” [4, с.361].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, по-перше, що історія з собором має напівцасливий кінець. Завдяки зусиллям зачіплянських активістів його не знесли, щоб на тому місці звести критий ринок та шашличну. По-друге, вистояв і собор у Новомосковську. Після довгих поневірянь його повернули наприкінці 1980-их років віруючим. Хоча перед цим компартійні власті спробували зруйнувати святиню, звівши порядч автобусну станцію, аби в такий спосіб вона самознищилася. Тривала боротьба Олесь Гончара проти варварської акції, санкціонованої, швидше всього, тодішнім першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким, на жаль, завершилась поразкою письменника. По-третє, Олесь Гончар, аналізуючи проблему духовного життя людини в умовах царської Росії та Радянського Союзу впродовж 1770–1960-их років, переконливо доводить невмирущість загальнолюдського, гуманістичного над вузькокласовим, що прагнуло панувати в державах з яскраво вираженим насильством над людськими

правами і свободами, яких, власне, переважна більшість населення не мала впродовж двох століть.

Саме тому Олесь Гончар зазнав усебічних гонінь та утисків. Але, попри все, ідеям „Собору” він залишився вірним.

 Примітки

1. Гончар О. Щоденники. У трьох томах / О. Гончар. — К.: Веселка, 2003. — Т. 2. — 608 с.
2. Гончар О. Щоденники. У трьох томах / О. Гончар. — К.: Веселка, 2004. — Т. 3. — 606 с.
3. Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: матеріали наукових читань. — Полтава: АСМІ, 2005. — 146 с.
4. Гончар О. Твори в 12-ти томах / О. Гончар. — К.: Наукова думка, 2005. — 574 с.

В.А. Пащенко

Вопросы религии и церкви в наследии Олесея Гончара

В статье анализируются вопросы религии и церкви в романе „Собор” выдающегося украинского писателя Олесея Гончара, появление которого способствовало утверждению общечеловеческих ценностей в сознании людей и вызвало отрицательную реакцию со стороны компартийного руководства республики.

Ключевые слова: *общечеловеческие ценности, памятка архитектуры, религия, церковь.*

V.O. Pashchenko

Questions of Religion and Church in Oles Honchar's Heritage

The questions of religion and church in the novel „Cathedral” by the outstanding Ukrainian writer Oles Honchar are analyzed in the article. The novel served for the promotion of the universal humane values in the conscience of people and provoked negative reaction from the communist leaders of the republic.

Keywords: *religion, church, historical monument, universal humane values.*

Надійшла до редакції 10 вересня 2009 року

Повідомлення

Н.Д. Кальніцька

УКРАЇНСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА У ДОБУ ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ

У статті дана характеристика становища українських удільних князівств у часи литовського панування. Особлива увага приділяється змінам у політичному статусі українських земель у зазначений час.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, українські удільні князівства.

Інтерес до українських земель в історичній літературі в литовську добу не яскраво представлений. Це пов'язане перш за все з майже повною відсутністю історичних джерел. Окремі свідчення про Русь містяться у так званих білорусько-литовських літописах. У більшості своїй повідомлення мають узагальнене відношення до всіх земель Русі. Серед дослідників, що займалися вивченням положення українських земель у складі Литовського князівства слід відзначити В. Антоновича, М. Грушевського, О. Русину, Н. Яковенко, О. Широкограда. Метою цієї роботи є на основі джерел з'ясувати, що собою являли українські удільні князівства у зазначений час.

У середині XIV століття більша частина української етнічної території потрапила під владу князівства Литовського. Слід визнати, що у сучасній літературі становище українських земель та процес входження до Литовської держави викликало багато суперечностей. Безперечним є той факт, що князі Литви проводили політику збирання земель: «... Витовт, рекучи: «Поидем пустошити землю татарскую и убием царя Тимир-Тиклул, и посадили царя Токтомыша на царство его, а Токтамыш посадит меня на всей земли Руской» [1, с.229]. Процес приєднання українських та білоруських земель не можна оцінити однозначно. Скоріше за все, взаємини між Литвою й татарами були напружені. Можна погодитися з думкою О.В. Русиної, що «...взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувалися... не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій, договірній, основі, що дало змогу литовським володарям, попри постійні, чи не щорічні напади німецьких рицарів нам всю Південно-Західну Русь... саме за Ольгердового князювання було досягнуто політичного компромісу між Литвою й Ордою...". Більше того, дослідниця вказує на те, що «... просування литовців на землі Південно-Західної Русі в 1360-их роках було узгоджено із Сараєм, і, таким чином, їх інкорпорація здійснювалася у формі кондомініуму, який передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар [2, с.8-9]. Дійсно, ситуація в Орді була нестабільною, але це не означало, що ординські хани відмовлялися від своїх територіальних здобутків або їх не відстоювали. Крім того, українські князі не завжди згодні були зі зміною влади. На думку М.С. Грушевського, українські землі з міцною державною організацією чинили значний опір литовцям [3, с.8].

Відомо, що тільки з приєднанням до Литви українських та білоруських земель не тільки зросла територія князівства, але змінилася назва, держава балтів і слов'ян дістала назву Велике князівство Литовське (далі — ВКЛ).

Сучасні дослідники підкреслюють, що «у складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій, типовий для її попередниці Київської Русі», тобто були відновлені «автономні державні утворення» [4, с.93]. ВКЛ зберегло зовнішні риси удільних володінь, які користувалися значною автономією, проте воно не розпалося на окремі князівства. Сильна влада Ольгерда зберігала цілісність держави, її потужний політичний та економічний потенціал.

Літописи свідчать, що всі князівства очолювали литовські князі. Після литовського вторгнення князь Володимир «...зостал на пляцу забитим...

Лев, князь луцький... утек аж до Бранска Северскаго, до князя Романа зятя свого... Станислав, великий князь киевский... утек до князя рязанського, который ему зараз дал в малжонство дочку свою Олгу» [5, с.37-38]. Після появи литовців українські князі на своїх престолах вже не сиділи.

У другій половині XIV століття у Києві правив Володимир Ольгердович, що був «...охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований у слов'янських звичаях і традиціях» [6, с.145]. Брат Ольгерда — Любарт Гедимінович — був князем волинським і луцьким [5, с.44]. Кейстут був відомий як «князь жомойтский, троцкий, гроденский и подляский» [5, с.63]. Згідно з літописним свідченням, Подільську землю тримали брати Корятовичі: «И тогда тые княжата Корятовичи пришли в Подолскую землю... князь Костентин... на своем государстве умерл. А князя Юрья волохе взяли его себе воєводою и тамо его окормили, а князя Александра татарове убили. А четвертый брат, Федор Корятович, Новгородок держал... засел Подолскую землю» [1, с.66].

Слід визнати, що загальна внутрішня політика Литви мала двобічний характер. З одного боку, відбулася зміна влади: замість українських князів на уділи сіли литовські володарі. З іншого боку, відомою є лояльна політика Литви по відношенню до православних традицій, перейняття й обрання їх за своєрідний взірець. Так, у літописі наводиться список князів, які загинули в битві на Ворсклі 1399 року: «А се імена избиеных князей литовських [виділ. — *Н.К.*]: князь Андрей полоцкий, Олигирдович, брат его Дмитрий брянский, князь Иан Дмитриевич Кандырь, князь Андрей, пасынок Дмитриев; князь Иоань Евлашекович, князь Иоан Борисович киевский, князь Глеб Святославич, смоленский, князь Лев Корьядович, брат его князь Семен, князь Михайло Подберезькы и брат его князь Олександро, князь Михайло Данилович, брат его князь Дмитрей, князь Федор Патрыкиевич волинский, князь Ямонтович, князь Иоанн Юрьевич Вельский, князь Выспытко краковский» [1, с.52]. Таким чином, серед васалів великого литовського князя є тільки литовські князі, що прийняли нові імена під час хрещення. Подібний факт заперечує славнозвісне «оксамитове приєднання» українських і білоруських територій до Литви. З іншого боку, литовське гасло «Старого не змінювати, нового не запроваджувати» залишається безсумнівним, оскільки литовці не змінювали політичної, економічної системи на захоплених землях, а в сфері релігійній та культурній навіть широко переймали місцеві традиції. По-перше, це все свідчить про більш низький суспільний рівень розвитку Литовської держави (як-от Монгольської імперії). А по-друге, все ж таки слід ураховувати політичну й військову неспроможність української знаті, її знесиленість від золотоординського свавілля. Проте заперечувати випадки протидії українських князів литовцям не можна.

Збереження удільності окремих українських князівств у XIV столітті мало свої відмінності від удільного правління давньоруського періоду. По-перше, всі українські та білоруські землі, що ввійшли до складу Литовської

держави, були власністю великокнязівської литовської династії Гедиміновичів. Водночас варто зазначити, що вони зберегли певну автономію, а також давні місцеві традиції й звичаї. Таке становище українських земель зумовлювалось, очевидно, тим, що великий князь литовський, як стверджує літопис, «увійшов у приязнь» з місцевими феодалами, закріпленими традиційним давньоруським рядом» [7, с.59]. Саме тому місцеві князі не були володарями своїх вотчин за правом спадкування, а залишалися своєрідними намісниками великого литовського князя із збереженням за собою князівської влади та доходів. На думку вчених, обласні княжіння в Литві ще не становили уділів, а князі правили ними «до волі» великого князя.

Великі обласні княжіння більше нагадували тимчасові володіння. І тільки лише у XV столітті землі Гедиміновичів перетворилися в уділи [8, с.37]. Проте не можна остаточно заперечувати існування удільності у Литві в попередні часи. З часом литовські князі на місцях укріплялися, проявляли сепаратизм.

Слід визнати, що до проведення адміністративної реформи 1392 року влада литовського князя над васалами (місцевими удільними князями) була обмеженою. Перед центральною владою стояло завдання лишити удільних князів права спадковості на земельні володіння шляхом заміни їх намісниками. Поява подібної спадковості могла призвести до дроблення держави. У зв'язку з цим була розпочата реформа. Місцеві князі були позбавлені права очолювати військо, керувати якими повинні були відтепер державні урядовці. З іншого боку, функції урядовців також обмежувалися. Це посилювало центральну владу. Литовський князь вимагав від володарів уділів «послуху», що було традиційним для системи васалітету — сюзеренітету. О. Русина зазначає, що у джерелах часів Вітовта взагалі немає й натяку на систематичне обмеження прав удільних князів за принципом єдинокоролівства: місцеві династії в своїй переважній більшості не втратили володіння, не були зведені до рангу «службових» князів. А провідним принципом державного устрою залишався територіально-федеративний, а «землі» XVI століття за своїм статусом наближалися до удільних князівств XIV-XV століть [9, с.82-83].

Порушення «послухання» князями призводило до відвертих конфліктів із великим литовським князем. Подібним чином розгорнулася війна новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича з Вітовтом у 1393 році: «... князь Корибут Ольгердович начал что-то замышлять и проявлять ему [князю Вітовту. — *Н.К.*] непослушание, и начал собирать військо, и собрав, пошел против него и сошлись войска в месте, называемом Докудово (на речке Неман) и было разбито військо Корибута войском Витовта...» [5, с.72]. А землі свого бунтівного васала Вітовт віддав Федорові Любартовичу.

Для Вітовта проблемним залишалося Поділля: «А в тые лета князь великий Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли, так же пред тым послуша была... А князь великий Витовт и вси города позаседал. И воеводу князя Федора, што на тых городах, на имя Нестиса, вывел, и по всем городом князь великий Витовт свои старости посажал» [1, с. 66]. Це ще раз підтверджує, що внутрішня політика князя Вітовта була спрямована на укріплення великокнязівської влади. З іншого боку, викликає питання щодо відносин Вітовта з польським королем Ягайло. На думку О. Широкограда, у 1393 році Вітовт очолював польське королівське військо під час походу на Поділля і саме від польського короля отримав Брацлавщину у васальне

володіння. Більше того, автор підкреслює, що прийняття Кревської унії 1385 року призвело до ліквідації удільних князівств на руських землях, що знаходилися у васальній залежності від великого московського князя [10, с.83-84]. Таким чином, дії князя Вітовта частково пояснюються наявністю впливу з боку Польської держави, а також його особистим прагненням закріпити великокнязівську владу в Литві.

У Київському князівстві у другій половині XIV століття, на думку сучасних учених, відбувалися певне державне відродження, його територія розширилася за рахунок земель сусідніх князівств та колонізації південних степів. Так, «на півдні сталого кордону не було, тут межі князівства губилися в глибинах Дикого Поля... Під владою київського князя... перебували численні «київські пригороди»: Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Звенигород, Остер, Канів, Черкаси, Переяслав...» [7, с.59]. На чолі Київського князівства сидів князь із роду Гедиміновичів, який був безпосередньо васалом великого литовського князя, причому він зберігав за собою всю повноту верховної влади — законодавчої, судово-адміністративної, господарсько-фінансової, військової; додатково йому підлягали старости, він очолював війська всіх своїх повітів, до нього апелював суд намісників, він мав право надавати земельні наділи.

Приход до влади у Литві князя Вітовта позначилося і на Київському князівстві. Тодішній київський удільний князь Володимир Ольгердович «не всхоть покори створити великому князю Витовту» [1, с.90], як це вимагалось. Як наслідок у 1394 році замість Володимира Ольгердовича у Києві був посаджений Скиргайло. Головними причинами у відсуненні князя Володимира Ольгердовича було те, що він не тільки ігнорував розпорядження центральної влади, не тільки очолював сепаративну місцеву знать, але й те, що він своєрідним конкурентом Вітовту, оскільки князь Володимир був найстарішим представником у династії Гедиміновичів [6, с. 146]. Хоча принцип спадковості у ВКЛ не підтримувався жорстко та інколи не регламентувався так, як на Русі, все одно дух суперництва підкріплявся і віковим цензом. Крім того, князь Володимир Ольгердович спирався на місцеве боярство, яке мало прагнення відновити незалежність Київського князівства, а це не входило до планів Вітовта.

Скиргайло прийняв православну віру і «...зо всіми приналежитими волостями киевскими, але не долго на новом панстве под братом старшим неслушне взятим веселился» [5, с.71]. Відомо, що Скиргайло був отруєний митрополитом намісником. Наступним правителем київським став Іван Гольшанський, котрий отримав Київське князівство як держання: «Князь великий Витовт, услышав, что князь Скиргайло умер, и послал в Киев князя Ивана Ольгимонтовича, и дал ему держать Киев» [5, с.73]. Таким чином, князь Іван ставав намісником великого князя Литовського. Проте у подальшому відбувався своєрідний «процес вrostання» Гольшанських на Київщині. О. Русина підкреслює, що «...їхня влада стала спадковою і сформувалася литовська, за походженням київська, династія» [6, с.51]. З іншого боку, можна погодитися, що князь Вітовт прагнув поставити у Київському князівстві більш покійного князя, ніж був Володимир Ольгердович. Головним мотивом для Вітовта виступало прагнення посилити державний контроль у князівстві. Підтвердженням того є проведення подібної реформи і на білоруських землях.

Після смерті Вітовта у 1430 році новим правителем Литви став Свидригайло, який тримався курсу незалежності ВКЛ від Польщі та спирався на українську знать. Боячись посилення української партії, литовські феодали

поставили своїм князем у 1432 році Сигізмунда Кейстуовича, що йшов на зближення з поляками. На той час українські землі відокремилися від подій, які відбувалися у Польщі й в Литві. Цей період української історії отримав назву «Велике княжіння Руське». Боротьба українських патріотичних сил на чолі із Свидригайлом примусила нового литовського князя Казимира IV відновити удільність Київського і Волинського князівств у 1440 році. Як зазначає Н. Яковенко, на Волині Свидригайла місцеві «...князі почували себе власниками мікродержав у державі — з власними податками, судочинством, двором, канцелярією, ієрархією владних структур... зовсім інакшою... виглядає у XV столітті Київська земля — централізований організм, де військова, фінансова, адміністративна й судова влада була зосереджена в руках нащадків Володимира Ольгердовича...» [11, с.150, 152].

Слід визнати, що у другій половині XV століття уряд ВКЛ вибрав політичним курсом ліквідацію українських удільних князівств. Навіть тимчасове відновлення уділу не змогло повернути до традиційних відносин — автономії вже не було. Прагнення української знаті до незалежності своїх земель, їх своєрідна замкненість не могли протидіяти загальнолитовській політиці. У 1452 році було ліквідовано Волинське князівство, а в 1471 році король Казимир IV перетворив Київське князівство на воєводство під владою Литви. Першим старостою був литвин Мартин Гоштольд.

Отже, існування удільності українських князівств у литовську добу мало специфічний характер. По-перше, це було пов'язане з тим, що на чолі князівств сиділи представники не місцевої династії, а литовської. По-друге, нові лідери князівств спиралися на місцеве населення, переймали місцеві традиції (віру, право тощо), проводили політику, що відповідала вимогам місцевого населення. По-третє, проведення незалежної політики місцевими династіями йшло в розріз із загальною політикою великого князя Литовського, що в крайньому випадку породжувало сепаратизм. Існування українських удільних князівств у литовську добу носило тимчасовий характер

Примітки

1. Полное собрание русских летописей. — М.: Наука, 1980. — Том 35: Летописи белорусско-литовские. — 306 с.
2. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. кол. О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. — К.: Україна, 1997. — 272 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. / М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1993. — Т.4. — 544 с. (Пам'ятки історичної думки України).
4. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: навч. посібник / В. Борисенко. — К.: Либідь, 1998. — 616 с.
5. Полное собрание русских летописей. — М.: Наука, 1975. — Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская и Быховца. — 234 с.
6. Історія України в особах IX-XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.) І. Войцехівська, В. Галаган та ін. — К.: Україна, 1993. — 396 с.
7. Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності: Курс лекцій: навчальний посібник / В. Шевчук, М. Тараненко. — К.: Либідь, 1999. — 480 с.
8. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. Любавский. — М.: Синодиальная типография, 1910.
9. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. — К.: Альтернативи, 1998. — Т. 6. — 320 с. — (Україна крізь віки).
10. Широкоград А.Б. Русь и Литва / О. Широкоград. — М.: Вече, 2008. — 400 с. — (Тайны Земли Русской).
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2005. — 584 с.

Н.Д. Кальницкая

Украинские удельные княжества во времена литовского господства

В статье дана характеристика положения украинских удельных княжеств во время литовского господства. Особое внимание уделяется изменениям в политическом статусе украинских земель в указанный период.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, украинские удельные княжества.*

N.D. Kalnitska

Ukrainian Separate Principalities in the Period of Lithuanian Rule

The article characterizes the position of Ukrainian separate principalities in the time of Lithuanian rule. Special attention is paid to changes in political status of Ukrainian lands during the indicated time.

Keywords: *Great Lithuanian principality, Ukrainian separate principalities.*

Надійшла до редакції 15 вересня 2009 року

М.А. Якименко

**РОЛЬ ЗЕМСТВА У ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВЩИНИ ЕПОХИ ВІЛЬНОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті аналізується роль місцевого земства у фінансуванні потреб сільськогосподарського виробництва Полтавщини на рубежі ХІХ—ХХ століть.

Ключові слова: *земство, Полтавщина, сільське господарство, фінансова підтримка.*

Тисячолітні традиції сільськогосподарського виробництва на території сучасної Полтавщини, яке з давніх-давен мало життєво важливе значення для її мешканців, сформували сучасне обличчя аграрно-промислового комплексу нашого краю. При всіх негараздах, пов'язаних із процесом ринкової трансформації соціально-економічних відносин, уключаючи, звичайно, і аграрний сектор економіки країни, сільськогосподарський потенціал нашої області залишається досить потужним, щорічно поставляючи на ринок від двох до чотирьох мільйонів тонн продовольчого зерна та десятки тисяч тонн продукції тваринництва. Проте, за оцінками фахівців, Полтавщина з об'єктивних причин може дати сільськогосподарської продукції значно більше. Справа лише у тому, щоб державна політика сприяла, а не заважала, як інколи це буває, виробляти і реалізовувати те, що вирощено селянами на благодатній землі. Не можна сказати, що сучасна влада знаходиться осторонь існуючих проблем аграрно-промислового комплексу України. Лише у липні 2009 року ухвалено кілька правових актів, спрямованих на розв'язання тих чи інших проблемних питань, а саме: закон про регулювання ринку сільськогосподарської продукції [1]; постанови Кабінету Міністрів про розмір плати за використання бюджетної позики виробниками зерна [2]; про порядок

використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду при виробництві продукції рослинництва [3]; про заходи для стабілізації ринку цукру [4]; про здешевлення кредитів для АПК [5] та низку інших. Розмірковуючи над тим, які заходи у найближчій перспективі могли б стимулювати аграріїв нарощувати свій виробничий потенціал, доцільно, на думку автора цих рядків, урахувати власний історичний досвід підтримки сільськогосподарських товаровиробників, який мав місце в епоху вільного підприємництва, тобто на рубежі XIX-XX століть. Перші дослідження цього питання з'явилися вже в ході реалізації програм із стимулювання виробництва продукції рослинництва і тваринництва у щойно згадану історичну епоху. На першочергову увагу в цьому плані заслуговують публікації Полтавського губернського і повітових земств, які почали з'являтися на світ невдовзі після організації у 1865 році земських установ. Саме у таких виданнях, як „Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за...год (по сообщениям корреспондентов)“; „Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на...год“; „Полтавский земский календарь на...год“; „Статистический справочник Полтавской губернии на... год“ та низці інших, можна знайти вичерпну інформацію про фінансовий стан селянських і поміщицьких господарств, шляхи, методи й умови одержання ними кредитів, а у ряді випадків і безповоротної фінансової допомоги. Специфіка вищезгаданих публікацій полягає у тому, що вони одночасно мають характер історичної літератури та джерела, адже поряд з викладом поточної інформації з тих чи інших питань автори відповідних статей подають аналітичний матеріал за кілька років, а то і десятиліть з власними судженнями, оцінками й висновками. Показовим у цьому відношенні є нарис стосовно змін у господарському житті населення Полтавської губернії згідно з даними переписів 1900-1910 років, уміщеному в „Статистическом ежегоднике Полтавского губернского земства на 1912 год“ [6, с.1-120]. Його автори всебічно проаналізували соціально-демографічну структуру господарств Полтавщини, умови їх функціонування та наслідки виробничої діяльності протягом цілого десятиріччя, включаючи і період столипінської аграрної реформи. Окрім колективних збірників наукових праць, на початку XX століття з'явилася кілька монографій та статей у місцевих журналах „Хуторянин“ і „Вестник южно-русского животноводства“, у яких поряд з іншими питаннями автори торкалися й проблем, пов'язаних із фінансуванням сільськогосподарських товаровиробників. Серед тогочасних дослідників земських фінансів слід відзначити насамперед чотирьохтомну працю Бориса Веселовського „История земства за сорок лет“, яка побачила світ у 1909-1911 роках. Автор цієї фундаментальної праці належну увагу приділив також і основним напрямам використання місцевими земствами своїх бюджетів, що дає змогу порівняти діяльність земств Полтавщини з усіма іншими аналогічними структурами різних регіонів Російської імперії, де на рубежі XIX-XX століть функціонували земські установи [7, с.678]. У 1917 році побачила світ праця місцевого земського діяча Максима Рклицького „Земля и земельные отношения в Полтавщине“, у якій автор дійшов висновку про позитивний вплив земських органів на розвиток сільського господарства. Проте недостатнє забезпечення основної маси сільськогосподарських товаровиробників землею суттєво нівелювало, на думку автора, ефективність економічної діяльності як повітових, так і губернського земств [8, с.55]. Що стосується радянської історіографії, то краєзнавчі дослідження, у тому числі й минулого Полтавського земства, були фактично поза законом. Лише реальна, а не декларативна, як це було до кінця 80-их років XX століття, свобода слова забезпечила дослідникам можливість вивчати всі без винятку суспільно

значущі сюжети вітчизняної історії. Серед тих, хто на початку XXI століття вивчав історію земства загалом і Полтавського зокрема слід відмітити таких краєзнавців, як М. Якименко [9], О. Краснікова [10-11], В. Каюн [12], Л. Крот [13-14] та немало інших. Тією чи іншою мірою згадані автори торкалися й окремих питань, пов'язаних із бюджетною системою Полтавського земства. Так, Людмила Крот розкрила зміст роботи земських кас дрібного кредиту, виокремила основні проблеми об'єктивного та суб'єктивного порядку, з якими стикалися земські установи в губерніях Лівобережної України у другій половині XIX — на початку XX століття. Проте окремого дослідження цієї проблеми в межах Полтавщини ще ніхто не здійснював.

Метою нашого повідомлення є з'ясування ролі земства у фінансуванні потреб сільського господарства Полтавщини на рубежі XIX-XX століть, включаючи і такий суспільно важливий етап його розвитку, як епоха столипінських реформ.

Період, про який іде мова, характеризувався швидкими темпами реформування аграрних відносин з урахуванням західноєвропейської практики організації виробництва й збуту сільськогосподарської продукції в умовах жорсткої конкурентної боротьби на ринках товарів та послуг. Полтавська губернія за своїми об'єктивними показниками суттєво відрізнялася від усіх інших адміністративно-територіальних одиниць колишньої Російської імперії. Так, за кількістю дрібних землевласників вона посідала перше місце [15, с.286]. Основна маса земель знаходилася в руках так званих „непривілейованих станів“, тобто козаків і селян, про що свідчить відповідна статистика. Наприкінці XIX століття загальна площа земельних угідь на Полтавщині становило 4518708 дес., із яких відомості щодо власника є стосовно 4175367 дес. (92,4%). З цієї кількості у приватній власності дворян перебувало 1399500 дес. (33,5%); купцям належало 96001 дес. (2,3%); міщанам — 83437 дес. (1,9%); особам сільських станів — 122050 дес. (2,9%). У розпорядженні сільських громад і товариств перебувало 2378934 дес. (57,0%). Казна й удільне відомство мали 16072 дес. (0,4%). Ще 31921 дес. (0,8%) належало містам, церквам та монастирям [16, с.39]. Як великі, так і дрібні землевласники потребували значних коштів для застосування найновіших технологій обробітку ґрунту, закупівлі кращих сортів насіння продовольчих та технічних культур для відповідного прогресу рослинництва й тваринництва. „Грошей, грошей! — ось лемент, котрий однаково звучить як у верхніх, так і у нижніх прошарках сільського населення“, — писала у 1880 році редакція столичного журналу „Отечественные записки“ [17, с.126]. На рубежі XIX-XX століття кредитна система, що мала безпосереднє відношення до сільськогосподарських товаровиробників, набула в українських губерніях Російської імперії більш-менш завершеного вигляду. Для потреб свого господарства представники непривілейованих станів відповідні кошти могли одержати у сільських банках, ощадно-позичкових і кредитних товариствах, а також у державному Селянському поземельному та акціонерних іпотечних банках. Для кредитування привілейованих станів Санкт-Петербурзьке земство у 1871 році заснувало так зване „Общество взаимного кредита“, відділення якого було й у Полтаві, а у 1885 році на честь 100-ліття Жалуваної грамоти уряд організував Дворянський земельний банк. Великих землевласників фінансував ще і Державний емісійний банк, видаючи їм кредити під заставу врожаю. Специфіка фінансової допомоги з боку земства полягала, по-перше, у тому, що вона стосувалася всіх громадян, без урахування їх станової належності; по-друге, найчастіше мала не прямий, а побічний характер. Так, земські каси, які на початку XX століття були

засновані при повітових земствах, здійснювали закупівлю відповідних знарядь праці з подальшим продажем їх у кредит безпосереднім товаровиробникам. На миргородському земському складі у 1914 році, наприклад, населенню пропонувались: борони фірм Вулькорна, Джонстона, Кет-Авей, Ляке, Дірінга і Гресса; віялки — Омельченка, Крамера та Супруна; культиватори — Венського, фірми «Аталан», Клейна, Крамера, Ельворті; коренерізки — «Саде №3», «Баденія №3-5» і Чижек; плуги — Сакка, Еккерта й братів Донських; сівалки — Саде, Сакка, Еккерта, Ельворті, Фільверта і Дедіна. Для закупівлі потрібних машин та механізмів земська каса, як повідомляли жителів регіону її службовці, видавала кредит, „розмір якого становив від 75 до 85% вартості товару на умовах 8% річних терміном до трьох років. Позика на закупівлю сільськогосподарських знарядь забезпечувалася заставою останніх, а на інші предмети — поручительством“ [18, с.382]. З 1891 року губернське земство практикувало також видачу безпроцентних кредитів повітовим земствам для організації сільськогосподарських складів [19, с.184]. Про популярність земських складів говорить факт швидкого зростання їх кількості: якщо у 1885 році на Полтавщині такий склад функціонував лише в одному повіті, то через 10 років — у всіх 15-ти повітах [7, с.182]. Напередодні Першої світової війни на Полтавщині функціонувало п'ять земських повітових кас, загальний баланс яких на 1 січня 1913 року становив 1245200 крб. [20, с.62]. Подібно до Державного банку земство також практикувало видачу позик під заставу майбутнього врожаю. Так, у 1914 році Костянтиноградська земська управа видала 1800 крб. Володимирові Шевченку під заставу 1200 пудів ярої пшениці, 450 пудів озимої пшениці й 1500 пудів жита. Аналогічну позику одержав і Микола Флагге — 2000 крб. під заставу 4000 пудів жита [21, арк.5-11].

До числа непрямих форм кредитування сільськогосподарських товаровиробників слід віднести й позики ощадно-позичковим та кредитним товариствам, членами яких на 98% були селяни. Наслідком такої політики стало швидке зростання як першої, так і другої з вищезгаданих форм кредитної кооперації. У 1916 році, наприклад, ощадно-позичкові товариства Полтавщини видали селянам кредитів на загальну суму 3368000 крб., а сума позик кредитних товариств становила 11234000 крб. [22, с.199]. Полтавське земство тривалий час обговорювало питання про створення земського земельного банку, що дало б йому можливість безпосередньо та у значно більших обсягах фінансувати сільськогосподарських товаровиробників. З метою „забезпечення сільського населення губернії дешевим кредитом“ у 1902 році Економічна рада Полтавського губернського земства розробила навіть Статут такого банку [23, с.40]. Проте тогочасний уряд, не бажаючи посилення ролі земства в економіці країни, цю ідею відкинув. Більш успішною виявилася спроба фінансування безземельних і малоземельних селян у їх намаганні одержати бажану площу земельних угідь. Мова йде про заснування у 1881 році після відомого теракту народовольців фонду імені імператора Олександра II, який став функціонувати за рахунок щорічного асигнування 10 тис. крб. із земського бюджету [24, с.49]. Станом на 1 січня 1892 року його ресурси становили 78537 крб., що, звичайно, було краплиною у морі потреб багатомільйонної маси дрібних товаровиробників.

Важливим з точки зору модернізації аграрного сектора Полтавщини, як і всієї економіки тогочасної країни, було фінансування земством навчальних та науково-дослідних установ. Саме земство, а не державна адміністрація було ініціатором відкриття сільськогосподарських шкіл і дослідних полів. Так,

попередником сучасної Полтавської державної аграрної академії була створена у 1895 році Полтавська школа садівництва та городництва з трьохрічним терміном навчання [25, с. 2098]. Земство забезпечувало фінансування половини витрат цієї школи, утримуючи 15 осіб своїх стипендіатів [26, с.142]. У 1910 році, наприклад, бюджет цієї школи, яка у 1912 році одержала статус училища, становив 23711 крб. [27, с.281]. Усього в губернії на початку ХХ століття функціонувало 4 садово-городні й 6 сільськогосподарських шкіл, у яких навчалося 624 особи [26, с.131]. Що стосується фінансування дослідної справи, то в Російській імперії на рубежі ХІХ-ХХ століть функціонувало три типи таких установ: а) дослідна станція, завданням якої було вивчення загальних законів землеробства і тваринництва; б) дослідне поле — розроблення окремих теоретичних питань місцевого господарства; в) дослідна ферма — розроблення рекомендацій до найоптимальнішого співвідношення між рослинництвом і тваринництвом. Після дискусій, які тривали між Полтавою й Санкт-Петербургом близько двох десятиліть, пропозиція Полтавського губернського земства про заснування дослідного поля була у 1884 році урядом, врешті-решт, підтримана [28]. Масштаби фінансування цього поля були порівняно незначними. У 1904 році, зокрема, Полтавське дослідне поле одержало від земства 4801 крб., а від Міністерства землеробства — 4400 крб. [29, с.12]. За свідченням відвідувачів, дослідне поле давало чимало корисної інформації для тих, хто безпосередньо займався сільським господарством [30, с.1068].

Певних витрат потребувала також і організація сільськогосподарських виставок, де відвідувачі могли безпосередньо ознайомитися з кращими зразками продукції рослинництва й тваринництва, новітньою технікою та вдосконаленими знаряддями праці. Перша така виставка була організована земством спільно із губернською адміністрацією у 1879 році у Полтаві [31]. На початку ХХ століття такі виставки стали практикувати не лише у губернських, але й повітових містах і навіть окремих селах [32, с.63]. Вони були двох типів: загальні й спеціальні. До першої групи належали ті, на яких виставлялося все, що мало відношення до сільського господарства, тоді як спеціальними, за свідченням земського економіста Тимофія Zenченка, називалися ті, котрі стосувалися лише однієї галузі „сільського господарства або того, що у ньому одержують“ [33, с.5]. Значні кошти земство виділяло на поліпшення якості тваринництва, закупаючи на паритетних із Департаментом землеробства началах племінних тварин для потреб місцевих сільськогосподарських товаровиробників. Це ж саме стосується і рослинництва, з метою підвищення ефективності якого Полтавське губернське земство у 1904 році організувало свою агрономічну службу [35, с.20-21].

Аналізуючи структуру бюджету Полтавського губернського земства (див. рис. 1.1), відмітимо значну питому вагу витрат на „сприяння економічному добробуту“. Станом на 1914 рік, зокрема, весь бюджет губернського земства становив 14812289 крб., з яких 1719753 крб. (11,6%) передбачалось витратити на вищезгадані потреби. Ще 268742 крб. (1,8%) було спрямовано на ветеринарну справу. Якщо говорити про роль земства у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, то слід мати також на увазі й фінансування народної освіти, на яку в 1914 році планувалось витратити 5427991 крб. — 36,6% бюджету [35, с.217]. Детальний розпис витрат на потреби сільського господарства знаходимо у бюджеті земства на 1915 рік. Так, губернські земські збори 23 січня 1915 року затвердили свій кошторис у такому вигляді: 300 крб. — на видачу допомоги Полтавському

відділенню Російського товариства сільськогосподарського птахівництва; 400 крб. — на роз'їзди інструктора з птахівництва; 600 крб. — на обстеження птахівництва в губернії; 1500 крб. — на обладнання агрономічних кабінетів у повітах; 44200 крб. — на заходи для розвитку тваринництва; 1000 крб. — на розвиток кормової база в губернії; 3200 крб. — на закупівлю нових порід жеребців; 950 крб. — на загальні та спеціальні курси із сільського господарства; 3000 крб. — на утримання фахівця з економічних питань; 3000 крб. — на утримання інспектора-кооператора, до складу обов'язків якого входили також і питання організації збуту зерна [36, с.57]. На поліпшення порід великої рогатої худоби у 1914 році земством було витрачено 71185 крб.; утримання дослідних полів — 3858 крб.; вивчення боліт — 8800 крб.; зміцнення ярів — 4150 крб.; боротьбу з пісками — 7517 крб.; на утримання Полтавського училища садівництва — 35418 крб. У зв'язку з війною у 1915 році витрати на вищезгадані потреби не припинилися, хоч і були скорочені на 10-20% [36, с.132-163]. Загалом, на рубежі XIX-XX століть. Полтавське земство не мало собі рівних серед усіх 34-х губерньських земств тогочасної держави за таким показником, як витрати на фінансування економічних потреб краю. Так, у 1895 році середній показник витрат на економічні потреби становив по імперії 27,8 тис. крб., тоді як Полтавське земство на цю справу асигнувало 104,0 тис. крб., тобто втричі більше; у 1904 році всі земства на фінансування економічних потреб витрачали в середньому по 110 тис. крб., тоді як полтавці — 414,7 тис. крб. [7, с.21]. Цілком доречно в цьому зв'язку з'ясувати об'єктивні фактори, які могли впливати на ухвалення рішення щодо розміру витрат на сільськогосподарські потреби жителів Полтавської губернії. З цією метою нами складено таблицю коефіцієнтів парної кореляції між різними факторами (табл. 1), перелік яких вказано у додатку 1. Згідно з існуючою методикою ступінь лінійного кореляційного зв'язку між різними факторами характеризується наступними показниками: 0,35 — помірний; 0,5 — помітний; 0,65 — істотний; 0,75 — суттєвий; 0,9 — значний. Керуючись цими критеріями, констатуємо факт відсутності значного лінійного зв'язку між сумою витрат губерньського і повітових земств Полтавщини на сільськогосподарські потреби й переліченими у додатку 1 факторами. Однак помічаємо існування оберненого зв'язку між першим та другим. Так, між gr-3 і gr-7 коефіцієнт склав $r = +0,52602$. Це означає, що збільшення gr-3 (земських фінансів) викликає помітне збільшення gr-7 (кількості овець в губернії). Аналізуючи графік відповідних витрат Полтавського земства (рис. 1.2), звертаємо увагу на майже повний збіг фактичних і теоретично можливих у тих конкретно-історичних умовах витрат земського бюджету на потреби сільського господарства.

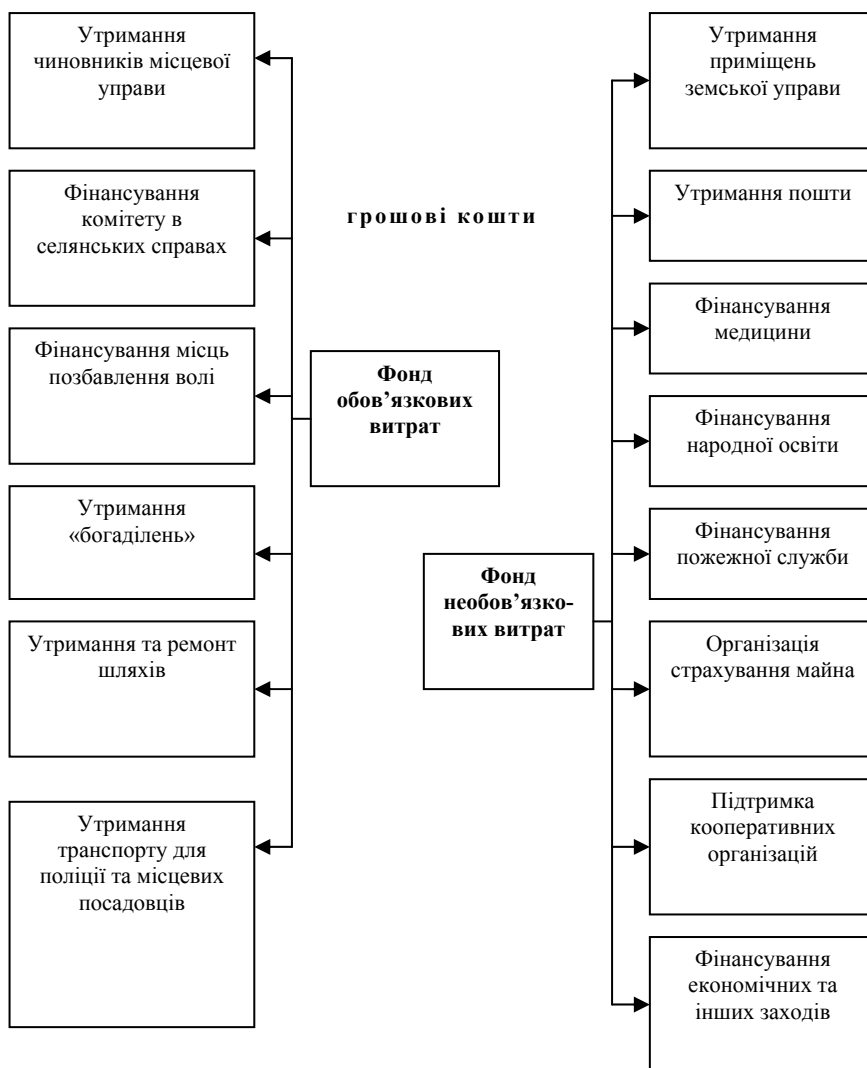
Це дозволяє зробити висновок про те, що в умовах Російської імперії кінця XIX — початку XX століть полтавські земці робили все від них залежне для надання фінансової допомоги сільськогосподарським товаровиробникам. Віддаючи належне позитивному впливові фінансової допомоги земства на модернізацію тогочасного сільського господарства, слід разом з тим визнати цю допомогу недостатньою. Яскравим підтвердженням цієї тези були відомі соціальні потрясіння 1902, 1905-1907 та 1917 років, які з особливою гостротою проявилися на багатостраждальній землі Полтавщини.

Перспективними з точки зору подальшого дослідження теми є, на думку автора цих рядків, з'ясування ролі Полтавського земства у розв'язанні таких проблем тогочасного села, як заміна трипілля багатопіллям, організація переробки продукції рослинництва й тваринництва, налагодження системи її збуту на внутрішніх та зовнішніх ринках тощо. Вивчення історичного досвіду

місцевих органів самоврядування у розв'язанні цих, а також низки інших проблем буде корисним і на сучасному етапі реформування аграрних відносин у нашій державі, який, на жаль, ще далекий від свого завершення. В сучасній Україні органи місцевого самоврядування можуть і повинні робити значно більше для розв'язання такої важливої проблеми, як фінансування невідкладних потреб сільського господарства.

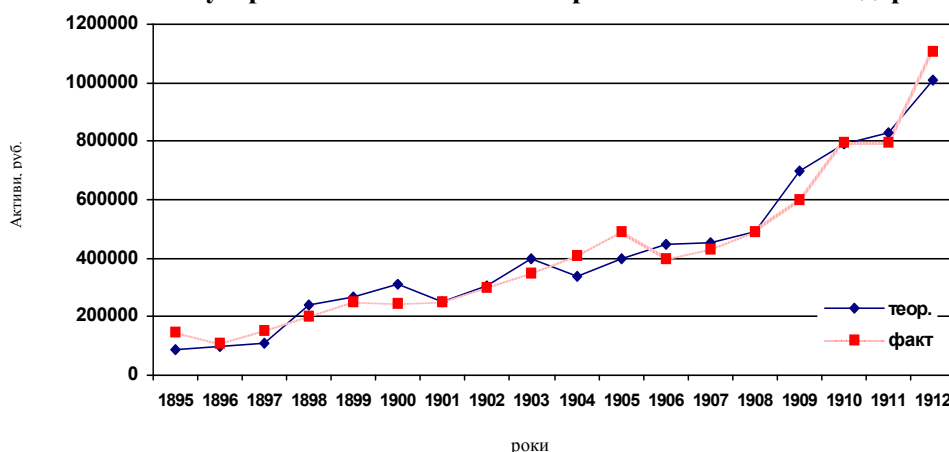
Рис. 1.1

Структура бюджету Полтавського губернського земства на рубежі XIX — XX століть*

* Джерело: Крот Л.М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864 — 1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: 08.00.01 / Людмила Миколаївна Крот. — Тернопіль, 2009. — С.84.

**Графічне зображення фактичних і об'єктивно можливих затрат
Полтавського губерньського земства на потреби сільського господарства**

Примітки

1. Урядовий кур'єр. — 2009. — 24 липня.
2. Там само. — 2009. — 1 липня.
3. Там само. — 2009. — 4 липня.
4. Там само. — 2009. — 22 липня.
5. Там само. — 2009. — 3 липня.
6. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. — 216; 130 с.
7. Веселовский Борис. История земства за сорок лет. Том первый. — СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 724 с.
8. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-ие второе. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. — 56 с.
9. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр) // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип.3. — С.131-135.
10. Краснікова О.М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.) // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип.3. — С.136-140.
11. Краснікова О.М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861-1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Київ, 2000. — Вип. 31-32. — С.112-115.
12. Каюн В. Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки столипінських реформ // Київська старовина. — 2007. — №2. — С.98-108.
13. Крот Л.М. Діяльність земських кас дрібного кредиту // Регіональні аспекти економіки та освіти: зб. тез доповідей. Міжнар. наук.-практ. конф. 12-13 травня 2006 року. — Кременчук, 2006. — С.135-136.
14. Крот Л.М. Проблеми формування бюджету земських установ Лівобережної України в II половині XIX — на початку XX століть // Науковий вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Економіка і регіон. — 2008. — 4 (19). — С.203-208.
15. Систематический свод постановлений Полтавского губернского земства. Вып.1. — Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1885. — 769 с.
16. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. — Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1895. — 188; 81 с.

17. Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. — 1880. — №2. — С. 125-131.
18. Отчет уездной земской управы за 1914 год. Часть 2: О состоянии отдельных отраслей земского хозяйства. — Миргород: Тип. Ш.В. Шик, 1915. — 505 с.
19. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской губернии в 1912 году // Журнал Полтавского губернского присутствия. — 1914. — №1. — С. 33-63.
20. Веселовский Борис. История земства за сорок лет. — Том второй. — СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — 703 с.
21. Державний архів Полтавської області. — Ф.1009. — Оп.1. — Спр.2: Переписка з Костянтинградською земською управою і банками з приводу товарних кредитів. — 30 арк.
22. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. — 239 с.
23. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Изд-ие Бюро Полтавского губернского земства. — Полтава: Типо-литогр. губерн. правления, 1902. — 70 с.
24. Велецкий С.Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. — Полтава: Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1894. — 144 с.
25. Устав Полтавской низшей школы садоводства и огородничества 2-го разряда, учрежденной в предместье г. Полтавы „Павленках“ Полтавским губернским земством // Собрание узаконений и распоряжений правительства. — СПб.: Тип. правит. Сената, 1895. — С.2098-2110.
26. Полтавский земский календарь на 1910 год: Изд-е Полтавского губернского земства. — Полтава: Электрич. типо-литогр. „Дохман“, 1909. — 156 с.
27. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). — Полтава: Тип. „Дохман“, 1912. — 715 с.
28. Очерк организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском с.х. обществе. Доклад, представленный Полтавскому с.х. обществу ученым секретарем об-ва В.П. Фурдуевым. — Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1882. — 55 с.
29. Денежный отчет Полтавского общества сельского хозяйства и опытного поля за 1904 г. — Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1905. — 63 с.
30. Кошил С. Чему учит нас Полтавское опытное поле? // Хуторянин. — 1913. — №41. — С.1068-1073.
31. Отчет комитета по устройству Полтавской сельскохозяйственной выставки в 1879 году. — Полтава: Типогр. губерн. правления, 1879. — 80 с.
32. Отчет инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 год. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1912. — 95 с.
33. Зенченко Т.В. Для чего устраиваются выставки по селам. — 2-е, доп. изд-ие. — Полтава: Изд-ие ред. жур. „Хуторянин“, 1914. — 21 с.
34. Полтавское уездное земство: Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9 января, 24 марта, 2 ноября и 29 декабря 1913 года с докладами управы и другими приложениями. — Полтава: Тип. Д.Н. Подземского, 1914. — 200 с.
35. Статистический справочник Полтавской губернии на 1915 год. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. — 289 с.
36. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50-го очередного созыва 1914 года. — Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. — 289 с.

**Витрати земства на сільськогосподарські потреби Полтавщини
на рубежі XIX-XXст. (крб.)***

Рік	Всього карбованців	Об'єктивні фактори												
		Ціна 1 дес. с/г угідь (крб.)	Урожай жита (пуд.)	Урожай озимої пшениці (пуд.)	Урожай ярої пшениці (пуд.)	Кількість коней (тис.)	Кількість ВРХ (тис.)	Кількість овець (тис.)	Кількість свиней (тис.)	Ціна 1 пуда жита (коп. за пуд.)	Ціна пшениці (коп. за пуд.)	Ціна вівса (коп. за пуд.)	Ціни на робочу худобу (у відносних числах)	Ціна дійних корів (у відносних чис.)
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1895	135333	136	66	72	58	287	740	1403	354	41	43	32	45	38
1896	103553	120	49	45	47	289	746	1412	371	42	58	38	48	40
1897	141568	164	46	46	47	311	754	1418	386	52	72	43	52	43
1898	198473	126	56	56	65	344	782	1396	398	66	94	57	50	42
1899	251554	176	57	68	48	362	821	1351	416	56	70	46	51	43
1900	247226	198	56	54	40	376	849	1304	438	54	72	46	52	45
1901	256411	226	64	67	40	364	814	1374	424	57	73	55	54	46
1902	300831	248	96	111	62	372	817	1363	427	60	66	53	53	49
1903	354112	282	55	68	57	368	815	868	425	55	58	45	57	51
1904	414756	286	59	67	66	407	770	1019	353	60	77	49	60	53
1905	470865	200	70	73	62	399	782	1045	362	68	75	53	63	58
1906	400983	210	76	74	37	416	757	993	345	71	72	49	69	62
1907	425245	198	56	50	40	403	696	1127	414	113	108	83	78	74
1908	475768	194	26	28	64	416	749	1130	452	120	120	69	92	88
1909	603278	205	75	74	71	479	683	970	420	97	109	63	106	92
1910	779789	205	68	73	62	507	940	1090	513	69	90	54	113	98
1911	780380	231	70	63	52	524	705	905	454	76	92	61	121	106
1912	1122308	247	78	77	44	552	750	838	538	84	102	77	124	117

* Таблиця складена на основі даних: Чайнов А. Арендные платы и цены на землю в трудовом хозяйстве//Земледельческая газета. — 1914. — №8. — С. 234; Динамика землевладения в России 1906-1914 гг. — М.: Наука, 1989. — С. 80-81; Веселовский Б. История земства за сорок лет. Том 3. — СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. — С. 899; Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. В 2-х книгах. Книга 1. — М.: Наука, 1966. — С. 55; Сельское хозяйство Украины. Под редакцией М. Б. Гуревича и В. М. Соловейчика. — Харьков: Издательский отдел Н. К. З., 1923. — С. 123-187; Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку // Праці демографічного інституту: Демографічний збірник. — К., 1926. — Т. 4. — С. 44.

Табл. 1

Таблиця коефіцієнтів парної кореляції між факторами

Poltava. STA															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
	GR 3	GR 4	GR 5	GR 6	GR 7	GR 8	GR 9	GR 11	GR 13	GR 14	GR 16	GR 17	GR 18	GR 19	Y
GR 3	1.00000	0.34814	0.43158	0.07269	0.52602	0.13246	-0.67697	0.17709	0.28945	0.32434	-0.11176	0.17170	-0.20110	0.57198	0.49079
GR 4	0.34814	1.00000	0.93590	0.03644	0.35887	0.07258	-0.22296	-0.16589	0.04830	0.19876	-0.13052	-0.12836	-0.32062	0.26526	0.34494
GR 5	0.43158	0.93590	1.00000	0.17500	0.22044	0.24750	-0.14762	-0.27384	-0.09582	0.03424	-0.17699	-0.26487	-0.39784	0.14072	0.21911
GR 6	0.07269	0.03644	0.17500	1.00000	0.10191	0.01695	-0.13041	0.13818	-0.03550	0.13110	0.13829	0.14672	0.17767	0.12168	0.09229
GR 7	0.52602	0.35887	0.22044	0.10191	1.00000	-0.02259	-0.78922	0.56450	0.66573	0.93892	0.42607	0.78386	0.21700	0.95209	0.96457
GR 8	0.13246	0.07258	0.24750	0.01695	-0.02259	1.00000	0.19766	-0.40284	-0.31946	-0.16525	0.10999	-0.21586	-0.18115	-0.11137	-0.04496
GR 9	-0.67697	-0.22296	-0.14762	-0.13041	-0.78922	0.19766	1.00000	-0.47648	-0.48103	-0.71583	-0.03317	-0.58355	-0.07295	-0.84414	-0.79289
GR 11	0.17709	-0.16589	-0.27384	0.13818	0.56450	-0.40284	-0.47648	1.00000	0.88186	0.63170	0.47507	0.76263	0.59102	0.72080	0.51886
GR 13	0.28945	0.04830	-0.09582	-0.03550	0.66573	-0.31946	-0.48103	0.88186	1.00000	0.66797	0.44802	0.69353	0.32985	0.74826	0.65486
GR 14	0.32434	0.19876	0.03424	0.13110	0.93892	-0.16525	-0.71583	0.63170	0.66797	1.00000	0.44996	0.85664	0.40074	0.91160	0.93467
GR 16	-0.11176	-0.13052	-0.17699	0.13829	0.42607	0.10999	-0.03317	0.47507	0.44802	0.44996	1.00000	0.72832	0.44031	0.33756	0.29298
GR 17	0.17170	-0.12836	-0.26487	0.14672	0.78386	-0.21586	-0.58355	0.76263	0.69353	0.85664	0.72832	1.00000	0.58927	0.78076	0.71830
GR 18	-0.20110	-0.32062	-0.39784	0.17767	0.21700	-0.18115	-0.07295	0.59102	0.32985	0.40074	0.44031	0.58927	1.00000	0.31384	0.15110
GR 19	0.57198	0.26526	0.14072	0.12168	0.95209	-0.11137	-0.84414	0.72080	0.74826	0.91160	0.33756	0.78076	0.31384	1.00000	0.91534
Y	0.49079	0.34494	0.21911	0.09229	0.96457	-0.04496	-0.79289	0.51886	0.65486	0.93467	0.29298	0.71830	0.15110	0.91534	1.00000
Max	202,88889	62,88889	64,77778	53,44444	398,66667	776,11111	1167,00000	68,94444	54,05556	71,55556	78,27778	14228,94444	23169,00000	3171,00000	414579,61111
Std	47,37695	15,08852	17,46444	10,79337	75,91791	61,13619	209,49660	22,10529	12,96362	27,16880	22,96751	8017,34249	18270,81263	317,15259	266020,30981
N	18,00000														
Min	1,00000														

М.А. Якименко

**Роль земства в финансовой поддержке сельского хозяйства
Полтавщины эпохи свободного предпринимательства (конец XIX —
начало XX столетия)**

*В статье анализируется роль местного земства в финансировании
нужд сельскохозяйственного производства Полтавщины на рубеже
XIX-XX веков.*

Ключевые слова: земство, Полтавщина, сельское хозяйство,
финансовая поддержка.

М.А. Yakymenko

**The Role of the Local Council in Financial Support of Agriculture
in Poltava Region During the Period of Free Enterprising (the End of the
19th – the Beginning of the 20th century)**

*The article analyses the role of the local council (zemstvo) in financing
the needs of agriculture in Poltava region (the end of the 19th – the beginning
of the 20th century)*

Keywords: zemstvo, Poltava region, agriculture, financial support.

Надійшла до редакції 4 вересня 2009 року

П.А. Кравченко, С.М. Шевчук

**ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛТАВЩИНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ**

*Розкрито історичний розвиток суспільної географії на Полтавщині
у першій чверті XX століття крізь призму системи суспільно-
географічних джерел, що видавалися у ті часи. У розрізі організаційної
структури науково-дослідних установ Полтавщини та внеску їх
працівників у становлення вітчизняної науки розглянуто особливості
історико-географічних досліджень краю.*

Ключові слова: історія української географічної науки, науковий
доробок вченого, наукові напрями, суспільно-географічне
джерелознавство.

Проблема основоположних джерел наукового знання є однією з головних як у методології наукового пізнання в цілому, так і в історії та географії. Один із фундаторів історико-географічної науки проф. О. Шаблій у статті «Історико-географічне джерелознавство» зазначає: «...жодна наука не може обійтись без дослідження джерельної бази, тобто носіїв інформації про її розвиток і зміни станів у минулому й у нинішній час. Будь-яке дослідження базується на аналізі інформаційних джерел. Безумовно, це стосується передусім тих проблем, які вивчає історія української географії, у тому числі — суспільної» [1, с.7]. Ця стаття по-суті є практичним дослідженням у галузі історико-географічного джерелознавства, що включає в себе пошук і різносторонню позитивну критику комплексу суспільно-географічних джерел Полтавщини з метою розгляду їх інформаційної цінності.

Суспільно-географічні джерела першої чверті XX століття на Полтавщині представлені описово-географічними та описово-статистичними працями. Такі описи склалися як загальні по державі взагалі, так і по її окремих регіонах. Традиційно вважають, що суспільна географія впродовж кінця

XIX — початку XX століття розвивалася у вигляді досліджень описово-наукового характеру. Нині ж своєї актуальності набувають джерелознавчі дослідження у суспільній географії на етапі її становлення як окремої природничої науки. Особливо не висвітленими у вітчизняній літературі залишаються регіональні суспільно-географічні джерела. З іншого боку є Полтавщина як один з центрів науки і культури початку XX століття абсолютно не досліджена з позицій історії української національної географії.

На сьогодні нам удалося знайти лише окремі праці, присвячені проблемам становлення суспільно-географічних досліджень на Полтавщині. До них належать науково-теоретичні розвідки Л. Булави, І. Дудника, В. Закалюжного, С. Шевчука. Саме тому, із метою більш повного історико-географічного аналізу суспільно-географічних досліджень Полтавщини на початку XX століття, ми звертаємось до першоджерел.

Дослідження географії Полтавщини мають багатовікові традиції. Вони тісно пов'язані з дослідницькою діяльністю таких видатних учених, як В. Докучаєв, К. Феофілактів, Г. Танфільєв, А. Краснов, Г. Висоцький, К. Глінка, О. Ізмаїльський, П. Семенов, О. Русов, В. Вернадський, Є. Оппоков та інші.

Метою цієї статті є розкриття особливостей розвитку суспільно-географічної думки на Полтавщині у першій чверті XX століття крізь призму наявних писемних джерел того періоду.

На початку XX століття досить вагомий вклад у дослідження суспільної географії на Полтавщині внесли своєю діяльністю діячі Статистичного бюро Полтавського губернського земства, Полтавської губернської вченої архівної комісії, науковці Полтавського вчительського інституту (згодом Інституту народної освіти), Полтавської спілки споживчих товариств, музею Полтавського губернського земства, Полтавської сільськогосподарської досвідної станції й ін. Результати їх діяльності, власне, і становлять сукупність суспільно-географічних джерел, що репрезентують розвиток нашої науки на Полтавщині на початку XX століття.

У цілому становлення систематичних статистичних досліджень в Україні припадає на XIX століття. Ці дослідження були пов'язані зі статистичною роботою А. Скальковського, М. Максимовича, О. Лазаревського, Д. Журавського, Г. Галагана, В. Гарновського, О. Русова, М. Зібера та інших. Саме наприкінці XIX — на початку XX століття формується і Полтавська наукова школа статистики. Її діяльність нерозривно пов'язана із суспільно-географічними дослідженнями міста й краю. У першій чверті минулого століття у цьому напрямі працювали такі полтавські статистики, як Л. Падалка, Г. Ротмістров, І. Павловський, О. Русов та інші.

Система господарської статистики на початку XX століття ще переживала процес становлення, найрозвиненішою її складовою була статистика, спрямована переважно на облік земельних угідь, сільськогосподарська і демографічна статистика. Меншою мірою на Полтавщині були вивчені питання промисловості, торгівлі та інших галузей соціально-економічного розвитку.

У 1900 році вийшла друком узагальнююча праця Статистичного бюро Полтавського губернського земства «Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах» [2]. Майже на трьохсот сторінках тексту в цій праці викладено результати статистичних робіт у краї за вісім років. Окремими розділами виділені дані про географічне положення, населення й господарство. У процесі створення «Сводного сборника» вагомим був внесок завідувача Статбюро Г. Ротмістрова, який продовжував

наукові традиції своїх учителів — В. Василенка та О. Русова. Разом з колективом Статбюро він проводив ґрунтовні соціально-економічні дослідження краю. На увагу заслуговує перепис населення Полтавщини 1910 року, методологія якого була викладена в результатах, що пізніше стали зразком для проведення всеросійських переписів населення. Невід'ємно з ім'ям Г. Ротмістрова пов'язані організація і виконання дослідницьких робіт із земельного кадастру на Полтавщині у 1911-1913 роках, заснування і редагування одного з перших у тодішній Російській імперії губернського «Статистического справочника». Також за його редагуванням видавалися щорічники «Статистический ежегодник», «Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии», «Статистический справочник по Югу России».

Уся робота Полтавського статбюро під керівництвом Г. Ротмістрова була чітко зорганізованою, завдяки чому полтавська статистика стала найпотужнішою школою статистики на теренах усієї Російської імперії. Кожного року Статистичне бюро видавало звіт про проведені роботи — «Отчет о работах Статистического бюро Полтавского губернского земства». У них повідомлялося про видані цією установою друковані праці з окремих розділів: стан сільського господарства; спостереження за погодою, огляд загальних економічних даних тощо.

У Статистичному бюро видавалися й праці окремих дослідників, зокрема, у 1905 році світ побачила робота полтавського вченого І. Павловського «Статистические сведения о Полтавской губернии». І. Павловський був активним діячем Полтавської губернської вченої архівної комісії, що існувала з 1903 по 1919 роки. Разом з іншими вченими (О. Мальцевим, Л. Падалкою) він редагував «Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии». Комісія займалася різносторонньою діяльністю, крім історії та археології, її члени досліджували історію формування природи та розвитку господарства краю. Результати досліджень з історичної географії Полтавщини друкувалися на сторінках цих «Трудов».

Отже, традиції полтавської школи статистики були відомі далеко за її межами, а видані статистичні довідники є цінними суспільно-географічними джерелами першої чверті ХХ століття. Започаткували ж видання «Статистического справочника» ще в 1906 році. Основні питання, що знаходили своє розв'язання на сторінках «Справочника», були підпорядковані таким традиційним розділам: 1 — географічне положення, територія й адміністративний поділ, 2 — населення (приріст, загальна чисельність та густота, віковий склад, смертність, статева структура, віросповідання, зайнятість населення тощо); 3 — кількість населених пунктів і земельна власність; 4 — земельні володіння; 5 — землеробство (кількість господарств, розміщення землеробських господарств та їх розподіл за розміром посівних площ); 6 — сільськогосподарське скотарство; 7 — птахівництво; 8 — промислові підприємства губернії; 9 — транспортне сполучення; 10 — кустарно-ремісничі промисловості у селах; 11 — бюджет губернії; 12 — медицина; 13 — освіта й ін. [3, с.46]. Усі перелічені вище розділи «Справочников» розкривали зміст по окремих повітах губернії (на початку ХХ століття їх було п'ятнадцять). У 1919 році, саме під час Української національної революції, довідник уперше видано українською мовою. Це було одинадцяте видання, в передмові до якого говорилося, що організація і виконання ґрунтовних робіт із земельного кадастру науковцями Полтави, яке ще не проводилося жодного разу в колишній Російській імперії, крім практичних результатів для Полтавщини, мали важливе наукове значення для всієї держави.

На жаль, у 1925 році світ побачив останній випуск статистичного довідника. Колектив науковців, що підготував це видання (М. Аронський, Г. Сиротенко, М. Броневська, І. Палій, П. Сухомлин, П. Римаренко, М. Миславський, К. Космодем'янський, Д. Соловей) звертався із закликом видавати такий довідник по кожній окремій окрузі губернії. В останньому виданні «Довідника» знаходимо дані та описи про географічне положення і кордони губернії, її рельєф, ґрунти, підсоння, гідрографію, флору, фауну, корисні копалини, що виділені як структурні частини першого розділу «Територія». У наступному розділі «Адміністративний поділ» обґрунтовується поділ губернії на сім округ: Золотоніську, Кременчуцьку, Лубенську, Полтавську, Прилуцьку, Роменську, Червоноградську (Костянтиноградську) [4, с.64-65]. У «Довіднику» також окремими розділами були запропоновані відомості про населення, охорону здоров'я, освіту, землекористування, структуру та загальні умови ведення сільського господарства, городництво, садівництво, сільськогосподарське скотарство, бджільництво, промисловість (виробнича структура, фабрично-заводська промисловість, млинарська промисловість, виробництво олії, цукру, тютюну, шкіряне, лісопильне виробництво, випуск сільськогосподарських машин і виробництво електроенергії), торгівля, кооперація, рух вантажів, фінанси, комунальне господарство. Отже, суспільно-географічні джерела Полтави початку минулого століття були в першу чергу представлені статистичними дослідженнями, що проводилися науковцями Статистичного бюро Полтавського губернського земства.

Справа досліджень Полтавщини, започаткована Статбюро, була продовжена у вигляді суспільно-географічних досліджень її окремих округ. Зокрема, нам відомі «Матеріали до опису округ УСРР. Полтавська округа» та «Лубенська округа», що є цінними суспільно-географічними джерелами Полтавщини 20-их років минулого століття.

Паралельно з роботою Статистичного бюро працювали науковці Губплану, які у 1921 році заснували щомісячний журнал «Хозяйство Полтавщины» (з 1924 року — виходив українською мовою — «Господарство Полтавщины»). Головна мета випуску журналу — «подача інформації про всі галузі народного господарства». Яскравою прикметою видання є повна відсутність матеріалів ідеологічного змісту. Донедавна відомості з цього журналу майже не використовувалися в науковому обігу. Сьогодні постає необхідність розкриття наукової цінності журналу «Господарство Полтавщины», адже на його сторінках репрезентували результати своїх суспільно-географічних студій видатні тогочасні вчені Полтавщини, серед них — М. Самбікін, К. Дубняк, Б. Стопневич, Д. Соловей, Ф. Матвієнко-Гарнага та інші.

Так, зокрема, завідувач відділу метеорології Полтавської дослідної станції (згодом Дослідної станції імені М. Вавілова), професор Полтавського інституту народної освіти М. Самбікін майже у кожному номері журналу друкував результати метеорологічних досліджень Полтавщини у контексті їх впливу на розвиток господарства. Наприклад, у другому номері «Хозяйства Полтавщины» вийшла друком його стаття «К вопросу об изменчивости климата», в якій на основі аналізу зібраних власноруч статистичних матеріалів автор прогнозував розвиток окремих галузей господарства, обґрунтовував їх територіальну організацію, виходячи з даних про фізико-географічні особливості тогочасної Полтавщини.

На сторінках журналу друкував свої статті відомий український учений-географ, професор Полтавського інституту народної освіти К. Дубняк. Серед

науковців Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, який працював у кінці 20-их — на початку 30-их років ХХ століття у Харкові, одне з провідних місць належить професорові К. Дубняку — фундаторові краєзнавчого напрямку в методології української суспільної географії. Але ще до того як професор К. Дубняк очолив краєзнавчий відділ Інституту, його наукова та освітня діяльність була пов'язана з Полтавським інститутом народної освіти.

У 1918 році К. Дубняк починає викладати економічну географію в кооперативному і сільськогосподарському технікумах. З 1919 по 1923 роки К. Дубняк — професор Полтавського інституту народної освіти. Серед основних курсів, які викладав учений, були економічна географія й краєзнавство. Одночасно професор К. Дубняк завідував редакційним відділом Полтавського державного видавництва, а також очолював бібліографічну комісію сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС Раднаркому УСРР. Серед основних студій К. Дубняка назвемо: «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», «Природні багатства Полтавщини», «Матеріяли до вивчення Полтавщини» та ін.

К. Дубняк у статті «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)» зазначав, що, «з огляду на різноманітність її природних умов, ми повинні поділити Полтавщину на три своєрідних природно-географічних райони» [5, с.13]. А далі досить детально давав опис кожного з них, зокрема Степового, Центрального та Засулля. Ці райони також за природними ознаками він поділяв на «більш дрібні райони». Економічний розвиток регіону, його територіальні закономірності вчений пояснював особливостями природних умов (так зване природниче районування в економічній географії): «ліс, лісостеп і степ Полтавщини є ті першопричини, від яких залежить і особливо залежав напрямок розвитку економічного життя північних, центрально-східних та південних частин країни [...] Приймаючи на увагу зазначені природно-географічні райони Полтавщини, далі — історичні, політичні, революційні й інші причини, традиції минулого й перспективи на майбутнє, можна приблизно визначити економічні райони Полтавщини» [5, с.13-14]. Фактично на основі формулювання такої сукупності критеріїв районування К. Дубняк уперше здійснив економіко-географічне районування території Полтавщини. Він виділив такі економічні райони: 1) торговельний центр та головний промисловий (пшеничний) район — Костянтиноградський повіт і суміжні степові частини Кобеляцького повіту; 2) житньо-гречаний район Засулля, який поділяв на: житньо-гречаний Роменський район, технічний Пирятинський район, Північний Прилуцько-Роменський район тютюнництва, Лубенський район лікарського зілля, Лохвицький кустарно-промисловий райони; 3) центральний пшеничний район. В його межах виділяє: Полтавський хліборобсько-млинарський економічний район та Миргородський керамічний район.

Отже, К. Дубняк, виділяючи на основі природних умов і спеціалізації галузей сільського господарства економічні райони, розкривав загальні риси їх господарства, а також указував на тенденції їх подальшого розвитку, подібний прогноз розвитку галузей він складав для кожного району.

Проте особливо цінним для нас є складений К. Дубняком бібліографічний показник літератури — «Матеріяли до вивчення Полтавщини». У вступі до нього вчений мотивує таку публікацію таким чином: «одним з найголовніших завдань сучасного моменту являється для нас всебічне вивчення економічного життя України, зокрема Полтавщини. Студіювання ж економічного життя

краю неможливе без попереднього всебічного вивчення його історії, природних багатств, ґрунтів, підсоння тощо. Лише тоді ми набудемо відповідного ґрунту й сил для тої великої будівельної роботи, до якої нас кличе життя. Переходячи безпосередньо до всебічного вивчення Полтавщини, бачимо, що природно-історичні умови й економічне життя її освітлені, порівнюючи, краще від інших частин України. Про Полтавщину мається досить велика література, яка почасти являється бібліографічною рідкістю, почасти розкидана по численних часописах та газетах» [6, с.12]. Висловлюючи, таким чином, актуальність і певну проблематичність укладання бібліографії географії Полтавщини, професор К. Дубняк пропонував лише частковий список, що включав у себе 59 найменувань літератури. З невідомих причин список не було продовжено у наступних випусках журналу.

У 1924 році К. Дубняка було запрошено до Києва, де він викладав економічну географію в Інституті народного господарства. Але вже в тому ж році він переїздить до Харкова. Починає працювати на посаді професора Харківського інституту народної освіти, де він незмінно викладав курси економічної географії та краєзнавства. З 1925 року він постійний член Українського комітету краєзнавства, а з 1927 року як професор ХІНО став співробітником географічної секції Інституту української наукової мови і краєзнавчого й антропогеографічного відділів Інституту географії та картографії ВУАН. На цей час припадає активна робота вченого у розробленні теоретичних і прикладних проблем української економічної географії й географічної освіти. К. Дубняком були сповна обґрунтовані теоретичні основи краєзнавства як окремої галузі в українській географії. Методологічний статус краєзнавства в Україні у 20-их роках минулого століття він порівнював зі становищем географії наприкінці ХІХ століття. К. Дубняк поділяв думки А. Геттнера стосовно того, що географія є хорологічна наука про земну поверхню, а звідси «справжня царина праці географа, на думку вченого, є краєзнавство», та Л. Берга з приводу того, що краєзнавство («страноведение»), дійсно, є хорологічна наука і його справді слід називати географією. При цьому аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися виключно у контексті взаємодії суспільства й природи. Стосовно методології економічної географії К. Дубняк підтримував також ідеї А. Геттнера (економічна географія має справу з економічними особливостями і взаємовідносинами різних країн світу та місцевостей) [7, с.27-37]. Професор К. Дубняк пропонував власне розуміння економічної географії як науки про «окремий економічний район, окрему державу, як комплекс економічних районів, держави й державні угруповання, як окремі економічні райони світового господарства, як комплекс окремих економічних районів».

Краєзнавство К. Дубняк розглядав як галузь географічної науки, при цьому він наголошував, що об'єктом [у той час об'єкт науки географії чисто ототожнювався із її предметом — *П. К., С. Ш.*] географічної науки є саме край («краєвид, місцевість, частина земної поверхні»). Як бачимо, вчений ототожнював поняття краєзнавства з поняттям географії окремого регіону: «краєзнавство — то наука про стан засобів виробництва і продукційних сил в певному територіальному районі» [8, с.26].

Отже, К. Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», котрий розумів як певне територіальне утворення (район), на основі

дослідження якого вчений, власне, й пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, що впливає на господарське життя людини. У 1934 році. Інститут географії та картографії було закрито, а більшість його науковців, у тому числі й професор К. Дубняк були безпідставно репресовані. Місце й точна дата завершення життєвого шляху К. Дубняка і досі залишаються невідомими, а ім'я самого вченого до цього часу — не реабілітованим [8, с.23-24].

Таким чином, розуміючи вагомий внесок професора К. Дубняка в українську суспільно-географічну науку I чверті XX століття, потрібно наголосити на його неоціненному доробку в сфері пізнання і висвітлення географії Полтавщини та розвитку суспільної географії в Полтавському науковому центрі.

У тринадцятому випускові журналу «Хозяйство Полтавщины» за 1923 рік знаходимо статтю іншого відомого економіко-географа, теоретика української школи районної суспільної географії професора Ф. Матвієнка-Гарнаги «Значения ярмарок в культурно-хозяйственной жизни Полтавщины». Це може ще раз свідчити про те, що полтавський журнал був відомий за межами регіону та мав визнання у науковому колі українських географів 20-их років минулого століття. На сторінках «Господарства Полтавщины» друкувалися й праці суспільно-географічного змісту місцевих дослідників, чії наукові студії мають важливе значення у становленні суспільно-географічних досліджень Полтавщини. Наприклад, праця Я. Ромашко «Обзор современной сахарной промышленности на Полтавщине» (№12), А. Туманова «Итоги районирования Полтавщины» (№ 12), Д. Соловєя «Про торгівлю Полтавщини» (№2), «Фінанси Полтавщини» (№ 3), Г. Бараннікова «Табачная промышленность Полтавщины» (№4-5), А. Чумакова «Новое районирование Полтавщины» (№4-5) та низка інших статей.

Слід також звернути увагу на той факт, що на сторінках журналу друкував результати своїх красназавчих суспільно-географічних досліджень проф. Б.Стопневич, постать якого зовсім невідома сьгоднішньому поколінню дослідників історії української національної географії. Його життєвий і творчий шлях як дослідника географії Полтавського краю до цього часу залишаються не визначеним. Серед праць Б. Стопневича нам відомі статті в журналі «Господарство Полтавщины» («Споживча кооперація на Полтавщині» — №12; «Описание округов и районов Полтавщины» — №13). Хоча зміст статей є красназавчим, проте вони свідчать про високий рівень фахової підготовки їх автора та його вагоме місце у наукових колах Полтавщини того часу. Зокрема, остання стаття ввійшла у фундаментальну працю «Материалы по районированию Полтавщины» (1923 рік) [9], співавторами якої були В. Ніколаєв, М. Самбікін та Б. Стопневич. Останньому належить розділ, присвячений проблемі районування й опису виділених ним округів і районів Полтавщини. Вчений спочатку досить детально аналізував край у цілому, а потім пропонував надзвичайно детальний фізико-географічний і суспільно-географічний опис його округів. Описи, складені Б. Стопневичом, свідчать про його прихильність до районного напрямку української суспільної географії 20-их років XX століття. Матеріали також свідчать про проведення ним власних досліджень у кожному з округів, на основі яких текст насичений фактологічними, картографічними та статистичними даними.

Інший розділ «Материалов» був написаний проф. М. Самбікіним, котрий написав розділ «Макроклиматические районы Полтавщины». Матеріал був викладений на дев'яноста сторінках з детальним описом кліматичних і

гідрологічних ресурсів регіону. Розділ уміщував унікальних 23 карти, кілька таблиць, малюнків і схем.

Відомий полтавський учений В. Ніколаєв також виклав свої думки з приводу проблеми районування території регіону. Професор Полтавського інституту народної освіти В. Ніколаєв працював також на посаді завідувача Природничо-історичного музею, а у 1918 році був обраний секретарем Полтавського товариства любителів природи, організатором і головою якого був академік В. Вернадський. В. Ніколаєв обґрунтував й описав модель районування Полтавщини за природно-історичними ознаками. Він фактично продовжив справу районування краю за природно-історичними ознаками, запропоновану ще статистом Л. Падалкою на початку ХХ століття. На основі аналізу низки ознак (льодовикові відклади, ґрунти, рослинний покрив тощо). В. Ніколаєв виділяв в межах Полтавщини шість районів. Серед них — «1. Переяславське Подніпров'я; 2. Пирятинсько-Золотоніський степ; 3. Сульсько-Псельський підстеп; 4. Псельсько-Ворсклинський підстеп; 5. Кременчуцько-Кобеляцький степ; 6. Заворсклинський степ» [9, с.21].

Таким чином, праця «Материалы по районированию Полтавщины» є унікальною спробою районування Полтавського краю, видатною пам'яткою розвитку географічної думки у Полтаві.

В. Ніколаєв, провідний спеціаліст полтавської школи природознавців 20-их років ХХ століття, був автором й інших праць з географії Полтавщини. До його творчого спадку належать такі роботи: «Покажчик літератури по вивченню природи Полтавщини» (1918 рік), «Полтавщина: Посібник до вивчення Полтавської губернії» (1919 рік) [10] та ін. Остання праця була написана у співавторстві з К. Лісовською. Книгу видано під грифом Полтавського педагогічного бюро. Це є доповнене видання до першого нариса «Географії Полтавщини», який було написано і видано К. Лісовською ще в 1908 році. Відзначимо, що початок української національної географії ведеться з 1905 року, коли вийшла друком основоположна україномовна праця академіка С. Рудницького «Нинішня географія». Книга, написана К. Лісовською та В. Ніколаєвим, цінна не лише своїми відомостями, але й «списком найголовніших джерел», унікальними ілюстраціями, картосхемами, діаграмами. Сьогодні це видання є бібліографічною рідкістю.

Оскільки наша розвідка є тільки першою спробою дослідження історії становлення та розвитку суспільно-географічної науки на Полтавщині, нам удалося лише окреслити основні напрями й тенденції формування регіональних наукових суспільно-географічних студій. Поставлена проблема потребує свого подальшого ґрунтовного осмислення і глибокого аналізу.

Примітки

1. Шаблій О. Історико-географічне джерелознавство / О. Шаблій, О. Вісьтак // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. — Тернопіль: Б. в., 2000. — Вип. 2. — С. 7-12.
2. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. — Вып. 1. — Полтава: Типолитография Дохмана, 1900. — 279 с.
3. Шевчук С.М. Суспільно-географічні дослідження Полтавщини у першій чверті ХХ століття / С.М. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль: Б. в., 2007. — Вип. 15. — С. 45-50.
4. Шевчук С.М. Розвиток суспільно-географічної думки у Полтавському науковому центрі на початку ХХ століття / С.М. Шевчук // Географія та екологія Полтави. Збірник наукових праць. — Полтава: Верстка, 2008. — С. 62-69.
5. Дубняк К. Природно-географічні й економічні райони Полтавщини / К. Дубняк // Хозяйство Полтавщины. — 1921. — №3. — С. 13-18.

6. Дубняк К. Матеріали до вивчення Полтавщини (Бібліографічний покажчик літератури) / К. Дубняк // Хозяйство Полтавщины. — 1922. — №4-5. — С. 12-15.
7. Шевчук С.М. Розвиток методології суспільної географії в Україні у першій половині ХХ століття / С.М. Шевчук // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін. — К.: Б. в., 2005. — Вип. 56. — С. 27-37.
8. Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк — перший професійний географ Полтавщини / С.М. Шевчук // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2009. — №13(594). — С. 23-24.
9. Николаев В., Самбикин М., Стопневич Б. Материалы по районированию Полтавщины / В. Николаев, М. Самбикин, Б. Стопневич. — Полтава: Губэкономсовещание, 1923. — 345 с.
10. Лісовська К.К., Ніколаєв В.Ф. Полтавщина: Посібник до вивчення Полтавської губернії / К.К. Лісовська, В.Ф. Ніколаєв. — Полтава: Полтавське педагогічне бюро, 1919. — 186 с.

П.А. Кравченко, С.Н. Шевчук

Исторические особенности общественно-географических исследований Полтавщины в первой четверти ХХ века

В статье рассмотрено развитие общественной географии на Полтавщине в первой четверти ХХ века благодаря комплексу общественно-географических источников, которые издавались в то время. В разрезе организационной структуры научно-исследовательских заведений Полтавщины и научной работы их сотрудников в сфере отечественной науки раскрыты особенности общественно-географических исследований региона.

Ключевые слова: *история украинской географической науки, научное наследие ученого, научные направления, общественно-географическое источниковедение.*

P.A. Kravchenko, S.N. Shevchuk

Human-geographical Investigations of Poltava Region in the First Half of the 20th Century

The development of Human geography in Poltava region in the first half of the 20th century is exposed through the system of the sources published in those times. The peculiarities of Human-geographical investigations of the region are regarded through the organizational structure of scientific research establishment of Poltava region and contribution of their researchers to the formation of Ukrainian science.

Keywords: *history of Ukrainian Human Geography, Human Geographic source studies, scholar's contribution to science, scientific schools.*

Надійшла до редакції 22 жовтня 2009 року

Слово молодого автора

В.В. Нагорний

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОСЛАВНОГО СЕКТАНТСТВА У РОСІЙСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ СЕРЕДИНИ XVII — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті аналізується процес еволюції інституту кримінальної відповідальності представників православного сектантства у російському кримінальному законодавстві середини XVII — початку XX століть.

Ключові слова: *еволюція, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, православне сектантство.*

Зважаючи на кризу моральності сучасного суспільства, зняття ярлика «табу» з дослідження проблем релігійної тематики, вивчення проблем духовної історії українського народу набуває все більшої актуальності. До несправедливо забутих сторінок української історії належить православне сектантство.

Проблема є недостатньо розробленою на сучасному етапі, проте окремі її аспекти знайшли висвітлення в роботах А. Дорської [1], яка простежила взаємовплив церковного канонічного й кримінального права Російської імперії. Досить цінною в розробленні проблеми стала наукова розвідка М. Єрошкіна [2]. Дослідник визначив систему владних структур у Російській державі, що вели боротьбу з православним сектантством. Використані також наукові розвідки з історії держави та права Росії за редакцією І. Ісаєва [3], Ю. Титова [4] й інших. Склади релігійних злочинів і ставлення до них влади у Росії визначені в науковому доробку А. Чернявського [5]. Розвиток держави та права Російської держави у період становлення абсолютизму дослідили І. Рогожин і А. Ярмиш [6]. Проблема залишається малодослідженою й потребує глибокого наукового аналізу.

Мета статті — простежити зміну в ставленні владних структур Російської держави, до складу якої входила значна частина українських земель, до релігійних течій православного походження на основі аналізу інституту кримінальної відповідальності православного сектантства.

Термін «православне сектантство» вживаємо для позначення таких течій православного походження, як старообрядницька церква з усіма її згодами та толками, духовне християнство (христовіри, скопці, духобори, молокани), течії есхатологічного і харизматичного спрямування (іоанніти, ієговісти-ільїнці, апокаліпсисти, інокентіївці й інші) [7, с.302].

Ставлення офіційної імперської влади до представників релігійних течій православного походження впродовж зазначеного хронологічного проміжку змінювалося. Це можна простежити не тільки на прикладі спеціально виданих щодо них нормативно-правових актів, а й характеризуючи розвиток кримінального права Російської імперії XVII — початку XX століть. Невизнання «трьох стовпів» російського самодержавства (самодержавної влади, руської народності, офіційного православ'я) вважалося кримінально

караним злочинним діянням у Московській державі, а згодом і в Російській імперії.

Частина українських земель потрапили у сферу дії нормативно-правового поля Російської держави ще в середині XVII століття. Поширення дії імперського законодавства на правобережні та лівобережні українські землі відбулося після трьох поділів Польщі в останній чверті XVIII століття.

Боротьба зі старообрядниками й сектантами була важливим стратегічним напрямом політики російського самодержавства починаючи із середини XVII століття і ґрунтувалася на твердженні, що розкол православної церкви — це «крамола», є загрозою стабільності держави та потребує викорінення із релігійного життя Російської держави, до складу якої входили й українські землі. Такий урядовий курс зберігся до початку XX століття.

У політиці російського самодержавства до відокремлених від Російської православної церкви (далі — РПЦ) релігійних течій православного походження можна виокремити такі етапи:

1) середина XVII — 60-ті роки XVIII століття (політика мала яскраво виражений репресивний характер);

2) 60-ті роки XVIII — початок XIX століття (тимчасова «відлига» у ставленні урядових кіл до православного сектантства);

3) початок XIX — середина XIX століть (еволюція політики від ліберального ставлення до сектантів, охорони їх від бюрократичного свавілля за Олександра I і до їх переслідування за часів Миколи I);

4) 60-ті роки XIX — початок XX століття (зміна ставлення владних структур до православного сектантства, усвідомлення його як цілісного й масштабного суспільно-релігійного явища);

5) початок XX століття — 1917 рік (прийняття нормативно-правових актів, що de-jure зрівняли старообрядницькі й сектантські релігійні общини з офіційним православ'ям) [1, с.55]. Термін «общини» щодо старообрядців і сектантів був ужитий в Указі Миколи II від 17 квітня 1905 року.

Досить складною проблемою є вивчення діяльності державних структур Російської держави, що займалися боротьбою зі старообрядницьким та сектантським рухами. Проблема ускладнюється відсутністю чіткого розмежування у повноваженнях органів, до компетенції яких ухвалив цей напрям державної політики.

Структура управління справами, пов'язаними з розколом (під «розколом» у цьому дослідженні розуміємо не тільки старообрядницьку церкву, а й «духовне християнство», оскільки з другої половини XIX століття термін еволюціонував та набув ширшого змісту), складалася поступово, згідно із загальним процесом формування системи державного управління. На першому її етапі справи цієї категорії розглядалися в Посольському, Розрядному приказах і в Приказі Таємних справ, з 1721 року — в Духовній колегії, а потім у Синоді. На початку XIX століття справи про розкол знаходилися у віданні Міністерства внутрішніх справ, що було створене одним із перших з 8 міністерств Маніфестом від 8 вересня 1802 року. У 1810 році з Міністерства внутрішніх справ виокремлюється Міністерство поліції, яке у 1819 році знову ввійшло до структури Міністерства внутрішніх справ [1, с.175].

У 1824 році був створений Секретний комітет по розкольниках і відступниках від РПЦ, що мав стати органом, координуючим та спрямовуючим діяльність держави щодо прихильників розколу. До компетенції комітету належав розгляд питань, пов'язаних із проведенням заходів для боротьби з православним сектантством, розглядом окремих

випадків розколу. Поза його компетенцією залишалися справи про злочини старообрядців та сектантів, які розглядалися за поданням Міністерства внутрішніх справ Комітетом Міністрів. На чолі Секретного Комітету стояв митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький. Із світських осіб членами його були міністр внутрішніх справ, шеф жандармів, міністр державного майна, управляючий I Відділенням Канцелярії та головний управляючий Другим Відділенням, Обер-Прокурор Святійшого Синоду [4, с.113].

У другій чверті XIX століття система ще більше ускладнюється і бюрократизується. У 1825 році був створений Нарадчий комітет по розкольників у Санкт-Петербурзі, а 1830 року такий комітет був організований у Москві. З 1837 року подібні комітети створюються в губерніях. Головна мета, яка стояла перед цими органами, була невизначеною й неконкретною: "...дать решениям сего рода более взаимной одного с другим сообразности и точности, чтобы при соблюдении безвредной терминологии, по возможности, направить их к сближению с Церковью" [2, с.13-14]. Таке нечітке формулювання компетенції цих органів за умови існування у Російській імперії розгалуженої бюрократичної системи призвело до необґрунтованого розширення компетенції Секретними Нарадчими комітетами. Сюди надходили всі справи про розкол, виносилися вироки, тобто вони узурпували фактично функції й судового, й поліцейського контролю.

20 листопада 1849 року вийшов указ імператора, що забороняв подібну практику, але і в подальшому коло діяльності Секретних Нарадчих Комітетів у губерніях не було чітко визначеним.

У 1853 році був заснований Особливий секретний комітет, який в основному дублював діяльність Секретного комітету 1824 року, але створений у період репресивної політики самодержавства проти православного сектантства і був покликаний виробити термінові заходи для боротьби з цим релігійним явищем [3, с.180].

У середині XIX століття система управління справами з боротьби зі сектантством оформилась остаточно та збереглася до початку XX століття. Досить специфічно вона була схарактеризована на сторінках журналу "Вестник Европы" в 1880 році, коли про розкол можна було говорити вільно: "Низшие чины полиции, в некоторых местах в усиленном составе, под непосредственным наблюдением губернатора, все низшее духовенство и консистория с архиереем во главе; местные секретные совещательные комитеты, состоящие из архиерея, губернатора, председателя палаты государственных имуществ и жандармского штабс-офицера; секретный комитет в Питере под председательством митрополита; особый секретный комитет под председательством графа Блудова, Синод, комитет министров, особое отделение Собственной канцелярии. Низшие места собирали сведения, возбуждали дела о "внешних оказательствах" и о совратителях; высшие рассматривали эти дела, делали распоряжения, но каждое ведомство отдельно и притом весьма часто противоречило одно другому; наконец, составлялись решения, почти всегда не соответствующие ни общим постановлениям, ни предыдущим решениям" [1, с.56-57].

Таким чином, еволюція офіційної системи управління з боротьби з розколом свідчить про те, що держава намагалася узурпувати право контролю над цим явищем. Але це прагнення реалізовувалося через посилення бюрократичної системи, що призвело до створення громіздкого бюрократичного апарату.

За свідченням сучасних учених, церковне канонічне право стало основою для формування кримінального права, що діяло на теренах Російської імперії. Церковне канонічне право озброїло цю галузь права значною часткою норм загальної частини, а також таких інститутів, як злочини проти релігії, державності, моральності. Простеживши зміну правового інституту кримінальної відповідальності, зокрема санкцій за злочини проти офіційної православної церкви, можна простежити й еволюцію в ставленні російського самодержавства до православного сектанства в цілому. Санкція правової норми демонструє суспільству, наскільки небезпечним вважається на державному рівні вчинене діяння (дія чи бездіяльність) і суб'єкт злочину.

У світських джерелах права вперше склади релігійних злочинів були визначені у першій главі Соборного уложення 1649 року "О богохульниках и церковных бунтовщиках». Лише за Петра I у кримінальному праві Росії з'явилося поняття «злочин». Під ним розуміли не тільки протиправне діяння, що порушує закони, а й будь-які дії, спрямовані проти церкви, держави, дворянства. Результатом кодифікаційних робіт, які проводилися на початку XVIII століття, стала поява збірки норм кримінального права — «Артикул воинский» 1715 року [6, с.84].

Згідно з феодальною системою кримінального права на перше місце за ступенем тяжкості були поставлені злочини проти віри. Серед таких складів злочинів, як чародійство, богохульство, «ідолопоклонство», невідвідування богослужінь, недотримання церковних обрядів, прибуття в церкву в нетверезому стані, вирізнялося «совращение в раскол». Міра покарання за скоєння останнього злочину — довічна каторга з конфіскацією майна. Перехід у розкол православних священників карався колесуванням. Так суворо законодавство часів Петра I охороняло єдність православної церкви, що була опорою Російської держави [4, с.117].

Після 1649 року на її теренах не проводилася ні офіційна, ні приватна публікація зібрань законів. Робота відновилася за часів Олександра I у 1804 році, але результати роботи комісії на чолі з М.М. Сперанським не були опубліковані через спротив реакційного дворянства. Лише за правління Миколи I у 1826 році комісія на чолі з М.М. Сперанським відновила свою роботу. До 1830 року «Полное собрание законов Российской империи» було повністю підготовлене, а в квітні цього ж року видане друком (40 томів законів і 6 томів додатків). У 1832 році було введено у дію «Собрание законов Российской империи» (які мали чинність на час їх систематизації). У 1836 році була розпочата робота зі створення нового кримінального кодексу, яка успішно завершилася у 1845 році затвердженням «Уложения о наказаниях криминальных и исправительных» [6, с.133].

При вкладенні «Собрания законов Российской империи» всі релігійні злочини були віднесені до другого розділу першої книги XV тому "О преступлениях против веры". Цей розділ складався з таких глав:

- 1) «О богохулении и порицании веры»;
- 2) «Об отступлении и отвлечении от веры»;
- 3) «О наказаниях за ереси и расколы»;
- 4) «О подложном проявлении чудес, лжепредсказаниях, колдовстве и чародействе»;
- 5) «О нарушении благочиния в церквях, притом учиненное мирянами и духовными лицами»;
- 6) «О святотатстве (похищении церковных вещей и денег, разрытии могил и ограблении мертвых тел)» [8, с.27].

В «Уложении о наказаниях криминальных и исправительных» 1845 року структура Зводу законів щодо релігійних злочинів була збережена. Система злочинів, схарактеризована в 11 розділах особливої частини Уложення, залишалася традиційною. На першому місці були злочини проти віри. Тепер вони чітко поділяються на власне релігійні (богохульство, відступ від віри, перехрещування) і спрямовані проти священнослужителів (убивства, образи). Перше каралося позбавленням усіх прав та каторгою, а для осіб із «податних сословий» ще й різками, накладенням клейма, за друге могли навіть застосувати смертну кару. Зберігалася заборона переходу із православ'я в іншу віру, переслідувалося сектантство (хлисти, духобори, молокани, жидовствуючі), заборонялося залучати до сект дітей [9, с.628-632].

У 1885 році почалося розроблення нового «Кримінального уложення». Як відзначив один з головних авторів «Кримінального уложення» 1903 року М. Таганцев, специфічними рисами нового документа були:

1.Еволюція канонічного погляду на сутність релігійних злочинів, (визнання їх суспільними світськими правопорушеннями).

2.Вилучення з цієї групи злочинів тих діянь, що не порушують безпосередньо релігію, — лжеприсяги, святотатства, пошкодження освячених предметів під час відправлення богослужінь, випадки відхилень від виконання церковних постанов [10, с.2].

Тобто кримінальне право частково звільнялося від впливу церковного й частково нав'язувало йому свої юридичні конструкції.

При складанні нового Уложення 1903 року система релігійних злочинів значно змінена. Серед складів релігійних злочинів вирізнялись :

1. Наруга над церквою, релігійними віруваннями, богохульство.

Правова норма, як бачимо, передбачала два склади злочинів. Богохульство — це вживання нецензурних слів щодо Бога, Святої Трійці, Діви Марії, Святих. Предметом образи святині були священні предмети (ікони, мощі) та християнська віра, Таїнства, Святе Письмо. Менш тяжким видом наруги над церквою було кошуństwo, тобто вияв неповаги до християнської віри, її обрядів, предметів і непристойні насмішки над священними предметами. Покарання за богохульство за Уложенням доходить до висилки на поселення чи навіть до каторги, якщо богохульство було здійснене в церкві, а за кошуństwo за тією ж умовою до тюрми на строк, не менший від 6 місяців. Наруга над нехристиянським віруванням каралася санкціями від штрафу до арешту [10, с.265].

2. Порушення вимог про поховання християн з дотриманням церковного обряду.

3. Прояви неповаги до померлих.

4. Порушення свободи сповідання віри, що виражалося у примусі до виконання якої-небудь релігійної дії чи в перешкодженні до виконання такої.

5. «Совращеніє» в іншу віру.

На думку авторів Уложення, прагнення віруючих зробити оточуючих послідовниками свого вчення — це природне прагнення кожного істинно віруючого. Але закон карав «совращеніє» із християнства в нехристиянську віру (покарання доходило до каторги), із православ'я в інше християнське віровчення (висилка на поселення). Закон вирізняв навіть спеціальний суб'єкт злочину та спосіб його вчинення: «...все эти виды совращения совершены посредством злоупотребления властью, принуждения, обольщения, обещанием выгод или обмана». Закон визнавав злочинним навіть вплив на православних усним способом (поширення думок про перехід в іншу віру).

6. Проповідь деяких лжевірувань.

7. Приналежність до віровчень, що переслідуються в державі.

8. Стаття 85 «Кримінального Уложения» передбачала такий склад злочину, як оскоплення, й карала суб'єкта його вчинення до 10 років каторги [10, с.266].

Але видання 17 квітня 1905 року імператорського указу «Об укреплении начал веротерпимости» привело до необхідності перегляду правових норм Уложения 1903 року з релігійних питань. Міністерству юстиції була доручена підготовка введення в дію та приведення у відповідність правових норм глави II Уложения з указом імператора 17 квітня 1905 року [11, с.27].

25 червня з'явився указ «Об облегчении участия лиц, осужденных за религиозные преступления», який відмінив багато статей «Уложения о наказаниях криминальных и исправительных», але залишалася конкуренція правових норм, котра давала можливість зберігати силу старого закону. Так, у відділенні I «Об отлучении и отступлении от веры» глави із 10 статей було відмінено 9, але стаття, що залишалася, давала можливість притягнути до кримінальної відповідальності за відлучення від православної церкви в іншу віру [12, с.115].

Була підготовлена і II глава «Кримінального Уложения» 1903 року. Вісім статей (80, 84, 86, 90, 93, 94, 96, 98) були змінені, а дві (91 та 92) — відмінені.

Головні дебати розгорнулися в Державній раді, куди з Міністерства юстиції були направлені всі матеріали. Сумніви викликали три головних питання:

➤ Чи підлягають відміні чи зміні статті 88 і 89, що передбачали відповідальність батьків, які зобов'язані виховувати дітей у дусі православних традицій: 1) за здійснення малолітніми нехристиянських обрядів; 2) за хрещення малолітніх та приведення до таїнств іншого християнського вчення.

57 голосів проти 20 було віддано за те, що ці норми повинні залишитися без змін.

➤ Чи підлягає відміні пункт 2 статті 93 про відповідальність духовної особи неправославною віросповідання за допущення до сповіді завідомо православного чи за причащення його.

56 членів Державної ради проти 21 вирішили зберегти цю статтю.

➤ Про невідкладне наділення присяжних засідателів правом клопотати про пом'якшення чи звільнення від відповідальності підсудного.

35 голосів було віддано за це право, 42 голоси — проти.

Микола II підтримав усі ці рішення. 14 березня 1906 року II глава була введена в дію, але її узгодження з указом 17 квітня так і не відбулося.

В указі 17 квітня 1905 року проголошувався новий вектор державної політики у релігійній сфері: «обеспечить... каждому из... подданных свободу верования и молитв по велению его совести» [13, с.180]. Іншими словами, в акті верховної влади Російської імперії вперше говорилося про свободу совісті. Свободу совісті не потрібно отожднювати з віротерпимістю, адже певний її ступінь у Російській імперії існував ще здавна, оскільки будувалися католицькі костьоли, лютеранські кірхи, у законодавстві існували правові норми, котрі регулювали правовідносини, суб'єктами яких були віруючі інших релігій, але щодо представників православного сектантства не було навіть віротерпимості.

На виконання «височайшого указу» в той же день було видано «височайше положення» Комітету міністрів під такою ж назвою. Воно мало стати своєрідним робочим документом, на основі якого уряд повинен був забезпечити рівноправність представників старообрядництва і сектантства з православними релігійними общинами. Положення встановлювало право цих

общин на володіння рухомим і нерухомим майном, на створення місць для молитов, відкриття спеціальних шкіл, створення спеціальних кладовищ. Положення відміняло заборону на ввезення в імперію старообрядницьких книг, планувалося зняти заборону на вступ розкольників у юнкерські та військові училища. На духовних осіб розкольників общин накладався обов'язок ведення метричних книг для запису народження, шлюбу, смерті послідовників віровчення. Положення також передбачало необхідність розв'язання питання про відкриття молитовних будинків старообрядців, що були закриті раніше в адміністративному порядку [13, с.183-185].

У Маніфесті від 17 жовтня 1905 року «Об усовершенствовании государственного порядка» положення попередніх актів дістали подальший розвиток. Закріплювалася вища воля государя — «даровать населению незабываемые основные гражданские свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов».

Того ж дня був виданий іменний указ «О порядке образования и деятельности старообрядческих и сектантских общин и правила и обязанности последователей старообрядческих согласий и сектантов, которые отделились от Православия» [14, с.178-179].

Таким чином, на основі дослідження зазначеної проблеми, приходимо до висновків:

➤ боротьба з православним сектантством була пріоритетним напрямом політики російського самодержавства із середини XVII до початку XX століть;

➤ з метою мінімізації впливу опозиційних РПЦ релігійних общин на суспільство на теренах Російської імперії був створений розгалужений бюрократичний апарат, що складався з офіційних і таємних державних органів, головною метою яких був контроль за православним сектантством;

➤ інститут кримінальної відповідальності сектантів та старообрядників пройшов свій шлях еволюції. Репресивне ставлення до сектантів і старообрядців простежується у санкціях кримінально-правових норм складів злочинів проти релігії — висилка, каторга, колесування; нормативно-правові акти початку XX століття зняли кримінальну відповідальність за належність до релігійних течій православного походження; залишилися санкції за вчинення злочинів з релігійних мотивів та за оскоплення, заборонялося скопцям залучати дітей до своїх родин.

Примітки

1. Дорская А.А. Церковное и уголовное право Российской империи: Проблемы взаимодействия и взаимовлияния / А.А. Дорская // История государства и права. — 2005. — №3. — С. 55-58.
2. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учеб. по спец. «История и архивоведение» — 3-е изд., перераб. и доп. / Ерошкин Н.П. — М.: Высш. школа, 1983. — 352 с.
3. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд. / И.А. Исаев. — М.: Высш. школа, 1996. — 340 с.
4. История государства и права России: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. — М.: Проспект, 1999. — С. 175-189.
5. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н.С. Таганцева) / А. Чернявский. — СПб.: Изд. Академии наук, 1905. — С. 2.
6. Рогожин И.А., Ярмиш А.Н. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина 17 — 18 вв.) / И.А. Рогожин, А.Н. Ярмиш. — К.: Наука, 1989. — С. 84-117.
7. Історія релігій в Україні: Навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — 735 с.

8. Николин Алексей. Церковь и государство (история правовых отношений) / Алексей Николин // Издание Сретенского монастыря. — 1997. — 201 с.
9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — СПб.: Изд. Академии наук, 1846. — Т. XX. — Отделение I. — С. 628-644.
10. Уголовное уложение 1903 г. // Российское законодательство X-XX вв. — Т. 9. — М.: Проспект, 1994. — С. 265-268.
11. Суворов Н.С. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву / Н.С. Суворов. — СПб.: Типогр. И. Шнора, 1876. — С. 27.
12. Красножен М.Е. Краткий очерк церковного права / М.Е. Красножен. — СПб.: Изд. Академии наук, 1900. — С. 114-115.
13. Куров М.Н. Революция 1905-1907 гг. и кризис политики царизма в религиозном вопросе / М.Н. Куров // Вопросы научного атеизма. — Вып. 19. — М.: АН СРСР, 1976. — С. 179-185.
14. Российское законодательство X-XX вв.: В 3 томах. — М.: Высш. школа, 1985. — Т. 3. — 433 с.

В.В. Нагорный

**Эволюция института уголовной ответственности
представителей православного сектантства в российском уголовном
законодательстве XVII — начала XX столетий**

В статье анализируется процесс эволюции института криминальной ответственности представителей православного сектантства в российском криминальном законодательстве середины XVII — начала XX веков.

Ключевые слова: православное сектантство, уголовная ответственность, уголовное законодательство, эволюция.

V.V. Nagorny

**The Evolution of the Institute of the Criminal Responsibility of the
Representatives of the Orthodox Sectarianism in Russian Criminal Law
in the 17 – Early 20 Century**

The article deals with the evolution of the institute of the criminal responsibility of the representatives of the orthodox sectarianism in Russian criminal law in the middle of the 17th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: orthodox sectarianism, criminal responsibility, criminal law, evolution.

Надійшла до редакції 17 вересня 2009 року

О.О. Белько

**НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
ЗЕМСТВА ЩОДО ПІДТРИМКИ ГОНЧАРНОГО ПРОМИСЛУ**

Досліджується діяльність Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу. Розглянуто концептуальні напрями його діяльності (1870-1914 роки).

Ключові слова: гончарний промисел, гончарська майстерність, кустарне виробництво, Полтавське губернське земство.

Кризові явища у сфері народної культури спонукають до думки, що багато треба зробити на науковому й організаційному рівнях, аби можна було говорити про художні промисли, як важливий чинник соціального, духовного

розвитку країни. Чим швидше побороти інертність поступу, тим швидше відбулося б реальне повернення українського села — носія національних цінностей — до позитивних перемін, адже саме село було і є етнозахисним механізмом. Крім того, ця верства населення залишалась наймасовішою в українській спільноті за часів земства й за обставин тривалого бездержавного життя була найпослідовнішою, а часом — і єдиним хранителем національної ідентичності. Зрештою, подібна ситуація характерна і для нинішнього часу. Тож виникає потреба в актуалізації земського досвіду, набутого у співзвучних сьогоденню умовах.

Епізодично в наукових працях діяльність земства розглядали доктор історичних наук Олесь Пошивайло, доктор мистецтвознавства Юрій Лашук, кандидат мистецтвознавства Олена Клименко, котрі зробили певний внесок у вивчення зазначеної проблематики. Проте тема дослідження комплексно ще не вивчалась і залишається не лише як науково актуальною, а й суспільно значимою. Об'єктом дослідження автора є ініційовані земством першочергові заходи щодо підтримки і розвитку гончарного промислу, завданням — окреслення кола питань, поставлених губернським земством, їх розв'язання.

Поштовх у кустарній справі став відчутним лише наприкінці 1870-их років, коли імперські чиновники, в тому числі й на рівні губернії, намагалися виправити ситуацію — зростання зубожіння сільського населення, де проживало 80 відсотків від загального числа — адміністративними методами. Регіональне питання розглядалось у межах загальнодержавної програми.

Відповідно до архівних документів 6 жовтня 1877 року до Полтавської губернської земської управи звернулася Комісія з вивчення кустарних промислів у губерніях Росії, яка діяла при Раді торгівлі та мануфактури, з проханням подати відомості про зібрані матеріали з кустарної промисловості [1, с. 93-86; 2, с. 130-146]. Комісія пропонувала свою програму і план досліджень, що включали в основному економічні питання. Результати її роботи були викладені у вагомій науковій праці — 16 томах. Проте практично вплинути на стан промислу Комісії не вдалося. Після її розформування (березень 1888 року) опікування кустарною галуззю було покладено на Міністерство державного майна та Департамент землеробства і сільської промисловості [3, с. 456-457].

У питаннях розвитку селянських промислів на території Полтавського регіону в земській діяльності виокремлювалось три напрями:

- вивчення явищ економічного життя;
- розроблення заходів відповідно до соціально-економічних потреб губернії;
- утілення в життя визначених пріоритетів [4, с. 6].

Економічна програма діяльності Полтавського губернського земства в частині кустарного виробництва складалася з двох частин. До першочергових заходів належали: поширення технічних знань (участь у заснуванні професійних шкіл, зразкових майстерень) та керівництво навчальним процесом закладів, організація доступного для кустарів і ремісників кредиту [5, с. 11].

Щодо надання безпосередньої допомоги кустарному виробництву передбачалося забезпечення організації посередництва в оформленні замовлень на придбання виробів; доставки кустарям кращих зразків продукції кустарного виробництва; заготівлі моделей та шаблонів, необхідних для правильної побудови виробів; постачання кустарів виробничим матеріалом; участі у виставках, у тому числі за межами губернії; організації посередництва у збуті продукції й відкритті торговельних складів [6, с. 19].

Гончарне виробництво в багаточисленних зразках домашнього вжитку привертало увагу завершеністю форм і красою своєрідного орнаменту. Земство наголошувало, що відбитки місцевої старовини могли б слугувати зразками для виготовлення з глини виробів у місцевому традиційному стилі. Доки не функціонували навчальні заклади, земство вважало організацію виставок єдиним шляхом привнесення технічних знань у масу сільського населення. "На виставках проводились досліди з виробництва виробів, пояснення різних способів висушування дерева та рецептів для обробки шкіри, застосування поливи на гончарних виробках, а також заготівлі полив різних кольорів" [7, с. 4-5].

Тамтешнє населення широко використовувало посуд, сільські гончарі виробляли переважно простий (миски, ринки, тикви, глечики, кухлі, ставчики, носатки, чарки, барильця), декоративні вироби (баранці й леви для міцних напоїв і куманці), люльки, речі культового призначення (свічники, куришки), малу пластику (барині, жінки з півнем чи куркою, звірі й птахи, дитячі свистунці). Названий асортимент і пластика були характерними в період після кріпацької доби — другої половини XIX століття і перші два десятиліття XX століття [8, с. 412]. Такі предмети експонувались на виставках.

У структурній побудові сільськогосподарських виставок кустарний відділ завжди займав чільне місце. Продукція полтавських майстрів, які зі смаком використовували український орнамент, не могла не привертати увагу знавців народної творчості, споживачів оригінальної продукції. Земство з успіхом презентувало гончарне мистецтво у Петербурзі, Москві, Києві, Парижі, Лондоні, Софії, Турині, Берліні та інших містах держави і Європи.

Земська ініціатива щодо участі гончарів у виставках знаходила позитивний відгук майстрів. Після років виживання значно активізувалася робота місцевих гончарських центрів — Опішне, Хомутець, Постав-Муки тощо. Та серед них найвизначнішим було Опішне — "Метрополія гончарного виробництва для всієї губернії"... "Гончарі Зіньківського повіту, — як зазначив етнограф І.Зарецький, — вирізняються поміж інших гончарів не лише різноманітністю й кількістю виробів, а і якістю їх як у художньому, так і в практичному відношенні — вироби майстрів Зіньківського повіту мають найвищу оцінку серед доробків гончарів усієї губернії" [9, с. 116]. Щодо вироблення поставмуцькими майстрами мисок, то їх рівень у цій спеціалізації також можна вважати професійним. Вони відповідали природі саме такого матеріалу, а елементи естетики, заковані в красі розписних мотивів, завжди приковували увагу покупців [10, с. 22].

Проте земські діячі вважали, що традиційні методи гончарювання є відсталими, недосконалими. Тому їх заходи були спрямовані на запровадження у кустарному промислі технологій, властивих промисловому виробництву, а гончарів заохочували до виготовлення фабрично-заводської продукції [11, с. 89]. У практику земства входило заснування навчальних майстерень як найпростішої форми поширення ремісничих знань серед населення губернії і найбільш дешевого способу підтримки розвитку обробки місцевої сировини [12, с. 21]. Як форми земського сприяння гончарному промислу були відкриті у 1894 році Опішненська зразкова гончарна майстерня, у 1896 році — Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя, у 1898 році — Постав-Муцька навчально-показова гончарна майстерня, у 1899 році — Глинська навчальна майстерня. Ці події можна вважати пошвавленням інтересу земства до гончарного промислу [7, с. 5]. Шкільне навчання у досліджуваний період уже мало значне поширення у державах Західної Європи і було визнане педагогічним загалом.

У заснуванні Миргородської художньо-промислової школи вбачалося закладання міцного фундаменту знань для подальшого використання в розвитку гончарного виробництва. Основними функціями Опішненської майстерні повинні були стати навчальна й виробнича. Задля реалізації цієї мети, як передбачалось, майстерня зблизиться з народним життям, пробуджуватиме інтереси населення і в такий спосіб сприятиме підвищенню рівня гончарного промислу. При виконанні своїх функцій земські заклади змінювали б місце розташування [13, с. 733-735]. Подібного спрямування були й Постав-Муцька та Глинська гончарні майстерні. Але спроби губернської управи не мали бажаних результатів через відсутність на той час досвідчених керівників закладів, якими повинні були стати інструктори. Саме їм належало вжити заходів щодо усунення технічних і технологічних недоліків, котрі знецінювали вироби, це зокрема водопроникність та недосконалість полив на виробах, що давали сітку тріщин та звужували коло гончарного виробництва, за цієї умови використання гончарних виробів могло б розширитись, як в інтересах виробника, так і споживача [14, с. 176-177]. Це питання було розв'язане лише у 1908 році шляхом реорганізації Глинської майстерні Роменського повітового земства в гончарну інструкторську школу [15, с. 127].

Під впливом земських навчальних закладів з'явилися деякі нововведення в технології обробки глини, приготуванні поливи, урізноманітнювалися вироби, проте, надаючи підтримку майстрам, у народне мистецтво активно впроваджувалися мотиви модерну. Найбільше вони торкнулись головного гончарного осередку — Опішного. Невеликі сільські промисли Зіньківського, Миргородського, Лохвицького, Роменського повітів, незважаючи на важке економічне становище, довше уникали земського впливу, зберігаючи локальні традиції. Проте не лише кінець XIX століття, а й початок XX виявилися несприятливими для розвитку гончарного промислу. Ставало все більшою проблемою звуження соціальної сфери використання глиняного посуду, кустарі не могли конкурувати з фабричною промисловістю і були змушені підкорятись не характерним для народної творчості запитам, які диктував ринок [16, с. 20-22].

Ентузіасти кустарної справи, працюючи у своєму господарстві, не мали можливості самотужки розв'язувати проблеми, котрі щоденно поставали перед ними. Стимулом у їх діяльності мало бути утворення об'єднуючої організації, здатної розв'язувати низку складних питань виробничого характеру. В цьому було зацікавлене й губернське земство, бо основи — технічні, фінансові, на яких базувалася діяльність кустарів, ремісників, не відповідали принципам тогочасної економіки. Головною передумовою розвитку гончарного промислу була наявність натуральних запасів сировини, але, крім цього, були й інші чинники, від яких залежав розвиток гончарства — це, зокрема, слабка економічна забезпеченість населення та ринки збуту. Останній відіграв надзвичайно важливу роль. Адже кожен кустар, концентруючи увагу і базуючи свій добробут на виробництві, мусив бути забезпеченим ринком збуту.

Беручи до уваги місцеві проблеми, земство дійшло думки, що їх розв'язання повинне бути покладене на Кустарний склад.

Для успішного функціонування складу-музею постало питання добору кадрів. Губернська управа вважала за необхідне доручити керівництво цією справою не лише спеціалісту-практику, комерційній людині, а насамперед фахівцеві з технічною освітою, який би був порадником кустарям щодо вибору форм і технологій виробництва, оформлення замовлень художникам на

виготовлення конкретних зразків продукції тощо. Такі посадові обов'язки були б під силу лише спеціалісту-технологу, але віднайти такого фахівця на той час було проблематичним [17, с. 26].

З цього приводу голова губернської управи Ф.А. Лизогуб виступив із доповіддю "Про діяльність губернського земства з підтримки кустарних промислів" (1902 рік) [18, с. 32]. Передбачалося, що загальне керівництво торгово-промисловим складом-музеєм буде покладене на Комітет, склад якого затверджуватиметься зборами губернського земства. Цей орган мав діяти під керівництвом голови губернської управи, розглядати та затверджувати плани роботи складу. Спільна діяльність Комітету й адміністрації складу повинна була впливати на поліпшення стану кустарної промисловості в губернії [17, с. 27; 18, с. 32]. Якби такі пропозиції стали основою діяльності Кустарного складу (засновано у 1904 році), то, можливо б, стан промислу не зазнавав занепаду. Найбільшою помилкою цієї організації було ігнорування широкого загалу гончарів, художні особливості виробів котрих відзначались органічним зв'язком з народними традиціями. Кадровий потенціал складу, а це — інструктори, художники, задовольняючи смаки міського населення, методично і практично намагалися вплинути на формування у виробників, на їх думку, "мистецького мислення", сприяли появі в творчості майстрів елементів авторської інтерпретації, але не гарантуючи дотримання традицій. До співпраці запрошувались лише найталановитіші майстри.

Однак серед різних формальних варіацій у підходах до розвитку кустарних промислів доречно навести приклади їх фінансового забезпечення, де вдається розгледіти деякі вдалі варіанти земських рішень. За джерельними матеріалами, у 1901 році на цю справу губернським земством витрачено 16000 крб., повітовими земствами — 36900 крб., у 1909 році витрати першого становили — 38600 крб., на рівні повітових земств — 105800 крб. [19, с. 1278-1281]. Хоч фінансування складових промислу на губернському, повітовому рівнях певним чином забезпечувалось, проте воно не могло вплинути на поліпшення життєдіяльності населення без докорінної перебудови існуючого ладу.

Умови життя гончарських сімей засвідчує подвірний перепис 1910 року. Статистичні дані розкривають непривабливу картину обезземелення гончарів, якщо порівнювати з господарствами ткачів, то серед них без землі лише з городами було 6,3 відсотка, серед гончарів — 46,7; мали 3-6 десятин — ткачі 36,8 відсотка, гончарі — 14,3; 6 і більше десятин — ткачі 22,2, гончарі лише 3,0 відсотка [20, с. 261].

Аби дати поштовх розвитку інтенсивності та продуктивності творчої праці, що стало справою надзвичайної ваги, в 1897 році губернська управа, відповідно до джерел, з особливою увагою поставилася до проектування кредитної документації для надання позик дрібним виробникам [21, с. 43].

Позики були переважно кустарно-ремісничого спрямування, ними користувалися здебільшого гончарі. Видавалися на строк від 3-ох місяців до 3-ох років, але найбільш поширеними були від 6-ти місяців до одного року. Діяла вексельна система з декількома підписами [22, с. 19].

У 1899 році найбільший попит на кредит був у кустарів та ремісників Зіньківського повіту — видано на суму 15.289 крб. [2, с. 130-146]. Як зазначав дослідник гончарного промислу Роменського повіту С. Лисенко, у м. Глинську користувалися кредитом 44 гончарі на суму 1712 крб. [23, с. 347].

У 1905 році знову ж таки випереджав за кількістю осіб, що найбільше користувались позиками, Зіньківський повіт — 72 виробники, друге місце

належало Роменському — 50 осіб, третє посідав Лубенський повіт [24, с. 12]. На 1 січня 1913 року в губернії діяло 203 кредитних товариства, 71 — позикоощадна каса, 5 земських кас, 267 — станово-громадських закладів дрібного кредиту.

Метою організації земської торгівлі кустарними виробами повинна була стати відмова посередникам у співпраці, які брали собі значну частину прибутку. Зокрема, Лохвицька земська управа вживала заходів щодо організації кредитування населення з державного банку. В доповіді управи зазначалося, що заборгованість сільського населення (кустарів, ремісників) лихварям становила до 400000 крб. І нерідко вироби місцевих майстрів з'являлися на ринку в перекупників, які користувалися не лише фінансовими вигодами, а й отримували на виставках медалі за чужі доробки. Тому Лохвицька управа і пропонувала повітовому земству вийти з клопотанням про виділення необхідної суми для кредитування кустарно-ремісничого населення повіту [25, с. 395-399].

Кустарі, забезпечені кредитами, працювали в іншій фінансовій і творчій площині. Як приклад, опішненські гончарі, яких асигнував Кустарний склад губернського земства, мали річний прибуток: Іван Бережний — від 800 до 1000 крб., Федір Кариков — близько 800 крб., Іван Гладиревський — від 6 до 7 тисяч крб. [26, с. 20-24] (прибуткова можливість гончарів, котрі не користувалися кредитом в середньому коливалась від 100 до 180 крб.). Ці дані є ілюстрацією всебічного зростання результатів діяльності кустарів при фінансовому їх забезпеченні, що простежується не лише в участі, а й отриманні високих відзнак на всеросійських, міжнародних виставках [27, с. 9] та практичного втілення земських заходів щодо підтримки гончарного промислу через організацію кредитної системи. Та, власне, питання не лише в зростанні обігу коштів. Найголовнішим у цьому було те, що кустарі мали роботу, яка давала реальний заробіток і виводила їх із зони соціального припинення, родина гончаря розв'язувала проблему зайнятості.

Аналізуючи розвиток земських ініціатив щодо формування кредитної системи, доходимо висновку, що наявна фінансова підтримка з боку губернського земства відразу стала відчутною. Ситуація на ринку змінювалася. Пропозиція на товари почала зростати всупереч можливостям виробників. Без фінансової підтримки неможливий був розвиток як гончарної справи, так й інших кустарних промислів, а особливо черепичної, цегельної підприємницької діяльності, котра особливого розвитку набувала в Кобеляцькому, Зінківському, Хорольському, Миргородському, Лохвицькому, Гадяцькому повітах [28, с. 76].

Проте, як простежуємо, земські ініціативи з'являлися лише після висвітлення соціальних проблем громадськими діячами; власне, тільки тоді владні структури намагались поліпшити ситуацію. Такі проблеми обговорювались на Всеросійських з'їздах із кустарних промислів у 1902, 1910, 1911, 1913 роках, хоч вони й не зупинили процесу занепаду промислу і в цілому не вплинули на поліпшення життєвого рівня кустарів, та все ж "відіграли важливу роль у з'ясуванні дійсного становища кустарів і нагальних потреб кустарництва" [29, с. 12]. Зокрема, відчутною була стурбованість учасників обласного з'їзду діячів кустарних промислів (1901 рік, місто Полтава; до речі, губернське земство було ініціатором його скликання), на якому наголошувалось, "що у деяких місцях гончарного виробництва глинища перейшли у приватну власність, залягають глибоко під землею або видобуваються загарбницьки. Тож одним із завдань губернського земства у питаннях сприяння розвитку промислу в таких місцях повинна стати оренда

чи купівля для гончарів громадських глиниць, влаштування раціональної її експлуатації, що впливало б на здешевлення видобування глини" [30, с. 15]. Відповідно до джерел, поставлені питання учасниками з'їзду знайшли відгук і реагування з боку губернського і повітових земств [31, с. 3].

Програмою діяльності губернського земства у 1901-1914 роках передбачалося створення належної матеріально-технічної бази, забезпечення виробництва, кадрового потенціалу земських черепичних заводів: Мало-Будищанського, Смілянського, Полтавського, Староверовського; використання з цією метою місцевих глин.

Перші три були у безпосередньому підпорядкуванні губернської управи, Староверовським опікувалася Костянтиноградська земська управа [32, с. 109]. Виробництво черепиці на них розпочато у 1896 році [33, с. 35]. Заводи мали різні територіальні особливості, виробничі ресурси, але функціонально їх об'єднувало одне завдання, поставлене губернською управою, — забезпечити жителів, особливо сільської місцевості, будівельним керамічним матеріалом; у такий спосіб зберегти будівлі від пожеж. З цією метою у 1901 році на Мало-Будищанському заводі було виготовлено 437192 одиниць черепиці, на Смілянському — 120823, на Староверовському — 98537 штук [32, с. 110].

Заходи для широкого ознайомлення населення з інформацією про якісний покрівельний матеріал та зниження вартості черепиці для покупців, безплатний відпуск її для земських закладів [34, с. 191-193; 35, с. 103], а також перевезення її за рахунок земств на всі залізничні станції губернії сприяли тому, що протягом літа 1909 року кількість проданої черепиці досягла 1.518.102 одиниць. З'явилися бажуючі відкрити торговельні склади для продажу вогнетривкого матеріалу за відсотки винагороди. Приїздили покупці з інших губерній, зокрема з Херсонської, з міст поблизу Одеси, надходили запити з Харківської, Воронезької, Київської губерній та міста Омська. За свідченням управи, частина черепиці, виготовленої на Мало-Будищанському заводі, була використана для забудов у сусідніх губерніях [36, с. 197] і протягом року продавалася по 25 крб. 15 коп. за тисячу [34, с. 191-193].

Для виготовлення якісної будівельної керамічної продукції постало питання будівництва в місті Полтаві лабораторії, яка почала функціонувати у 1913 році. Із черепичних майстерень (як земських, так і приватних) до лабораторії надсилалися зразки піску, й тільки на основі проведених дослідів визначався склад розчину для виготовлення гончарної черепиці [37, с. 195].

Розвиток вогнетривкого виробництва був однією із складових земських заходів, і виконання цього завдання було можливим лише при забезпеченні діяльності навчально-показових майстерень, які готували б фахівців, ознайомлювали кустарів із удосконаленими прийомами роботи [38, с. 69]. У 1915 році таких земських закладів функціонувало 34.

Земство велику надію на підтримку поклало на засоби масової інформації. Вони широко висвітлювали стан кустарних промислів, автори публікацій не лише констатували досягнення земства, а й давали власну оцінку доробкам майстрів кустарного виробництва, рівню підготовки фахівців, аналізували діяльність навчальних майстерень, звертали увагу на суперечливі та застарілі підходи земських установ до організації роботи господарств, недосконалість правил видачі кредитів, невизначеність причин збуту виробів; оприлюднювали свою позицію щодо перспективних напрямів подальшої діяльності, що було характерною ознакою для засобів масової інформації земського періоду. Здебільшого подібна інформація розміщувалась у місцевому виданні "Полтавская земская газета", часописі "Хуторянин" [39, с. 29-30]. До речі, порушене питання на земських зборах щодо друку

матеріалів російською мовою губернським зібранням було відхилене [40, с. 33].

Незважаючи на загострення політичної ситуації у державі (1914 р.), що негативно вплинула на економічну стабільність, Полтавське земство не тільки не призупинило дії щодо виконання накреслених планів і програм, а й докладало зусиль, аби гончарне виробництво стало підмогою у розв'язанні нагальних проблем. Удалося з'ясувати, що "успіхи Полтавського губернського земства зобов'язані тому "земському духові", яким охоплені були всі заходи, незалежно від політичних настроїв" [41, с. 1587-1588], цьому сприяла позиція голови губернської управи Ф.Лизогуба.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок: 1) процес становлення художніх промислів, у тому числі гончарного, зумовлений економічним розвитком держави, був закономірним явищем доби капіталізму; 2) Полтавське губернське земство через систему адміністративних і організаційних заходів активно впроваджувало прогресивні починання у сфері соціально-економічних, культурних перетворень: розширення торговельних зв'язків, у тому числі на міжнародному рівні, через організацію виставкової діяльності, створення умов для самореалізації у творчому середовищі — через заснування Кустарного складу; введення нової системи фінансової підтримки кустарів; позитивні зміни в галузі освіти — відкриття навчальних закладів художнього спрямування як центрів удосконалення гончарської майстерності; розвиток черепичної справи для захисту населення від пожеж; 3) на фоні активної капіталізації економіки земство не змогло досягти мети, хоч усі його ініціативи мали суттєве значення для гончарного промислу, як сфери духовного життя народу.

Примітки

1. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1877 год. — Полтава: Типография Н.Пигуренко, 1878. — 297 с.
2. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XIV очередного созыва 1878 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. — Полтава: Типография Н.Пигуренко, 1878. — 283 с.
3. Хроника // Хуторянин. Полтава, Пушкинская ул. д. сел.-хоз. общества. — 1913. — 18 апр. (№15-16). — С. 456-457.
4. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXV очередного созыва Полтавской губернской управы доклады. 1899 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1899. — 344 с.
5. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. — Полтава: Типолитография М.Л. Старожицкого, 1896. — 19 с.
6. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. — Вып. 1. — Полтава: Электр. типолитогр. торг. дома Л.Фришберг и С.Зохорович, 1907. — 110 с.
7. Пошивайло О. М. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX — на початку XX століть: Методичні рекомендації / О.М.Пошивайло. — Опішне: Музей гончарства в Опішні, 1989. — 62 с.
8. Ханко В. Осередки гончарства на Полтавщині / В. Ханко // Українське гончарство: науковий збірник за минулі літа: Кн. 1. — К.: Молодь, 1993. — 520 с.
9. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А. Зарецкий. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1894. — 126 с.
10. Кустарная промышленность, ее нужды и меры для их удовлетворения. — СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1909. — 72 с.
11. Овчаренко Л. М. Проблеми гончарної освіти на території Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX століття на прикладі діяльності

- Поставмуцької земської гончарної навчальної майстерні / Л.М. Овчаренко // Исторична пам'ять. — 2008. — №1. — С. 88-97.
12. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. — Полтава: Типолитограф. Л.Фришберга, 1899. — 93 с.
 13. Систематический свод Постановлений и распоряжений полтавского губернского земства за втория четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). — Вып. 2. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1901. — 1238 с.
 14. Полтавскому губернскому земскому собранию XLIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1907 г. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1907. — 249 с.
 15. Овчаренко Л. М. Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX століття / Л. М. Овчаренко // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 1 (11). — С. 119-132.
 16. Хохлова Е. Н. Современная керамика и народное гончарство / Е.Н.Хохлова. — М.: Легкая индустрия, 1969. — 152 с.
 17. Экономическому совету Полтавского губернского земства. Члена управы, заведующего экономическим отделением доклады 1900 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1900. — 52 с.
 18. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. — Полтава: Типография Л.Фришберга, 1903. — 184 с.
 19. Южно-русская областная выставка // Хуторянин. Полтава, Пушкинская ул. д. сел.-хоз. общества. — 1910. — 12 авг. (№32). — С. 1278-1281.
 20. Збірник Полтавщина / Упоряд. М.Філянський, Я.Риженко. — Полтава: Б. в., 1927. — 419 с.
 21. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII очередного созыва Полтавской губернской управы доклады №1-10 1897 г. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1897. — 370 с.
 22. Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1903 год. — Полтава: Электрик. типолитография торг. дома "Фришберг", 1904. — 108 с.
 23. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд / С.И. Лисенко. — Одесса: Славянская тип. Н.Хрисогелос, 1900. — Вып. 2. — 540 с.
 24. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год. — Выпуск первый. — Полтава: Электрич. типолитограф. торг. дома И.Фришберг и С.Зохорович, 1906. — 196 с.
 25. Доклады Лохвицкой уездной земской управы очередному земскому собранию 1895 года. — Лохвица: Типография бр. Э. и Н.Дельберг, 1896. — 412 с.
 26. Полтавское общество сельского хозяйства. Кустарный отдел на полтавской с.-х. выставке 1909 года. — Полтава: Электрик. тип. Г.И. Маркевича, 1912. — 33 с.
 27. Полтавское губернское земство. Отчет по кустарному складу за 1914 год. — Полтава: Электрик. тип. бр. Попиловых, 1916. — 49 с.
 28. Белько О.О. Банківський кредит Полтавського губерньського земства для підтримки кустарних промислів (на прикладі гончарства) / О.О. Белько // Исторична пам'ять. — 2008. — №1. — С. 70-77.
 29. Малеева Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки / Т.І. Малеева / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К.: Видавничий відділ Кременчуцького державного політехнічного університету, 2002. — 21 с.
 30. Постановления областного съезда деятелей кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября — 6 октября 1901 года. — Полтава: Типолитография М.Л. Старожитского, 1901. — 19 с.
 31. Полтавское общество сельского хозяйства. Постановления областного съезда деятелей по кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября — 6 октября 1901 года. — Полтава: Типолитография М.Л. Старожитского, 1901. — 19 с.
 32. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1901 год. — Вып. 1. — Полтава: Типолитография торгового дома "Л.Фришберг", 1902. — 164 с.

33. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII очередного созыва Полтавской уездной земской управы доклад №48 1897 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1897. — 35 с.
34. Полтавскому губернскому земскому собранию 45 очередного созыва губернской земской управы доклады 1909 г. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1909. — 279 с.
35. Полтавское губернское земское собрание 46 очередного созыва с 1 по 10 декабря 1910 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1911. — 696 с.
36. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва. Губернской земской управы доклады 1909 года. — Вып. 2. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1909. — 218 с.
37. Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1913 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1913. — 225 с.
38. Полтавскому губернскому земскому собранию 50-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1914 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга, 1915. — 345 с.
39. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXV очередного созыва, 1899 года. — Полтава: Типография Л.Фришберга, 1899. — 219 с.
40. Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 года. — Полтава: Типолитография Л.Фришберга и С.Зорохович, 1908. — 149 с.
41. Южно-русская областная выставка // Хуторянин. Полтава, Пушкинская ул. д. сел.-хоз. общества. — 1910. — 30 сент. (№39). — С. 1587-1588.

О.А. Белько

Направления деятельности Полтавского губернского земства по поддержке гончарного промысла

Исследуется деятельность Полтавского губернского земства по поддержке гончарного промысла. Рассмотрены концептуальные направления его деятельности (1877-1918 годы).

Ключевые слова: гончарный промысел, гончарское мастерство, кустарное производство, Полтавское губернское земство.

O.O. Belko

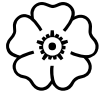
The Areas of the Activity of Poltava Province Zemstvo in Support of Pottery

The activity of Poltava Province Zemstvo as to the support of pottery is studied. The main areas of its activity in 1877 through 1918 are considered.

Keywords: pottery trade, pottery skill, handicraft industry, Poltava Province Zemstvo.

Надійшла до редакції 4 вересня 2009 року

Історія релігії і церкви

В.А. Дмитренко

РОДИНА СВЯЩЕНИКА XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА УСІВКА ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ)

У статті зроблено спробу реконструювати історію родини священиків села Усівка Пирятинської протопопії за матеріалами сповідних розписів і показати “стратегії” збереження парафії та дослідити міжособистісні стосунки в родині парохів.

***Ключові слова:** історія родини, парафія, сповідні розписи, священики.*

Останнім часом в українському історіописі все більшого поширення набуває історико-антропологічний підхід до вивчення минулого. Суть його полягає в зосередженні уваги дослідника на житті конкретних людей з їхніми ідеями, уявленнями та стереотипами поведінки. Нові методологічні принципи спонукають дослідників звертатися до локальних подій і явищ, що в свою чергу дає можливість хоча б частково доторкнутися до життя конкретних індивідів. Це дозволяє зосередити увагу не лише на сухому переліку подій, а й сприяє кращому розумінню мотивів поведінки та вчинків людей, а отже, буде слугувати розширенню наших уявлень про минуле.

Зрозуміло, що такі пошуки потребують залучення нових джерел або ж сучасного прочитання й переосмислення вже відомих. До таких слід віднести матеріали церковного обліку населення, одним з різновидів яких є сповідні розписи. Прикро, але на сьогодні спеціальних досліджень, у яких би аналізувалися можливості використання матеріалів сповідних розписів, в Україні немає. Сповідні розписи — це обов’язкові при кожній парафіяльній церкві книги для запису в них усіх парафіян з відміткою про те, чи сповідалися й причащалися вони. Запроваджені на початку XVIII століття, як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян, вони вже на кінець 30-их років стали звичним явищем суспільного життя. Основний тягар ведення цих облікових документів ліг на плечі парафіяльного духовенства. Таким чином, виглядає цілком природно, що саме інформація про родини парафіяльних священиків відображена в них найбільш повно і достовірно. Отже, доречною є спроба використати матеріали сповідних розписів для дослідження історії родин парафіяльних священиків.

На жаль, через певні обставини тема парафіяльного духовенства перебувала в сфері інтересів переважно дореволюційних істориків. Тут варто пригадати праці П. Знаменського “Приходское духовенство в России со времен реформы Петра” та Є. Крижановського “Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке”. Серед сучасних розробок цієї тематики, виконаних із урахуванням історико-антропологічних підходів, можна виокремити дослідження М. Яременка “Освітній рівень парафіяльного духовенства...” і Л. Посохової “Брачные стратегии священников”.

Вивчення локальної історії неможливе без залучення фондів місцевих архівів. Одним із них є Державний архів Полтавської області. Евристичний

аналіз його фондів дозволяє стверджувати, що вони містять достатньо матеріалу для реконструкції історії сімей парафіяльного духовенства XVIII століття. Основна маса вищезазначених матеріалів зберігається у 801-ому фонді. Нижньою хронологічною межею для збережених сповідних розписів є 50-ті роки XVIII століття. Просторово ж вони охоплюють територію переважно Пирятинської протопопії (адміністративна одиниця, на які розподілялася єпархія). Отже, використавши саме такі джерела, спробуємо:

- відтворити історію родини парафіяльних священників села Усівка;
- показати перспективи використання матеріалів церковного обліку населення для реконструкції історії сімей;
- розглянути “стратегії” утримання парафії в межах однієї родини;
- відтворити міжособистісні взаємини серед членів родини.

Село Усівка розташоване на лівому березі річки Удай, за сімнадцять кілометрів від Пирятин. За даними сповідного розпису 1758 року, в селі налічувалося 46 дворів, у яких проживало близько 387 мешканців [1]. У селі діяла парафіяльна церква Благовіщення Пресвятої Богородиці (Благовіщенська), священники якої підпорядковувалися Пирятинській протопопії Київської єпархії.

Обов'язки парафіяльного священника в той час у зазначеній церкві виконував Яків Васильович Зубков. На момент складання сповідного розпису 1758 року йому виповнився сорок один рік, а дружині двадцять п'ять. Про місце їх народження, на жаль, відомостей немає. Він одружився, коли досяг тридцятиоднорічного віку на майже вдвічі молодшій шістнадцятилітній Наталці Федорівні. У подружжя народилося четверо дітей: троє синів та дочка. Найстарший Григорій народився в 1749 році, середній Яків — у 1757, молодший Леонтій — у 1765, дочка Мотря — у 1767. Відомостей про батька Якова Васильовича немає, але можемо припустити, що він був священником. На таку думку наштовхує запис у сповіднім розписі за 1758 рік, у якому мати Якова Палажка названа Попівною [2]. Після смерті чоловіка вона проживала в родині сина, і на 1758 рік їй виповнилося шістьдесят чотири роки.

Окрім матері, разом з Яковом мешкала його заміжня сестра з чоловіком і дітьми й молодший брат. Сестра Ірина була молодшою за Якова на три роки, у шлюбі з Леонтієм Марковим у них народилося двоє синів — Степан і Олександр та дві доньки — Ганна і Тетяна. Леонтій та Ірина, вочевидь, не мали жодного стосунку до церковнослужіння і займалися господарством.

По-іншому доля склалася у Прокопа Васильовича Зубкова. Він народився в 1742 році й був наймолодшою дитиною в сім'ї. Його матері на момент народження виповнилося сорок вісім років. Прокіп Зубков пішов шляхом свого батька та старшого брата. Ймовірно, що він здобув семінарську освіту, адже у двадцятичотирирічному віці він значиться дияконом Усівської церкви [3]. Однак у всіх наступних документах починаючи з 1775 року він записаний лише як брат священника без будь-якої посади. Ставлення до Прокопа в родині, ймовірно, було поблажливим, адже він був наймолодший. Наприклад, старший син сестри Степан був його однолітком. Невідомо як склалося його особисте життя, адже жодних відомостей про його одруження ми не маємо.

Усі три сини Якова Васильовича Зубкова продовжили батьківську справу, хоча й з різною мірою успішності. Першим ступив на стежку церковнослужіння Григорій. У сімнадцятирічному віці він залишає батьківську домівку, очевидно, для навчання, принаймні далі відомості про нього зникають із сповідних розписів. Згодом, уже в 1779 році, зустрічаємо Григорія Зубкова на посаді диякона батьківської церкви [4]. На той час

Григорію виповнилося тридцять три роки, він був одружений на двадцятидев'ятирічній Єфимії Григорівні. Слід звернути увагу на те, що у 1779-ому році їхній найстаршій дочці Парасці виповнилося сім років, отже, логічно припустити, що одружилися вони близько 1771 року. В той же час у сповіднім розписі за 1775 рік ні Григорія, ні його дружини, ні дітей не записано [5], тобто на батьківській парафії вони не жили. Цілком можливо, що в парафіяльній церкві не було посади, на яку міг би влаштуватися Григорій, і він заробляв на хліб деінде.

По-іншому склалася доля середнього сина Якова Яковича. Цілком імовірно, що спеціальної освіти він не мав взагалі. Таке припущення випливає з того, що Яків значиться в сповідних записах за 1775 та за 1779 роки, коли йому виповнилося відповідно вісімнадцять і двадцять два роки. Отож логічно припустити, що він не залишав батьківської домівки для навчання. Незважаючи на це, батько в 1781 році звертається до Пирятинської протопопії з проханням призначити Якова дияконом у свою парафію. У тексті прохання ні словом не згадано про освіту сина, зате неодноразово підкреслено, що той уміє читати церковні книги та має намір вступити до шлюбу для здобуття сану. В зверненні парафіян за той же рік, окрім “традиційних” для священника чеснот, як-от: непитушність та пристойна поведінка — також наголошено на його вмінні читати [6]. З протопопії було відряджено ієрея Данила Конарського для перевірки даних парафіян і священника. У своєму рапорті перевіряючий зауважив, що старший брат Григорій, який уже був дияконом у цій же церкві, буцімто не бажає в ній залишатися. Саме цей рапорт і став підставою для призначення Якова в 1782 році дияконом у Благовіщенську церкву [7].

У 1781 році, очевидно, відразу після подачі прохання, Яків Якович одружився. Його дружиною стала дев'ятнадцятирічна Устина Іванівна. Призначення на посаду збіглося зі смертю його дядька Павла Васильовича. Попри свої попередні заяви, залишився на своїй посаді й Григорій Зубков. Цікаво, що в сповідному розписі Яків Зубков з родиною записаний перед Григорієм, хоча той і був старшим за нього та й обидва вони значилися дияконами [8]. Ситуація змінилася вже через два роки. Так, у сповідному розписі за 1786 рік Григорій Зубков записаний першим і титулюється дияконом у той час, як його брат поблажливо йменується дячком [9]. Тут варто наголосити, що посада диякона була хоча й найнижчим, але все-таки ступенем священства, в той час як дячок чи дяк це всього лишень церковний читець чи співець. Про причини таких змін можемо лише здогадуватися. У цю пору помер його первісток, і Яків, можливо, почав заглядати в чарку, що й викликало незадоволення батька. Однак, виходячи з уявлень про родинні стосунки того часу, таке припущення є малоймовірним, хоча й не цілком виключеним. Якби-то не було, але на факти, котрі засвідчують потяг Якова до оковитої, ми неодноразово натрапимо в подальшому.

Перебуваючи вже в похилому віці, сімдесятирічний Яків Васильович вирішив передати священницькі повноваження в парафії старшому синові Григорію. Григорій Зубков був рукопокладений у священники Благовіщенської церкви в 1787 році. Однак і тут не минулося без пригод. Священником Григорій став, очевидно, десь наприкінці зими, а вже в жовтні до протопопії надійшла записка з Київської духовної дикастерії (орган, який здійснював нагляд за діяльністю священників), у якій зазначалося, що Григорій Зубков не сплатив грошей, сумою два рубля, за висвячення його в священники [10].

Якийсь час батько й син виконували душпастирські обов'язки разом. Однак згодом, мабуть десь із 90-их років, Григорій стає одноосібним ієреєм

парафії. У цей же час молодший з братів Леонтій обіймає в ній посаду паламаря. Яків Якович залишається дячком, у його родині народжується син Никифор та донька Уляна [11].

Життя парафіяльного ієрея не було таким уже й спокійним. Так, у 1793 році спалахнув конфлікт між отцем Григорієм і усівською козачкою Устиною Ященковою. Устина звернулася з позовом, у якому стверджувала, що на весіллі в усівського козака Зайковського панотець, будучи нападпитку, називав її злодійкою, а потім тягав за волосся й бив палицею. Внаслідок інциденту Устина отримала серйозні ушкодження, після чого звернулася до лікаря, який підтвердив факт побиття. Його свідчення додавалися до позову [12]. На захист священика виступила господиня — Варвара Зайковська. В її інтерпретації потерпіла дійсно намагалася вкрасти щось у її будинку, але, будучи схопленою на гарячому, накинулася на неї, Варвару, з кулаками. Григорій Якович же лише заступився за неї [13]. У протопопії був призначений день розгляду справи, на який запросили обидві сторони, однак Григорій Зубков не з'явився [14].

Справа, вочевидь, ще тривала, як до тієї ж протопопії надійшов інший позов від дружини отця Григорія Єфимії. У ньому вона скаржилася на дії свого дівера Якова. Останній, будучи п'яним і скориставшись відсутністю Григорія, побив усі шибки у будинку й почав розбирати дах та грубу. Коли ж потерпіла спробувала спинити його, він почав бити її, а потім вигнав із хати разом з дітьми [15]. Позов жінка подала, вочевидь, із власної ініціативи, можливо, без відома чоловіка. На такий висновок нашттовхує той факт, що лист писав якийсь Василь Горлов, оскільки позивачка була неписьменною. Справа однак залагодилася по — сімейному. Свідченням цього є рапорт отамана села, в ньому він повідомив, що необхідності доставляти Якова в протопопію немає, оскільки справа владналася примиренням сторін [16].

Усі ці негаразди коштували Григорію Зубкову посади. Це сталося, мабуть, між вереснем 1794 та травнем 1795 років. На такі висновки нашттовхує перегляд підписів на отриманих з протопопії документах [17]. Однак, незважаючи на заборону, отець Григорій продовжував виконувати душпастирські обов'язки. Зокрема, в указі за травень 1795 року вказано факт здійснення незаконного вінчання якимось священиком Київської єпархії осіб не зі своєї парафії без запису в метричну книгу. Указ містив заборону на подібні дії під загрозою позбавлення сану [18]. Уже буквально за декілька тижнів, тридцятого червня, в протопопію надходить рапорт від нового усівського священика Корнія Бойчевського. Він скаржився на дії священика Григорія Зубкова, який, знаходячись під заборонаю здійснювати священнодійства, самовільно забрав хрестильницю та охрестив новонароджену дочку дворянина Афанасія Щегельського [19].

Не встигла закінчитися ця пригода як Корній Бойчевський зіткнувся з середнім із братів Зубкових — Яковом. П'ятнадцятого червня 1795 року з Благовіщенської церкви зник підсвічник із жовтої міді. Незабаром він був виявлений у корчмаря-єврея, Давида Абрамовича. Останній же показав, що підсвічник заставив йому усівський дячок Яків Зубков. У рапорті священик Корній звинувачував також останнього в безпробудному пияцтві та недбалому ставленні до своїх обов'язків [20].

Однак, незважаючи на всі ці проблеми, брати Зубкови спробували втримати парафію в родині. Вони вдалися до перевіреної в таких випадках тактики й встановили родинні зв'язки з новопризначеним священиком. На їхнє щастя, Корній Бойчевський був молодий, двадцятидворічний і не одружений. Усі ці обставини сприяли тому, що в 1796 році був укладений

шлюб між Корнієм та двадцятирічною Маланкою, дочкою Григорія Зубкова [21]. Заміжжя Маланки розв'язало проблеми, але лише частково. Так, Григорій Зубков, незважаючи на свій ще нестарий вік (йому виповнилося п'ятдесят два), залишився без парафії. У той же час Яків зберіг за собою посаду дядька, а молодший з братів, Леонтій, залишився паламарем [22].

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можемо зробити наступні висновки: по-перше, сповідні розписи, завдяки їх належному хронологічному збереженню, містять достатній інформативний матеріал для реконструкції історії окремих родин, особливо парафіяльного духовенства; по-друге, звернення до історії окремої родини священника дозволяє простежити, як на практиці здійснювалася передача повноважень в тій чи іншій парафії та як внутрішні (родинні) важелі цього процесу співіснували з офіційними нормами; по-третє, реконструкція історії родини дозволяє висвітлити питання взаємовідносин між різними її членами, а отже, вможлиблює, тією чи іншою мірою, відтворити систему стереотипів, норм та правил поведінки, поширених у тогочасному соціумі.

Примітки

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 6.
2. ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1.
3. Там само. — Спр. 107. — Арк. 1.
4. Там само. — Спр. 638. — Арк. 1.
5. Там само. — Спр. 438. — Арк. 1.
6. Там само. — Спр. 716. — Арк. 1, 2.
7. Там само. — Арк. 3.
8. Там само. — Спр. 817. — Арк. 1.
9. Там само. — Спр. 859. — Арк. 1.
10. Там само. — Спр. 943. — Арк. 1.
11. Там само. — Спр. 1140. — Арк. 1.
12. Там само. — Спр. 1160. — Арк. 1, 2.
13. Там само. — Арк. 3.
14. Там само. — Арк. 7, 8.
15. Там само. — Спр. 1197. — Арк. 1.
16. Там само. — Арк. 2.
17. Там само. — Спр. 1172а. — Арк. 43.
18. Там само. — Спр. 1173. — Арк. 68.
19. Там само. — Спр. 1221. — Арк. 1.
20. Там само. — Спр. 1229. — Арк. 1.
21. Там само. — Спр. 1299. — Арк. 1.
22. Там само.

В.А. Дмитренко

Семья священника XVIII века: попытка реконструкции по материалам исповедных росписей (на примере села Усовка Пирятинской протопопии)

В статье предпринята попытка реконструировать историю семьи священников села Усовка Пирятинской протопопии по материалам исповедных росписей, показать "стратегии" сохранения прихода и изучить межличностные отношения в семье пархов.

Ключевые слова: исповедные росписи, история семьи, приход, священники.

The Priest's Family of the 18th Century: An Attempt of Reconstruction According to the Materials of Confession Books (by Example of the Village of Usivka of Pyryatyn Protopopas)

An attempt to reconstruct the history of the priests' family from the village of Usivka of Pyryatyn protopopas according with the materials of confession books and to show "strategies" of keeping parish and to study interpersonal relations in the poroh's family has been undertaken in the article.

Keywords: *confession books, the history of the family, parish, priests.*

Надійшла до редакції 17 вересня 2009 року

О.Ю. Литвин

АКТУАЛЬНІСТЬ І ЗНАЧИМІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ ІДЕЙ ХРИСТІЯНСТВА

У статті розглянуто основні економічні ідеї християнства. Аналізуються публікації українських і російських дослідників, церковних істориків та публіцистів, присвячені дослідженню цієї проблеми.

Ключові слова: *Біблія, економічні ідеї, Закон Божий, християнство, християнська мораль.*

У сучасних умовах розбудови суверенної демократичної України, коли чи не найголовнішим завданням стало визначення державних і національно-культурних орієнтирів, постала гостра необхідність вивчення та критичного переосмислення духовної спадщини нашої держави.

Сучасна культура перебуває в стані духовного відродження, передусім — відродження релігійної культури. Нова соціокультурна ситуація потребує релігійного вираження, оскільки ідея соборності може звучати не лише мовою політичної, економічної доцільності, але й духовної. Духовність є характеристикою актуального буття людини, вона або є як певний стан свідомості, або її немає. Духовність є витвором власної внутрішньої роботи особистості щодо визначення ціннісних орієнтирів у ставленні як до себе, так і до суспільства загалом.

На жаль, зазначена тема тривалий час залишалася поза увагою дослідників і як наслідок у наукових розвідках й історичних працях радянського часу простежувалась домінуюча думка про те, що поширення економічних знань нібито розпочалося з 1917 року, тобто з моменту встановлення влади більшовиків, але це не відповідає історичній дійсності, що в свою чергу перешкоджає об'єктивній реконструкції історії розвитку засад християнства, моральної та економічної культури українського народу.

У цій статті робиться спроба назвати на церковні заклади, які докладали максимум зусиль до поширення засад моральності, економічної культури серед місцевого населення, залучення їх до надбань історичного минулого рідного краю.

Питанням історичного краєзнавства, християнства, моральності українського суспільства, у тому числі розгляду діяльності релігійних установ, присвячували свої наукові праці історики О.О. Нестуля,

В.А. Войналович, Л.І. Євселевський, О.П. Єрмак, В.Н. Жук, П.М. Пустовіт, В.Я. Ревегук, О.Б. Супруненко та багато інших [1; 2; 3].

Важливою пам'яткою, яка дає можливість зрозуміти економічні ідеї українців, є Біблія — священна книга всіх християн. Автори й упорядники Біблії виступали категорично проти відбирання власності у ближнього, злочинів економічного характеру. Восьма заповідь Закону Божого закликає віруючих — «не кради», до заборони крадіжки, тобто привласнення в будь-який спосіб того, що належить іншим. При цьому види крадіжки можуть бути різними: крадіжка як викрадення чужих речей; грабунок як насильне відбирання чужих речей, святотатство як присвоєння власності церкви; хабарництво, коли посадові особи беруть незаконно дари людей, чії прохання зобов'язані виконувати безкоштовно згідно зі своїми посадовими обов'язками; дармоїдство, коли отримують платню за роботу, але нічого, насправді, не виконують; здирицтво, коли вимагають великі гроші, користуючись людською бідною, іноді забираючи останнє майно; обман як привласнення чужого майна хитрощами [4, с.532-533].

Біблія також осуджувала накопичення великого багатства, а саме: «Глядіть, остерігайтесь користолубства (тобто необхідно остерігатися любові до багатства, пристрасті до збагачення), бо життя людини не залежить від багатства її маєтку» — вчив Ісус Христос. Для кращого розуміння слів він розповідав притчі. Одна з них про нерозумного багатія: «В одного багатого чоловіка добре вродила нива, і він став міркувати про себе: «Що мені робити? Немає куди мені зібрати плодів моїх». І, вирішивши, сказав: «Ось що зроблю: зруйную житниці мої та збудую більші, й зберу туди хліб мій та все добро моє. І скажу душі моїй: душе моя. Багато маєш добра, що лежить у тебе на багато років: споживай, їж, пий, веселись», але Бог відповів йому: «Нерозумний! Цієї ночі душу твою візьмуть у тебе (Тобто ти помреш); кому ж дістанеться те, що ти наготував?». На завершення Господь сказав: «Так буває з тим, хто збирає скарби для себе, а не в Бога багатіє» [4, с.15-31].

Цього положення навчає Біблія, говорячи про те, що спіткає кожную людину, яка збирає багатство тільки для себе, для своєї вигоди та власного задоволення, а не для добрих, угодних Богу справ — не допомагає ближнім, не полегшує їхніх страждань: «Прийде смерть до людини, і земне багатство не принесе душі її ніякої користі» [4, с.15-32].

Дослідники зазначають, що Біблія осуджувала лихварство і боргове рабство [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. В одній із притч, які розповідав Ісус Христос, ідеться про чоловіка, який заборгував царю десять тисяч талантів, але він не мав чим сплатити борг. Коли його привели до царя, то цар наказав продати його, і дружину його, і дітей, (свідчення того, що боргове рабство було загальноприйнятим і дуже поширеним), продати все майно й віддати борг. Коли боржник упав на коліна перед царем і став благати його відтермінувати строк повернення боргу, милостивий цар зглянувся над ним, простив йому увесь борг та відпустив. Той самий чоловік, вийшовши від царя, побачив одного із своїх товаришів, який позичив у нього сто динаріїв (суму, в мільйон разів меншу, ніж був борг цареві самого цього позикодавця). Він схопив його, почав душити, вимагаючи повернути позичені гроші. Товариш його впав перед ним на коліна, благав і просив: «Потерпи, все віддам тобі», але у відповідь чоловік не захотів чекати, пішов та посадив його у в'язницю, аж поки той не поверне борг. Коли цар довідався від товаришів потерпілого про жорстокість цього чоловіка, то покликав його до себе і сказав: «Рабе лукавий! Весь той борг я простив тобі, бо ти вблагав мене. Чи не належало й тобі помилювати товариша твого, як і я помилював тебе?» І розгнівавшись, цар

віддав його людям, які карали злочинців-мучителів, доки той не поверне несплачений борг» [4, с.21-35].

Аналіз Біблейських текстів засвідчує високий рівень розвитку торгівлі, широке розповсюдження грошей серед стародавніх жителів Палестини, наявність навіть таких спеціальностей, як «міньяльники грошей». Але відношення до торгівлі міньял і лихварів переважно негативне. «Ісус Христос... прогнав з храму всіх торговців, столи міньял поперекидав, а гроші їхні розсипав. І сказав продавцям голубів: «Візьміть це звідси і не робіть дому Отця Мого домом торгівлі» [4, с.2, 13-25].

В іншому місці Священної книги, описуючи вхід Господа в Іерусалимський храм, знову склалася подібна ситуація, а саме: ввійшовши в храм, Христос знову, як це вже було колись, вигнав з нього всіх продавців і покупців, кажучи їм: «Написано: дім Мій є дім молитви, а ви зробили його вертепом розбійників» [4, с.3, 8].

Отже, християнство підтримувало й схвалювало сплату державних податків. Відому фразу «Віддавайте кесареві кесарево, а Боже — Богові», яка є відповіддю Ісуса Христа на запитання «Чи годиться платити кесареві?», необхідно трактувати таким чином: потрібно сплачувати податок кесареві, бути покірним йому в усьому, що не суперечить Божим заповідям, а сплата податку — законний обов'язок і необхідність кожного християнина.

Християнство закликає бути милостивими. Справи милості можуть бути як духовними, так і тілесними. Діла милості матеріальні (тілесні), до яких можна віднести наступні справи християн: голодного нагодувати, спраглого напоїти, голого одягти, хворого відвідати й посприяти його одужанню, мандрівника прийняти в дім і надати йому спочинок, захоронити померлих бідняків. Перераховані положення за своїм змістом повинні були підтримувати соціально-економічну стабільність, мир та спокій тодішнього суспільства, про що зазначають дослідники [8; 9].

Християнство осуджувало лінощі й недбальство, закликало віруючих посилено працювати шість днів на тиждень, а один день — відпочивати, присвятивши Богу. Четверта заповідь Закону Божого закликає: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працею і виконуй у них всю роботу свою, а день сьомий — субота — для Господа твого» [4, с.41].

Окремі християнські положення використовувались для освячення соціальної нерівності в суспільстві. Вважалося, що всі люди отримують від Господа різні дари: життя, силу, здоров'я, життєві блага. Бог же знає, скільки потрібно дати кожному за його здібності, тому й отримують — хто більше, хто менше. Хто як скористався цими дарами, в тому кожна людина повинна звітуватися перед Богом [4, с.11-30].

Таким чином, економічні ідеї християнства, викладені у Біблії, абсолютно не втратили своєї актуальності, важливості та значимості в наш час. Навпаки, в умовах світової економічної кризи та її вкрай важкого впливу на українську економіку, економічні ідеї християнства набувають більшої актуальності. В умовах скорочення виробництва, оскільки за підсумками 2008 року було зафіксовано безпрецедентний за останні 12 років спад обсягів промислового виробництва — на 3,1%, зростання інфляції — за 2008 рік ціни збільшилися на 22,3% [12]; крім того, відбувається збільшення безробіття і рівня злочинності в суспільстві. Вбивства, грабунки, квартирні крадіжки, фінансові афери тощо — кількість злочинів, пов'язаних із заволодінням чужим майном постійно збільшується. Правоохоронні органи, представники державної влади пропонують різні варіанти поліпшення криміногенної ситуації в суспільстві, серед яких: посилення покарання за злочини, пошуки оптимальної та

ефективної моделі роботи силових структур, запровадження передового іноземного досвіду. Все вищезазначене має право на життя, повинно використовуватися, але, на наш погляд, суспільство потребує також і значного підвищення рівня моральності, шляхом наближення до першооснов, до християнства, до Біблії. І в цьому контексті економічні ідеї християнства, на жаль, майже не розглядаються.

Проте криза в нашому суспільстві є не тільки економічна, але більшою мірою духовна. Тому й вихід з неї повинен супроводжуватися не тільки економічним, але і моральним очищенням. Тим швидше ми вийдемо з економічної кризи, чим частіше будемо керуватися в своїх діях Божими заповідями, пам'ятаючи слова протоієрея Серафима Слобідського: "Нічого чужого не бери, не спитавши, ні явно, ні таємно; не обманой при продажу; в усякій справі розраховуйся чесно; не ховай знайдене; всяку роботу закінчуй в обіцяний термін і виконуй її сумлінно" [5, с.126].

У подальшому автор продовжить дослідження цієї теми, спиняючись на таких питаннях, як етнорозвиток та етноінтеграція українського народу, як засіб національного і морального відродження України.

Примітки

1. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: Матеріали науково-практичної конференції. — Кн. 1-2 (НАН України, Острозьке відділення Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Острозький Вищий Колегіум нац. ун-ту «Києво-Могилянська Академія»). — Острог: Б. в., 1995. — Кн. 1. — 1995. — 56 с.; Кн. 2. Статті, доповіді, виступи. — 1995. — 226 с.
2. Християнство і національна ідея: Наук. зб.: До 2000-річчя Різдва Христового / Укр. асоц. релігієзнавців, Тернопіл. держ. мед. акад. — Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. — 180 с.
3. Влада і церква в Україні (перша половина XIX століття): Зб. наук. праць / Укр. асоц. релігієзнавців, ПДПУ ім. В.Г.Короленка. — Полтава: Б. в., 2000. — 135 с.
4. Библия: Книги Священного писания Ветхого и Нового завета. — М.: Издание Московской патриархии, 2006. — 1371 с.
5. Серафим Слобідський. Закон Божий: Підручник для сім'ї та школи / С. Слобідський. — К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. — 654 с.
6. Ковальчук В.М, Сарай М.І. Економічна думка минулого і сьогодення: Навч. посібник / В.М. Ковальчук, М.І. Сарай. — Тернопіль: ТАНГ-Астон, 2000. — 325 с.
7. Гусейнов Р.М. История экономических учений: Учебное пособие / Р.М. Гусейнов. — Новосибирск: НГАС, 1994. — 356 с.
8. Корнійчук Л.Я., Татаренко Н.О. Історія економічної думки: Навч. посібник для студентів економічних факультетів / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. — К.: Фенікс, 1996. — 212 с.
9. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень: Навч. посібник, 2-ге вид. / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. — К.: Знання Прес, 2001. — 514 с.
10. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. — К.: Вища школа, 1995. — 480 с.
11. Костюк В.Н. История экономических учений / В.Н. Костюк. — М.: Центр, 1997. — 197 с.
12. Економічний огляд в статистичних показниках // Галицькі контракти. — 2009. — №3. — С.28.

А.Ю. Литвин

Актуальность и значимость экономических идей христианства

В статье рассмотрены основные экономические идеи христианства. Анализируются публикации украинских и российских исследователей, церковных историков и публицистов, посвященные изучению данной проблемы.

Ключевые слова: Библия, Закон Божий, христианство, христианская мораль.

A.Y. Lytvyn

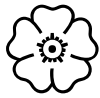
Actuality and Significance of Economic Ideas of Christianity

The principal economic ideas of Christianity are considered in the article. The article analyses some publications by Ukrainian and Russian researchers, church historians and publicists dedicated to the study of this problem.

Keywords: the Bible, the God's Law, Christianity, Christian morality.

Надійшла до редакції 10 вересня 2009 року

Національні меншини в Україні

В.М. Селегенєв

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ

Стаття присвячена підходам Товариства українських поступовців до розв'язання єврейського питання. Особливу увагу приділено дискусії з цієї проблеми на сторінках газети «Рада» у 1908-1909 роках.

Ключові слова: дискусія, єврейське питання, інтелігенція, Товариство українських поступовців.

Проблема співіснування українців та євреїв на теренах України має тривалу історію. Певної гостроти це питання набирала в переламні роки української історії. Неоднозначно оцінюються істориками українсько-єврейські взаємини періоду Української національної революції XVII сторіччя і Коліївщини; гіркою сторінкою спільної історії залишаються єврейські погроми під час революції 1905-1907 років й Української національно-демократичної революції 1917-1920 років, на жаль, в сучасній Україні також не поодинокі антисемітські виступи, що лунають на шпальтах деяких газет та у виступах політиків.

Метою цієї статті є висвітлення основних точок зору на розв'язання єврейського питання учасниками українського національно-демократичного руху, що входили до Товариства українських поступовців (ТУП).

Завданнями статті є:

- проаналізувати дискусію, що розгорнулася на шпальтах газети «Рада» у 1908-1909 років;
- з'ясувати ставлення членів ТУП до «справи Бейліса».

Історія українсько-єврейських відносин була предметом дослідження багатьох учених, серед яких слід виділити Я. Дашкевича [1], Є. Наконечного [2], Я. Хонігсмана, А. Наймана [3], В. Жаботинського [4], С. Єфремова [5], С. Кальяна [6], Ю. Гессена [7]. Питанню єврейського населення Лівобережної України у другій половині XIX — на початку XX століття присвячена дисертація А. Морозової [8], а єврейське населення Південно-Східної України періоду 1861-1917 років досліджував В. Гончаров [9]. Слід зазначити, що у червні 1991 року у місті Київ відбулася Міжнародна наукова конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин», на якій були накреслені шляхи спільного розв'язання питання взаємовідносин двох народів.

Особливої гостроти питання порозуміння українського та єврейського народів набуло після встановлення третьочервневої реакції у Російській імперії. Фактична поразка революції 1905-1907 років призвела до того, що як єврейський, так і український національні рухи були визнані «инородческими» і були піддані репресіям з боку царату. Однією із форм існування українського національно-демократичного руху в цей період виступає ТУП.

Досить жвава дискусія навколо єврейського питання та ставлення до цієї проблеми української інтелігенції розгорнулася протягом 1908-1909 років на сторінках газети «Рада» — друкованого органу Товариства українських поступовців. У цьому диспуті найяскравіше було виявлено погляди членів

ТУП на єврейську проблему та запропоновані шляхи її розв'язання. Фактично вже через декілька днів після створення ТУП у газеті «Рада» з'являється стаття за назвою «Українство та єврейська справа», в якій автор наголошує на тому, що «зігнані силоміць, штучними способами в призначені місця, без права покинути їх та шукати, де б їм краще жилося, євреї не тільки самі задихаються в своїй «незамкнутій» тюрмі, але й сусідам своїм завдають чимало всякого клопоту...» [10].

Усю провину за тяжке становище єврейського населення автор покладає на царський уряд, оскільки справжніми колонізаторами євреїв в Україні були російські адміністратори. Саме російській уряд заборонив євреям вільно вибирати місце проживання в межах імперії, створивши їм так звану «смугу осілості», яка розташовувалась, зокрема, на території України. Автор зазначає, що обмеження євреїв не лише «їм самим допікає до живих печінок, але й темною плямою лежить, хоч і зовсім безневинно, й на нашому народі, територію якого повернуто на новітнє гетто...». Проте «смуга осілості» стосується не тільки самих міських євреїв, а захоплює всю людність у своїх межах, відбивається й на українському населенні, провокуючи постійні суперечності між обома народами. Автор наголошує, що такий стан справ існує «без нашої вини», оскільки не український народ створив цю межу. Таким чином, на думку автора, «перший ступінь у єврейському питанні, що лежить в інтересах і тих народів, серед яких євреї силоміць живуть», — це скасування «смуги осілості» [10].

Але серед деяких представників тогочасної української інтелігенції існувала думка про доцільність чи навіть необхідність існування такого інституту Російської імперії, як «смуга осілості» для євреїв. Такі думки наводить у згаданій статті «Українство та єврейська справа» автор і доводить їх безглуздість у першу чергу саме для українців таким чином: «якщо дане лихо розпустити на широкі простори, то воно втратить свою лиходійну силу, розчиниться в масі й поверне на якусь продуктивну потребу». У висновку автор закликає українських інтелігентів, котрі свідомо ставляться до рідного краю, «твердо затямити цю немудру істину, пам'ятаючи, що скасування «межі осілості» не тільки єврейська, а і їх власна справа...» [10].

Таким чином, з перших днів заснування ТУП у його виданні було проголошено ставлення лідерів Товариства до єврейського питання та запропоновані основні шляхи його розв'язання з користю для обох сторін — українського і єврейського народів. Водночас вищерозглянута стаття викликала дискусію з єврейської проблеми на шпальтах газети «Рада». Вже через кілька днів з'являється відповідь на цю статтю під назвою «До українсько-єврейських відносин». На думку автора цієї статті, основним недоліком попередньої публікації було трактування більшості української інтелігенції як такої, що уявляє єврейську інтелігенцію «якоюсь суцільною масою, без жодного поділу на групи». Згідно з такою точкою зору, євреїв вважають носіями якогось особливого, специфічного єврейського національного духу. Такий підхід не відповідає дійсності й шкодить у першу чергу самим українцям.

Автор закликає українців застосовувати диференційований підхід у питанні національної політики щодо євреїв. Його суть полягає, з одного боку, в підтримці євреїв як поневоленої національності. «Але постільки який-небудь клас, яка-небудь група єврейства або ціле єврейство вкупі виступатимуть, як сила ворожа для українства і для українського національного руху, ми повинні боротися проти них», — зазначає автор статті [11]. Найголовнішою зброєю для розв'язання суперечностей, які

існують в українсько-єврейських відносинах, на думку автора, є національна свідомість, зміцнення національної, економічної та культурної організованості [11].

Згодом до диспуту приєднався і Дмитро Дорошенко, опублікувавши у вересні 1908 року в газеті «Рада» статтю за назвою «Євреї на Україні». Автор констатує той факт, що, як національна меншість, євреї скрізь підпадають під вплив сильнішого державного й культурного елементу. І хоча євреї прагнуть якнайшвидше асимілюватися з населенням, серед якого вони проживають, вони воліють визнавати себе представниками титульної або найвпливовішої нації. Саме такі приклади наводить Д. Дорошенко: «зараз ми бачимо, що в Галичині євреї стають поляками, на Білорусії та Україні — росіянами». Однак автор зауважує, що для євреїв, які проживають на території України було б цілком натурально линути до українства. Але для того, щоб зацікавити євреїв ідентифікувати себе як українців, український національний рух повинен мати вплив у суспільстві. Дорошенко підкреслює, що доки українці самі не зміцнять свої сили, не здобудуть впливу, доти євреї підлягатимуть російському впливові [12].

Не оминає автор і такого болючого питання, як єврейські погроми. Так, на думку Дорошенка, стихійні вирази народного обурення проти єврейства у формі погромів значною мірою, є наслідком відчуженості єврейства від місцевого люду, його намагання відмежуватися від українського демосу. Водночас, уважає автор, український та єврейський національні рухи мають певні спільні риси, а найлегше порозумітися українці можуть з новою течією серед єврейства — національною, котра виступає проти асиміляторства [12].

Дискусію в газеті продовжив Сергій Єфремов з великим матеріалом за назвою «Драгоманов і єврейська справа». Слід зауважити, що М. Драгоманов користувався значним авторитетом серед української інтелігенції, а його твори мали великий вплив на учасників українського національного руху. Тому й С. Єфремов цілком слушно для обґрунтування власної точки зору на українсько-єврейські відносини використав підхід М. Драгоманова. С. Єфремов констатував, що фундаментальної праці з єврейського питання у Драгоманова немає. Єдиним твором, присвяченим саме цій проблемі, є невеличка стаття за назвою «Євреї і поляки в Південно-Західному краї». Проте Єфремов наголошує на тому, що єврейська справа для Драгоманова не стояла ізольовано, або не була тільки єврейською, але великою мірою справою тих народів, насамперед українського, серед яких і в тісному зв'язкові з якими живуть євреї. Автор наголошує на тому, що євреї живуть у найтіснішому зв'язку з українським народом — це навіть не сусіди, як здебільшого серед інших народів, а одна із складових частин людності на самій же таки українській землі [13].

Важливим завданням для С. Єфремова було розкрити розуміння М. Драгомановим єврейського питання в Україні. У викладі С. Єфремова суть цього питання за Драгомановим зводилася до наступних тез:

- а) євреї в Україні здебільшого елемент, що не створює вартості, бо належить до категорії крамарів;
- б) крамарів цих занадто багато, і через те вони занадто дорого коштують трудовим класам;
- в) євреї-крамарі зв'язані ще в солідарну корпорацію і через це їм легше боротися із сторонньою конкуренцією;
- г) серед самої єврейської громади є експлуататори та експлуатовані, й форми експлуатації тут важчі через застарілу релігійну цивілізацію.

Драгоманов підкреслював, що неоднотайна із соціального погляду маса єврейства з юридичних, релігійних і національних причин у певних випадках мусить виступати перед чужинцями однотайно, наперекір насущним інтересам того або іншого соціального елементу з-поміж його [13].

У свою чергу С. Єфремов не відмежовувався від того, що М. Драгоманов підкреслював негативну роль в Україні певної частини євреїв, але він пояснив її не якимись перманентними рисами єврейства, а тільки обставинами їхнього життя. С. Єфремов наголосив на тому, що Драгоманов осуджував всілякі розмови про ті, чи інші расові прикмети цілого єврейства. На погляд С. Єфремова таке ставлення до єврейського питання з боку Драгоманова було наслідком не якихось особливих симпатій до єврейства, а тільки частиною більш широкого плану, про який не раз висловлювався і який детально розроблявся останнім — про організацію федерально-соціалістичної пропаганди всіма мовами в Східній Європі [14].

Особливо чітко, на думку С. Єфремова, ставлення Драгоманова до єврейського питання виявилось під час єврейських погромів, що мали місце протягом 1881-1882 років Єфремов наголошує, що саме в негативному ставленні Драгоманова до єврейських погромів найчіткіше проявилася вся різниця в його поглядах та поглядах російських соціалістів [15].

За словами С. Єфремова, з плином часу єврейське питання для українського національного руху не втратило актуальності. Саме ставленням до цього питання — питання такого великого значення — можна взагалі визначати напрям тієї та іншої громадсько-політично групи. Так, Єфремов говорить про три головних напрями серед громадянства, що різняться підходами до єврейського питання. Один з них має виразне антисемітське забарвлення. Другий стоїть на ґрунті українського націоналізму і, не поділяючи всіх крайностей попереднього, виставляє натомість політику «здорового, розумного, національного егоїзму». Нарешті, третій напрям стоїть на інших позиціях, пробує поставити єврейське питання і розв'язати його на основі загальнолюдських принципів [16].

Щодо першого напрямку, то Єфремов наголошує, що про антисемітизм в українстві дивно навіть говорити, оскільки він не відповідає демократичним підставам усього українського руху. С. Єфремов підкреслював — якщо виправдовувати репресивні заходи щодо євреїв, аргументуючи їх якимись особливими расовими прикметами останніх, то немає підстав виступати проти репресій щодо українців [16].

1909 року вийшла брошура С. Єфремова за назвою «Єврейська справа на Україні», одним із завдань якої було розв'язання піднятого ще М. Костомаровим такого болючого питання міжетнічних відносин, як уживання слова «жид». «До речі, скажу, — писав з цього приводу С. Єфремов, — що, не вбачаючи особисто ніякої образи в слові «жид», вважаю, проте, за нетактовність і некоректність уживати його, скоро, євреї мають його за образливе. Це все одно, якби хтось у серйозній розмові вперто йменував українців «хохлами», — можна думати, що проти цього протестували б і ті українці, які обстоюють «жид», наперекір самим заінтересованим людям» [5, с. 69]. Таким чином С. Єфремов намагався залучити до підтримки українського національного руху якомога ширші кола євреїв, котрі проживали на території України. В цьому питанні його погляди інколи розходились з думками інших представників ТУП.

Отже, як бачимо, у 1908 році дискусія з єврейського питання була чи не найгострішою з-поміж усіх інших тем, запропонованих читачам газети «Рада». Як справедливо відмітив у статті «Єврейське питання та українська

преса» її автор, «останнім часом єврейське питання зробилося справжнім casus'om belli на сторінках української преси» [17].

Питанню антисемітизму була присвячена стаття за назвою «Українство та антисемітизм», опублікована у грудні 1908 року в газеті «Рада». Її автор із сумом визнав, що «безперечно, існують одиниці серед свідомого українства, які любов до своєї національності, поєднують з негативним ставленням до інших націй, особливо до єврейства». Розуміючи, що антисемітизм в першу чергу може зашкодити українському національно-демократичному рухові, автор статті підкреслює, що обов'язком української «популярної преси належить вияснити шкідливий вплив цієї ворожнечі та неможливість її сполучення з ідеєю поступового демократичного українства» [18].

Отже, ТУП відмежувався від антисемітських виступів та наголосив на своїй підтримці єврейського національного руху. Така підтримка поступовим українством єврейського руху зумовлювалася тим, що, на думку представників ТУП, «нам (тобто українцям. — *С.В.*) з ними доведеться, і, певно, в недалекій будучині доведеться рахуватися, як з рухом національної меншості на території України» [18].

Певним лакмусовим папірцем для українського суспільства у відношенні до єврейського питання стала відома «справа Бейліса». Основним завданням цього гучного судового процесу було добитись визнання винним у вбивстві гімназиста А. Ющинського, вчиненого у березні 1911 року, єврея М. Бейліса. Одними з найактивніших учасників протестів проти фальсифікації слідства, та створення небезпечного приводу для провокації єврейських погромів виступили представники ТУП. Так, серед підписів провідних громадських і культурних діячів Російської імперії, котрі підтримали відкритий лист В. Короленка за назвою «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев», опублікованому 30 листопада 1911 року в газеті «Речь» стояли підписи М. Грушевського, М. Туган-Барановського й інших представників поступового українства. Активну участь у формуванні української громадської думки щодо судового процесу брав Сергій Єфремов [19].

Про необхідність позитивного розв'язання єврейського питання свідчить той факт, що у передвиборчій програмі, з якою Товариство українських поступовців йшло на вибори до четвертої Державної Думи, однією з вимог, яка повинна була поширитись на всю територію Російської імперії, була відміна утисків та обмежень за релігійною і національною ознакою й знищення «межі осілості» для євреїв, як інституту, що нічим не виправдовується і є вкрай принизливим для людської гідності [20].

Точка зору відносно розв'язання єврейського питання в Україні, що була представлена на сторінках газети «Рада», змусила відомого противника українського національного руху С. Щоголева заявити, що напрям «Ради» є помірковано соціал-демократичним та «юдофільським» [21].

Таким чином, розв'язання єврейського питання посідало не останнє місце в діяльності Товариства українських поступовців. Незважаючи на те, що більшість членів ТУП становили представники колишньої Української демократично-радикальної партії, одностайності у розв'язанні цієї проблеми серед представників українського ліберально-демократичного руху не існувало. Найяскравіше це проявилось під час дискусії 1908-1909 років, що тривала в газеті «Рада». Так, окремі члени Товариства пропонували боротися з тими проявами єврейського національного руху, які можуть зашкодити українському національному відродженню. Проте більшість поступовців цілком підтримували єврейський рух, наполягаючи на встановленні тісних зв'язків між обома національними рухами. До таких представників належав,

зокрема, С. Єфремов, який не лише закликав до порозуміння, а й до толерантного ставлення до євреїв. Вагомий внесок у справу порозуміння між українською та єврейською інтелігенцією було зроблено представниками ТУП під час «справи Бейліса».

Підтримка з боку єврейських організацій дала б можливість розраховувати на позитивне розв'язання основних завдань, що постали перед українським демократичним рухом в часи третьочервневої реакції, а також забезпечити взаємовигідну співпрацю для розбудови майбутньої України.

Примітки

1. Дашкевич Я. Єврейсько-українські взаємини середини XVI — початку XX ст.: Періоди рівноваги / Я. Дашкевич // Слово і час. — 1992. — №9. — С. 65-71.
2. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями? / Євген Наконечний. — Львів: Б. в., 2001. — 400 с.
3. Хонигсман Я. Евреи Украины: Краткий очерк истории. Ч. I / Я. Хонигсман, А. Найман; [Ред. Ф. Горовский]. — К.: НМК ВО, 1993. — 176 с.
4. Жаботинський В. Вибрані твори з національного питання / Володимир Жаботинський. — К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. — 135 с.
5. Єфремов С. Єврейська справа на Україні / Сергій Єфремов. — К.: Б. в., 1909. — 74 с.
6. Кальян С. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX — початку XX століття [Електронний ресурс] / Сергій Кальян // Політичний менеджмент — 2008. — №7. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=22>.
7. Гессен Ю. История еврейского народа в России / Юрий Гессен — М.: Еврейский университет, 1993. — 486 с.
8. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / А.В. Морозова: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2005. — 19 с.
9. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / В.В. Гончаров: Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2005. — 20 с.
10. Українство та єврейська справа // Рада. — К., 1908. — 12 сентября (25 вересня). — С. 3.
11. До українсько-єврейських відносин // Рада. — К., 1908. — 21 сентября (4 листопада). — С. 2.
12. Дорошенко Д. Євреї на Україні / Д. Дорошенко // Рада. — К., 1908. — 24 сентября (8 жовтня). — С. 3.
13. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. — К., 1908. — 6 ноября (18 грудня). — С. 2-3.
14. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. — К., 1908. — 7 ноября (19 грудня). — С. 2-3.
15. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. — К., 1908. — 8 ноября (20 грудня). — С. 2-3.
16. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. — К., 1908. — 12 ноября (24 грудня). — С. 2-3.
17. Єврейське питання та українська преса // Рада. — К., 1908. — 12 декабря (25 грудня). — С. 2-3.
18. Українство та антисемітизм // Рада. — К., 1908. — 24 декабря (6 січня). — С. 2.
19. Справа Бейліса та українська громадська думка (по материалам украинской периодической прессы 1912-1913 гг. / (Статьи М. Грушевского, С. Єфремова, М. Новицкого и др.) / Под ред. Ф. Левитаса, М. Рыбакова, И. Притулы. — К.: Наукова думка, 1993. — 125 с.
20. Українці на виборах // Рада. — К., 1912. — 9 мая (22 травня). — С. 2.
21. Щоголев С. Южно-русский сепаратизм / С. Щоголев // Киевлянин. — К., 1912. — 16 марта. — С. 4-5.

В.М. Селегенов

Еврейский вопрос о деятельности Товарищества украинских прогрессистов

Статья посвящена подходам Товарищества украинских прогрессистов к решению еврейского вопроса. Особое внимание уделено дискуссии по этой проблеме на страницах газеты «Рада» в 1908-1909 годов.

Ключевые слова: дискуссия, еврейский вопрос, интеллигенция, Товарищество украинских прогрессистов.

V.M. Selegenev

European Question in the Activity of the Ukrainian Progressists Partnership

The paper is devoted to the approaches of Ukrainian Progressists Partnership to the solution of the Jewish question. The special attention is given to the discussion of this problem in the newspaper «Rada» in 1908 – 1909.

Keywords: discussion, the Jewish question, intelligentsia, Ukrainian Progressists Partnership.

Надійшла до редакції 3 вересня 2009 року

О.В. Вітринська

**АНТИРЕЛІГІЙНА АГІТАЦІЯ СЕРЕД ЄВРЕЙСЬКОЇ МОЛОДІ
У 1920-их — НА ПОЧАТКУ 1930-их РОКІВ В УКРАЇНІ**

Аналізується процес антирелігійної агітації серед єврейської молоді у 1920-их — 1930-их роках. Вивчаються питання підготовки кадрів пропагандистів, основні форми і методи агітації та механізм їх реалізації, реакція молоді на дії влади, результати заходів, спрямованих на знищення юдаїзму.

Ключові слова: антирелігійна агітація, єврейська молодь, юдаїзм.

Історія боротьби проти релігії й церкви в Україні в роки панування радянської влади є одним із пріоритетних напрямів сучасних досліджень. У цьому контексті важливою є проблема антирелігійної агітації як однієї з форм поширення атеїстичного світогляду.

Значну увагу сучасних істориків приділено розповсюдженню антирелігійних уявлень серед дітей і молоді із православних сімей. Найбільш значними є праці Г.В. Лаврик [1], А.М. Киридон [2] та В.О. Пашенка [3]. До питання проведення агітації серед греко-католиків та протестантів звертаються у своїх дисертаціях Н.С. Рубльова [4] та Р.А. Сітарчук [5].

Деякі аспекти агітації серед єврейського населення й молоді висвітлені у роботах із історії національної меншини радянського періоду таких авторів, як Е. Школьнікової [6], О.В. Козерода [7], Ф. Канделя [8], А.Я. Наймана [9] та В.В. Енгеля [10].

У дисертаційному дослідженні Л.О. Дудки докладно проаналізована роль Спілки воєнничих безвірників у антирелігійній пропаганді в Україні у міжвоєнні роки [11]. Л. Ізмайлова розглядає зміни, що відбулись унаслідок політики радянської влади в середині єврейських родин [12].

У перелічених роботах питання антирелігійної агітації серед єврейської молоді у 1920-их — 1930-их роках розглядається побіжно. Тому метою нашої статті є дослідження організації процесу антиюдейської агітації серед підростаючого покоління. У зв'язку з цим постають завдання проаналізувати основні агітаційні форми й методи та механізм їхньої реалізації, вивчити питання підготовки кадрів пропагандистів, дослідити реакцію дітей і молоді на дії влади, з'ясувати результати проведення антирелігійних заходів.

Антиюдейська робота в 1920–1930-их роках найбільш активно проводилася серед дітей і молоді. У них ще не був сформований чіткий світогляд. Тому саме серед юнацтва атеїстичні погляди й комуністичні ідеї могли дуже швидко поширитись.

Одним із важливих компонентів радянської освіти було антирелігійне навчання і виховання, що містило дві складові: 1) вивчення природничих дисциплін на матеріалістичній основі; 2) безпосередня антирелігійна агітація. Усім осередкам політосвіти у вересні 1922 році було розіслано циркуляр Наркомату освіти, в якому зазначалось, що в антирелігійній пропаганді недостатньо обмежитись лише руйнуванням середньовічного світогляду, необхідно замінити його сучасним науковим змістом тому, що в іншому випадку незайняте місце буде заповнене якими-небудь дурницями, ні чим не кращими від релігії [13].

Про комплексний підхід у боротьбі з релігією в школах наголошували і на Всесоюзному з'їзді спілки безвірників у 1929 році: «Не можна залишати у мозкові дитини будь-яких корінців релігії. Треба всю систему виховання, всі підручники просякнути елементами антирелігійності, не виділяючи окремо антирелігійної пропаганди, як якогось протибожеського закону» [14, с.25].

На заняттях із біології вивчали еволюційну теорію походження світу і людини за Дарвіном, суть котрої суперечила релігійним уявленням. На географії й природознавстві з'ясовували питання про погоду, її зміни, хмари, дощ, сніг, вітер; причини паводків та ін. [15, с.26, 28]. Автор кількох публікацій про зміст антирелігійного виховання у школах О. Чефранов пропонував використовувати всі дисципліни для поширення атеїстичних поглядів. На уроках історії слід викривати роль церкви у роздмухуванні національної ворожнечі, антисемітизму, расової ненависті; показувати, як буржуазія за допомогою релігії виховує потрібні їй кадри рабів та слухняних виконавців капіталістичних планів [16, с.13]. На уроках математики — розв'язувати задачі антирелігійного змісту. На уроках малювання треба виготовляти антирелігійні плакати, малюнки, стінгазети [15, с.28].

Звичайно, далеко не в усіх школах проводилася подібна робота. Безвірницька преса неодноразово повідомляла, що систематично й успішно проводили боротьбу з релігією школи №2, №9, №3 міста Миколаєва, Томаківська школа на Дніпропетровщині, Білопільська на Харківщині, школа №20 міста Полтави та низка інших. Але значна частина навчальних закладів формально ставилась до цієї ділянки роботи [16, с.10]. Часто серед учителів були віруючі люди. Вони якщо і не виховували учнів у дусі релігії, то антирелігійну роботу точно не проводили [17, с.20; 18, с.65].

Більш продуктивно антирелігійна робота проводилась у школах національних меншин [19]. Зазвичай діти певної національності були прихильниками однієї конфесії, тому і заходи для викорінення релігії можна було планувати, враховуючи специфіку цього виду вірування. У навчальних закладах, де здобували освіту діти різних національностей, організувати подібну роботу було набагато складніше. Часто відсутність дитини в суботу

або у свято залишалась непоміченою, тоді як у єврейській школі у ці дні був жорсткий контроль за відвідуванням [7].

Займались антирелігійною агітацією передусім євсекції при КП(б)У, спілки юних воєвничих безвірників, комсомольські та піонерські організації. Вони використовували широкий арсенал методів: проводили мітинги, антирелігійні демонстрації [20], лекції й бесіди атеїстичного змісту. Для того, щоб «відтяти дітей від релігійно-побутової обстановки в сім'ї», планували дитячий відпочинок і розваги: прогулянки, екскурсії, вечірки, кіно, участь у карнавалах [21, с.78].

Найбільш активно антиюдейські заходи проводились напередодні великих єврейських свят. Так, у Тульчині в 1923 році комсомольці влаштували під час свята Йом-Кіпур великий карнавал із музикою, факелами, у котрому, за повідомленнями євсекції, взяло участь більше ніж 2500 осіб. Тоді ж у Вінниці, в радянських трудових школах і дитячих будинках, завідувачі провели бесіди антирелігійного змісту [22, с.172]. Подібні заходи настроювали дітей проти рабинів і батьків, як носіїв старих традицій.

Ще одним кроком у боротьбі з юдаїзмом стало припинення викладання на івриті. Друкувати книжки цією мовою не дозволялося. Такий крок був пов'язаний із тим, що іврит вважали релігійною мовою і боротьба з нею розглядалась як боротьба з юдаїзмом. Для навчання в єврейських школах була вибрана мова ідиш. Було дозволено лише вивчати староеврейську мову як окремий предмет у національних єврейських школах, уводити для євреїв спеціальні уроки вивчення івриту в загальних для всіх громадян школах та викладати в університетах, особливо на факультетах, пов'язаних із лінгвістикою, археологією, Стародавнім Сходом [7].

Єврейська громадськість не відразу згодилась із забороною івриту як мови викладання у школах. Учні та їхні батьки неодноразово звертались до владних структур із протестами, організували страйки. Так, страйковий комітет учнів-євреїв у 1920 році, пояснюючи, що через забороною івриту діти позбавляються можливості прилучитися до єврейської національної культури, оголосив страйк 14, 15 та 16 квітня і закликав усіх учнів-євреїв у ці дні не йти до шкіл [22, с.67-68]. Одним із способів збереження мови Біблії й пророків було поширення листівок під час проведення перепису населення в Одесі, в якій був заклик указувати, що рідною мовою є іврит [22, с.68-69]. Але ці дії не мали позитивного результату й навчання у школах проводилось на ідиш.

Для проведення антирелігійної роботи серед дітей і молоді необхідні були фахівці. Одним із навчальних закладів, що здійснював підготовку викладачів діалектичного матеріалізму та атеїстичних дисциплін був Харківський вечірній робітничий університет. Студентів готували як організаторів і методистів антирелігійного виховання. На першому курсі вони вивчали українську мову, хімію, фізику, біологію, політекономію, історію релігій у зв'язку із історією класової боротьби та суспільних форм. На другому додавалося світознавство, основи й методика антирелігійної пропаганди, історія партії та ленінізм. На третьому — досягнення науки і техніки, економполітика та діалектичний матеріалізм. Програми із природничих дисциплін не були докладними, але давали основні знання, необхідні антирелігійникові. Наприклад, біологія, показувала еволюцію тваринного й рослинного світу, світознавство давало основи астрономії й геології. Досягнення науки і техніки та економполітика повинні були показувати, як прогрес науки та плановість господарства «б'ють» по релігії [23, с.64]. Після другого і третього курсу студенти йшли на практику. Групи студентів під керівництвом викладачів виїжджали на місця, ознайомилися з

антирелігійною роботою окружних установ та організацій; вивчали релігійний рух на закріпленій території; виступали на підприємствах, в установах та клубах; проводили короткотермінові курси, семінари й гуртки антирелігійного активу [24, с.38-39].

Наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років боротьба проти релігії активізувалась. Для її проведення на Всеукраїнській нараді робітничих університетів було запропоновано збільшити підготовку спеціалістів-антирелігійників у вищих навчальних закладах [23, с.63-64]. У 1931 році у Харківському інституті масової комуністичної освіти на антирелігійно-філософський факультет набір збільшили до 60 студентів [25, с.4]. При цьому умови навчання були досить непоганими. При університеті діяли двомісячні підготовчі курси. Всі студенти забезпечувались гуртожитком і державною стипендією. Але на факультет зараховували лише членів партії віком до 35 років. Абітурієнтів мали надсилати районні ради, профспілки та осередки Спілки воєвничих безвірників за погодженням із місцевою партійною організацією [26, с.65].

У 1930 році за сприянням Київської окружної ради Спілки воєвничих безвірників було відкрито атеїстичний факультет при Вечірньому робітничому університеті. Термін навчання тривав 2 роки. У перший рік роботи набрали 150 студентів. На факультеті із колишніх робітників, активних безбожників, готували пропагандистів для практичної роботи на підприємствах [27, с.33].

Крім безпосередньої підготовки фахівців із атеїстичної агітації, особливу увагу радянські органи влади приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів вищої школи інших спеціальностей: «... кадри спеціалістів, культурних людей, яких випускають ВИШі [вищі школи. — **В.О.**], повинні бути разом з тим і кадрами антирелігійників. Смішно було б покласти боротьбу проти реакційної релігійної ідеології... на групу спеціалістів-антирелігійників» [28, с.4]. У газеті «Воєвничій безвірник» у 1931 році наголошувалося, що людину із вищою освітою на заводах, у шахтах та колгоспах використовували як «культурну силу для громадської роботи» і працюючи серед значної кількості людей, «вони не можуть не обминути антирелігійну пропаганду» [29, с.2].

Тому наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років владні структури значну увагу звернули на організацію атеїстичної роботи в усіх вищих навчальних закладах УСРР. У безвірницькій пресі з'явився ряд публікацій із критикою: «... антирелігійна робота у ВИШах, технікумах і профшколах поставлена слабо. В більшості ВИШів, у тому числі й педагогічних, нема осередків СВБ [Спілки воєвничих безвірників] або хоч і є, то нічого не роблять» [28, с.4], «... здебільшого ВИШівські осередки СВБ — це занедбана, всіма забута ділянка» [29, с.2]. Далі йшло пояснення важливості ведення антирелігійної роботи серед студентів і завдання у наступному навчальному році активно взятися за цю занедбану ділянку.

19 вересня 1932 року ЦВК СРСР ухвалив постанову «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах». У ній ставилося завдання готувати не лише фахівців із глибокими знаннями своєї спеціальності, а й із широким політично-громадським світоглядом. Однією із його складових були атеїстичні переконання [30, с.1].

Для збільшення кадрів антирелігійних агітаторів відкривали курси в різних регіонах УСРР. У 1928 році за рішенням I Всеукраїнського з'їзду спілок безвірників у Харкові було утворено короткотермінові (40 робочих днів) центральні курси. Перший набір склався із 141 особи, із них 13, або

9%, були єврейської національності [31, с.46-47]. У 1931 році Полтавська міська рада Спілки войовничих безвірників організувала короткотермінові антирелігійні курси, розраховані на півтора місяця. Для посилення безвірницької роботи серед національних меншин паралельно було зібрано курси єврейською мовою на 25 слухачів [32, с.4]. У тому ж році єврейський сектор Херсонського електробудівельного технікуму організував семінар з підготовки пропагандистів антирелігійників серед юдеїв [33, с.1].

Для вчителів, лекторів, агітаторів, пропагандистів і всіх, хто займався антирелігійною роботою, видавали значну кількість літератури. Консультативно-довідкове бюро Київського інституту робітничої освіти з кінця грудня 1929 року проводило виставку книг та матеріалів з антирелігійного виховання в навчальних установах. Була представлена методична література, часописи й різноманітні книги. Функціонували відділи літератури для дітей молодшого і старшого віку, історії викладання релігії в школі, дитячої п'єси [34, с.43].

У той же час книг єврейською мовою було дуже мало. «Войовничій безвірник» у 1930 році розповідав, що осередок Спілки войовничих безвірників у колонії Добра складався з євреїв і всю антирелігійну роботу необхідно було проводити єврейською мовою тому, що в гуртку з російською або українською мовами обізнані слабо. Але підручників на ідиші не було, й це значно перешкоджало нормальній роботі [35, с.4].

Активні атеїсти прагнули заборони релігійного виховання навіть у сім'ї. Завдяки їхнім зусиллям на I Всеукраїнському з'їзді спілок безвірників, що відбувся в травні 1928 року в Харкові, було ухвалено постанову про організацію протидії й захисту дітей проти релігійного насильства з боку батьків. Але цього було мало. У ст. 16 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадського стану УРСР 1926 року було сказано, що «батьки зобов'язані піклуватися про особи неповнолітніх дітей і виховувати їх у напрямі, що відповідає цілям держави, державним завданням виховання». Прихильник антирелігійного виховання Є. Лозина-Лозинський, посилаючись на цю норму, наголошував: «... у завдання такого виховання ніяк не може входити отруювання мізку зміни, що підростає, всяким релігійним... дурманом» та підсумовував: «... поки не буде проведено в життя загальнокомуністичне виховання дітей наймолодшого віку, усунути всякий негативний вплив вірян і взагалі відсталих батьків на своїх дітей є фактично річ неможлива» [36, с.55].

Антирелігійна агітація серед дітей та молоді часто проводилась несистематично і нерівномірно в різних навчальних закладах. Про це свідчать непоодинокі публікації у пресі міжвоєнного періоду. Журнал «Безвірник» у 1935 році висвітлював ставлення до атеїстичної роботи у деяких навчальних закладах міста Одеси: «Завуч 1-ої школи... додержується тієї думки, що, мовляв, про антирелігійну роботу не треба говорити, бо діти підростуть і тоді самі дізнаються, що «краще», деякі вчителі школи №32... посилаються на «перевантаженість шкільною роботою», як на причину занедбання антирелігійної роботи» [17, с.20].

Були випадки, коли учні вороже сприймали антирелігійну агітацію. Делегат I Всеукраїнського з'їзду спілок безвірників від Уманщини Капустянський розповідав про те, що у школі, де вчилась єврейська біднота, діти під час Паски вимагали маці, незважаючи на те, що їм організували гарячі сніданки [37, с.112]. Але все ж таки у тих навчальних закладах, де активно проводилась атеїстична пропаганда, в учнів із часом формувався матеріалістичний світогляд. У першому номері «Безвірника» за 1929 рік

повідомлялося, що релігійність учнів семирічної школи у Смотричі на Кам'янецьчині «все більше й більше занепадає... вони [учні] набувають нових звичаїв, революційних, а звичаї давні відживають». Такі зміни почали відбуватись після створення при школі гуртка «Юних безвірників» [6, с.49]. У Перекопівській семирічній трудшколі на Роменщині на початку 1928/1929 навчального року організували гурток юних безвірників. Прочитані його активістами та обговорені доповіді «Релігія і побут» та «Утворення світу» зацікавили учнів, які почали вступати до гуртка. У січні 1929 року там було вже 43 особи [38, с.49]. Учні Первомайської школи №3 пішли ще далі. Вони поширювали атеїстичні ідеї не лише у своєму середовищі, а почали боротись із релігійними переконаннями батьків, поставивши їм ультиматум: «... або ви відрікаєтесь від мац і забобонів, або ми відрікаємось від вас...» [39, с.3].

Отже, протягом 1920-1930-их років радянське керівництво активно проводило антиюдейську пропаганду серед дітей і молоді. Це відбувалось у контексті боротьби з усіма релігійними конфесіями. Реалізаторами цієї політики були евсекції, Спілка воєвничих безвірників, комсомольські й піонерські організації. Для максимального впливу на населення використовувались різноманітні засоби. Дітей та молодь організували на антиюдейські мітинги, демонстрації, карнавали. Особливо активно подібні заходи відбувалися напередодні великих релігійних свят. Значну увагу було приділено агітації у навчальних закладах. Атеїстичні ідеї нав'язувались як під час вивчення окремих дисциплін, так і на позаурочних заходах. Для створення армії пропагандистів-антирелігійників у декількох вищих навчальних закладах УСРР функціонували атеїстичні факультети. Особливо активно антиюдейська агітація проводилася наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років. Учні з віруючих родин спочатку негативно ставились до критики релігійних уявлень. Але у дітей та молоді світогляд ще не був чітко сформований, і тому атеїстичні погляди й комуністичні ідеї у їхньому середовищі дуже швидко поширювались.

Примітки

1. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.) / Г.В. Лаврик. — Полтава: АСМІ, 2006. — 368 с.
2. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / А.М. Киридон. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — 384 с.
3. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-х–30-х років / В.О. Пашенко. — К.: Б. в., 1994. — 249 с.
4. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 1999. — 234 с.
5. Сітарчук Р.А. Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. — Полтава, 2001. — 222 с.
6. Шкільні антирелігійники // Безвірник. — 1929. — №1. — С. 49.
7. Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы / Э. Школьнікова // <http://jhistory.nfrman.com/lesson9/1930.htm>.
8. Козерод О.В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / О.В. Козерод. — К.: СПД Савчина, 2003. — 313 с.
9. Найман А.Я. История евреев Украины / А.Я. Найман. — К.: Б. в., 2002. — 496 с.

10. Энгель В.В. Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15 / В.В. Энгель // <http://jhistory.nfrman.com/russ/russ001-15.htm>.
11. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2005. — 257 арк.
12. Измайлова Л. Отражение компартийной политики на еврейской семье / Л. Измайлова // Єврейський світ. — 2004. — С. 66-76.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 863. — Арк. 140.
14. Всесоюзний з'їзд спілки безвірників // Безвірник. — 1929. — №14. — С. 25.
15. Чифранов О. Антирелігійний зміст програм початкової школи / О. Чифранов // Безвірник. — 1932. — №17/18 — С. 23-28.
16. Його ж. Активізувати антирелігійне виховання дітей // Безвірник. — 1933. — №14. — С. 10-16.
17. Ліквідувати прорив // Безвірник. — 1935. — №1. — С. 20.
18. Лозинська О. Радянська школа і свята / О. Лозинська // Безвірник. — 1929. — №4. — С. 44-66.
19. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 826. — Арк. 1 зв.
20. Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2240. — Арк. 47.
21. До всіх окружних рад та осередків спілок безвірників // Безвірник. — 1929. — №7. — С. 77-79.
22. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919-1926 гг. — Вып. 1 / Под общ. ред. В.Ю. Васильева. — Винница: Глобус-пресс, 2003. — 351 с.
23. Постанова Всеукраїнської Народи Робітничих Університетів на доповідь представника Виконбюра Ради СВБ // Безвірник. — 1929. — №13. — С. 63-64.
24. Студенти-антирелігійники на практику // Безвірник. — 1930. — №4. — С. 38-39.
25. Прийом до ВИШу антирелігійників // Войовничий безвірник. — 1931. — №10. — 5 квітня — С. 4.
26. Васильєв В. ВИШ антирелігійників / В. Васильєв // Безвірник. — 1931. — №5/6. — С. 65.
27. Хроніка // Безвірник. — 1930. — №7. — С. 33.
28. Н.Д. Антирелігійна робота в ВИШах // Войовничий безвірник. — 1930. — №29. — 5 жовтня — С. 4.
29. Добровольський І. Пожвавити занедбану ділянку / І. Добровольський // Войовничий безвірник. — 1931. — №27. — 26 травня. — С. 2.
30. Безвірницька робота у ВИШах // Войовничий безвірник. — 1932. — №42. — 30 листопада — С. 1.
31. М'якшин Г.М. Всеукраїнські курси підготовки робітників антирелігійної пропаганди / Г.М. М'якшин // Безвірник. — 1929. — №17. — С. 46-51.
32. С-й. Полтавська організація СВБ готує кадри // Войовничий безвірник. — 1931. — №39. — 25 липня. — С. 4.
33. Розгорнемо мережу антирелігійних гуртків // Безвірник Херсонщини. — 1931. — №2. — 12 вересня. — С. 1.
34. Журбицький К. На допомогу вчителю-антирелігійникові / К. Журбицький // Безвірник. — 1929. — №4. — С. 43-44.
35. Борман В. Бракує підручників єврейською мовою // Войовничий безвірник. — 1930. — №29. — 5 жовтня. — С. 4.
36. Лозина-Лозинський Є. На захист свободи совісті дітей / Є. Лозина-Лозинський // Безвірник. — 1929. — №1. — С. 53-55.
37. Дебати по доповідях // Безвірник. — 1928. — №8/9. — С. 106-113.
38. Безвірницька юнь // Безвірник. — 1929. — №1. — С. 49.
39. Релігія не потрібна // Войовничий безвірник. — 1931. — №18. — 10 квітня. — С. 3.

Е.В. Витринская

Антирелигиозная агитация среди еврейской молодежи в 1920-ых — в начале 1930-ых годов в Украине

Анализируется процесс антирелигиозной агитации среди еврейской молодежи в 1920-ых — 1930-ых годах. Изучается вопрос подготовки кадров пропагандистов, основные формы и методы агитации и механизмы их реализации, реакция молодежи и результаты мероприятий, направленных на уничтожение иудаизма.

Ключевые слова: антирелигиозная агитация, еврейская молодежь, иудаизм.

E.V. Vitriinskaya

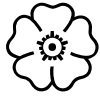
Antireligious Propaganda among Jewish Youth in 1920s — early 1930s in Ukraine

The article analyzes the process of antireligious propaganda among Jewish youth in 1920s — early 1930s. The education of propagandists, main agitation forms and methods and their implementation, the reaction of the youth, the results of the actions directed to liquidation of Judaism are investigated.

Keywords: antireligious propaganda, Jewish youth, Judaism.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2009 року

Питання зарубіжної історії

В.О. Дятлов

ОЧІКУВАННЯ «ВЕЛИКОГО ЗАКОЛОТУ» В ПЕРІОД РАННЬОЇ РЕФОРМАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ (1517-1524 РОКИ)

У статті аналізуються суспільно-політичні настрої в німецькому суспільстві в період ранньої Реформації, очікування і передбачення масового повстання й релігійно-політичного розколу країни. Особливу увагу звернуто на загострення комунікативно-пропагандистської конфронтації напередодні Селянської війни 1524-1525 років та релігійно-політичних війн.

Ключові слова: «великий заколот», Реформація, соціальні катаклізми.

Соціально-політичні й релігійні програми ранньої Реформації окреслювали контури привабливої соціальної гармонії, характер якої визначали «християнська свобода», «справедливість», «братерство», «загальне благо», «порядок». У масовій свідомості утверджувалась віра у можливість швидкої перебудови суспільства на цих шляхетних підвалинах.

В умовах загострення соціально-політичних і релігійних конфліктів загальні «ключові слова» втрачають свою «нейтральність» та перетворюються на гасла, девізи, заклики й у такий спосіб відіграють важливу комунікативну роль. Їх дієвість визначалася давнім побутуванням за часів Середньовіччя, широким ужитком у текстах публічного дискурсу, причетністю до соціальних акцій, здатністю вказувати на сенс і зміст конкретних вимог, формувати і об'єднувати спільноти навколо певної мети [1, s. 285].

Водночас поряд із вищеназваними мажорними гаслами в процесі розгортання реформаційного руху все більшої сили набуває комунікативний феномен, що визначався поняттями «великий заколот», «велике повстання», «великий бунт».

Цілком закономірно постає питання, яким чином суспільство відчуває наближення «великого заколоту», загальної катастрофи, велетенського зіткнення сил, у якому гинуть і праві, й винні? Чому пророцтва про наближення соціального катаклізму набувають фатального характеру, впевненості у його невідворотності?

Причини та передумови Селянської війни і релігійних війн XVI століття є предметом постійної уваги істориків різних поколінь. Інтерес до цієї проблематики не згасає й сьогодні — історикам вдається знаходити нові нюанси механізмів виникнення масових виступів та конфліктів. Переважна більшість концепцій Селянської війни 1524-1525 років базується на пошуках її передумов у соціально-економічній, релігійній і політичній сферах життя того часу. Значні розбіжності серед істориків виникають головним чином у визначенні комплексу вирішальних чинників, що спричинили соціальний вибух. Якщо пошуки причин Селянської війни ведуться у більш широкому спектрі життя суспільства, то історики значною мірою однастайні у твердженнях про політичні та релігійні чинники виникнення релігійно-політичних воєн XVI століття. Водночас більшість таких конструкцій об'єднує логічно-детерміністський підхід до висвітлення подій і процесів.

Накопичений історіографічний досвід дає можливість поставити питання в іншій площині: яким уявляло суспільство очікуваний “великий заколот”, його учасників і його масштаби? Яким чином комунікативний механізм «накликання» соціальної біди, морально-психологічне та словесно-етичне оздоблення розколу суспільства створювали умови для масового повстання?

Аналіз широкого комплексу офіційних документів, публіцистики, теологічних трактатів, листування, нотаток, листівок реформаційної доби ставить дослідника перед парадоксом: політичної або соціальної війни не хотів ніхто й тим не менше суспільство фатальним чином сповзало у вирій ворожнечі, хаосу, протистояння, що, врешті решт, завершилися двома “великими заколотами” — Селянської війною 1524-1535 років і довготривалими релігійно-політичними війнами.

На початковій стадії реформаційного руху до війни закликали лише окремі гарячі голови, переважно із числа рицарства. Реформатори та їх опоненти були проти «заколоту». В такому разі, чому заклинання в тому, що вони проти насильства, не змогли спинити катастрофи?

Учасники великих перетворень і суспільно-політичних рухів у своїх діях керуються колективним поняттями й уявленнями, які є для них істиною, єдиним, правильним шляхом подальшого розвитку суспільства. Чим далі розгортається протистояння, боротьба за істину, тим сильнішим стає радикалізм та зменшується простір для ліберального ставлення до старого і нового, відкидається ідея їх співіснування.

Кожен із таборів сподівається на те, що суспільству вдасться пройти над прірвою соціальної катастрофи й уникнути її. “Великому заколоту” передують розрізнені повстання, заворушення, масові виступи, які за своїми масштабами та вимогами виглядають як автономні, часткові й, попри всю стурбованість з боку влади, не викликають масштабних заходів проти них. Глобальний конфлікт починається несподівано, окремі локальні події переростають у якісно новий рух і вимагають концентрації зусиль для їх приборкання.

Підготовка “великого повстання” відбувається при потуранні з боку лідерів релігійного та суспільно-політичного руху. Реформатори осуджували заворушення й масові виступи “простого народу”, звертались до нього із проповідями, в яких закликали не допускати насильства. Натомість це інколи не означало відмови від своїх програмних положень, і, головне, в цих виступах не було співчутливого ставлення до “жертв” повстань, у першу чергу до священників.

Проблема полягала також у різному розумінні природи заколоту. Реформатори вважали, що у заколоті винні ті, хто чинить опір реформам, хто заважає перебудові церкви і суспільства на «правильних» засадах. Заколотниками в такому світобаченні виглядали консервативні католицькі сили, які своїм неприйняттям новацій провокували суспільство на насильницькі дії. В цьому контексті виникає ідея про наближення «великого заколоту» як покарання, як страждання, через котре змушені пройти «істинні християни».

У свою чергу консервативні сили, захисники «старого порядку», обстоювали тезу про те, що реформаторська ересь є головною причиною «великого заколоту», «громадянської війни». Шквал звинувачень «заколотників» уключав докори у жадібності, прагненні «чужого», церковного добра, у гордині, пустодзвонстві, честолюбстві, збудженні темних інстинктів серед простолюду.

Трагедію громадянського розколу одним із перших відчув відомий гуманіст, францисканський чернець Томас Мурнер. У трактаті, написаному у 1520 році у відповідь на програмний твір Лютера “До християнського дворянства німецької нації”, талановитий публіцист малює майбутній велетенський заколот, громадянську війну: “...Катиліна (я маю на увазі доктора Мартина Лютера) воскрес із мертвих, ожив і підбурює чернь до громадянської війни, падіння власної вітчизни, нацьковує батька проти своїх дітей, брата проти брата, підданого проти своїх можновладців” [2, s. 3]. Мурнер чітко визначає масштаби глобального перевороту, повного перетворення суспільства, загибелі старого порядку [2, s. 5]. Фактично це є визнанням фундаментальності програми Лютера, її спрямування на докорінне оновлення християнства, а відтак, і масштабності релігійного й соціально-політичного протистояння, в якому не може бути компромісу. Мурнер відчув невідворотність катастрофи, майбутніх соціальних і релігійно-політичних воєн, котрі визначать характер життя всього століття.

Чи відчували це реформатори, чи передбачали вони такий трагічний сценарій? На це питання можна відповісти однозначно «Так», відчували. Однак передчуття великого і тривалого протистояння, запеклої боротьби проти «тиранії» молоді реформатори сприймали досить оптимістично.

Збройне повстання проти кліру й Риму, що намагалися підняти рицарство та його ідеологи, в першу чергу Ульріх фон Гуттен, можна розглядати як прояв методів розв’язання проблем, притаманних тим, для кого війна була професією. Інша справа, теологи, священники, які стали на шлях реформаторства. Більшість із них на початку практичних перетворень і нововведень у церковному житті відчували небезпеку свого задуму і не виключали можливості “заколоту” папських сил, які розчавлять їхню справу.

Однак страх перед цим переборювало бажання оновити християнський світ й у такий спосіб виконати велику місію. Відомий реформатор Андреас Карлштадт у жовтні 1521 року, на початку реалізації реформаційної програми у Віттенберзі, виступив з тезами, в яких доводив необхідність усунути все, що суперечить Божому праву, “вводити Божий закон, незважаючи на те, що це може викликати невдоволення та озлоблення”. Він закликає не спинятись ні перед чим на цьому шляху, не зважати на те, що “вороги Євангелія, проти яких воно спрямоване, можуть підняти заколот” [3, s. 327]. Загроза «великого заколоту» не стримувала молодих віттенберзьких реформаторів, які у зверненні до курфюрста восени 1521 року переконували у необхідності продовження перетворень, незважаючи на можливі тяжкі наслідки: «Якби Христос оглядався на будь-які ускладнення, розколи, заколоти, війни, інші смертні зіткнення при перетворенні світу за допомогою Євангелія, то він би припинив свої проповіді» [4, s. 283].

Поряд із визнанням опору консервативних сил помірковані реформатори вбачали одну із небезпек виникнення загального великого повстання у хибному тлумаченні Євангелія широкими верствами населення. Під враженням перших заколотів, повстань та заворушень Лютер у листі до курфюрста Фрідріха Саксонського від 12 березня 1522 року пояснює свої виступи проти перших нововведень: “Я дуже боюсь... великого заколоту в німецьких землях, яким Бог покарає німецьку націю. Оскільки ми бачимо, що Євангеліє пристало до душі простим людям, однак вони сприймають його плотське; вони бачать, що воно є істинним, однак прагнуть використати його неправильно” [5, s. 148]. Лютер вважає першорядним завданням князів не допустити заколоту. Однак само визнання заколоту як покарання Божого вказує на його фатальну невідворотність.

Радикальні реформатори також були занепокоєні зростанням напруженості у суспільстві й відчували наближення “загального заколоту”. Страсбурзький реформатор Вольфганг Капіто звертається у травні 1524 року до представників громади Шлеттштадту з проханням “утихомирити загальний закат, зберегти безпеку і не забирати життя інших, яке не ми їм давали, а подолати всі негаразди терпінням». Реформатор стурбований назріванням заколоту “простого народу”, в якому постраждає Євангеліє [6, s. 124].

Ідея “великого заколоту” сприймалась як реальність серед імперської еліти, курфюрстів, князів, вищого духовенства, імперських станів. Постійні застереження різних угруповань про можливість і наближення “заколоту”, “повстання”, “розколу” свідчили про безсилля влади і політичної еліти у розв’язанні нагальних питань і здатності управляти ситуацією в країні.

“Великий закат” мав різні виміри — розкол і військове протистояння в масштабах Священної Римської імперії німецької нації, війна між німецькими землями, повстання окремих територій. Протистояння в масштабах Імперії по суті означало релігійну війну між окремими землями та державами, що входили до її складу, а відтак, кризу всього католицького християнства. Найбільш вірогідною виглядала перспектива внутрішнього заколоту всередині Німеччини.

Страх перед релігійно-політичними війнами накладався на очікування “великого заколоту” простого народу, сільських та міських громад. Розвиток реформаційного руху, швидке розширення кола його учасників посилювало впевненість у реальності такого сценарію.

Відчуття цієї небезпеки змушувало князівські й імперські сили вести складну політичну гру навколо Вормського едикту проти Лютера, оскільки прийняття цього документа викликало обурення серед різних верств населення і загостило відчуття розколу та масових заворушень. Герцог Георг Саксонський із стурбованістю писав кардиналу Альбертові Майнцькому 2 серпня 1521 року про те, що у землях велике обурення рішеннями Вормського рейхстагу і може спалахнути “великий закат” проти духовництва. Вчення Лютера, підтримка його з боку різних верств населення герцог кваліфікує як “велике нещастя” для країни [7, s. 183]. Визначення релігійно-політичної ситуації як “великого нещастя” не давало підстав для політичного оптимізму і слугувало закликком для подальшої боротьби із новим “злом”.

Характер “великого заколоту” в цей період визначався як протистояння і закат між “духовенством” і “світським миром”. Єпископ Мейсенський після відвідин міст у курфюрстві Саксонському повідомляв курфюрсту: “Ми не приховуємо того, що у Вашому князівстві багато бідного простоліду стає неслухняним, що може стати причиною масових заворушень” [8, s. 298-299]. Він же пише князю про те, що Нюрнберзьке імперське правління висловлює занепокоєння, оскільки в Імперії може спалахнути “повстання простого нерозумного народу” [8, s. 299].

У зверненнях до курфюрста Фрідріха Саксонського, який став на захист Лютера, герцог Георг Саксонський попереджає його про те, що політика потурання “лютерівській ересі” може призвести до тяжких наслідків, котрі він називає “великою помстою” [7, s. 207]. У попередженнях про “великий закат”, “велику помсту” багато містичного, невизначеного — усе має відбутися, однак ніхто не знає учасників і конкретних сил, що будуть учасниками грізних подій.

Майбутній сценарій знову виступає як Боже покарання, на котре неможливо вплинути. Навіть найбільш далекоглядні князі змушені були

визнати наявність причин для такого заколоту. Курфюрст Саксонський Фрідріх Мудрий на початку 1525 року під враженням першої хвилі масових селянських заворушень писав своєму братові майбутньому курфюрстові, герцогу Йоганну: “Мабуть, у бідних людей є чимало причин до такого заколоту й особливо з проханнями про проповідь Слова Божого. Бідні люди різними шляхами були обтяжені світськими і духовними володарями. Якщо буде на те Божа воля, то буде так, що простий народ стане правити. А якщо це не Божа воля й цього, слава Богу не відбудеться, то невдовзі усе зміниться” [9, s. 91]. Звертає на увагу фаталістичне ставлення до подій, до реальності найгіршого для влади сценарію. Можна, звичайно, це пояснити тяжким станом хворого курфюрста, який передчував наближення смерті. Натомість тут головну роль відігравали соціальне безсилля, нездатність можновладців протистояти розвитку подій.

На підтвердження наближення заколоту консерватори вдаються до історичних паралелей, зокрема посилянь на досвід Чехії, де “із маленької іскри спалахнуло велике полум'я». Герцог указує на процес розгортання заколоту, котрий, як і в Чехії, починається із висміювання духівництва, а потім призведе до захоплення і секуляризації церковних маєтностей. Головний двигун заколоту — жадібність “легковажних, злих людей” [7, s. 233, 239].

Герцог Георг Саксонський намагався переконати імператора переорієнтувати свою зовнішню політику, відмовитись від війни із Францією, християнською країною, й усі зусилля зосередити на боротьбі проти “турецької небезпеки” і тим самим сприяти об'єднанню християнства. У жовтні 1521 року він звертається із пропозицією обговорити стан справ й тим самим “запобігти розколу християнства і протистояти ворогам нашого Христа” [7, s. 195].

Поряд із очікуванням соціального повстання і масових заворушень широких верств простого народу, причини майбутнього заколоту лідери обох таборів вбачали у розколі імперської еліти, що могло вилитися у релігійно-політичну війну.

Загострення ситуації у саксонських землях в кінці 1521 — на початку 1522 років, зростання реформаційного руху змусило імперський уряд прийняти спеціальний мандат проти нововведень. Представник курфюрста Саксонського в Нюрнберзькому імперському правлінні доповідав своєму патрону про те, що виконання рішення правління, імператорської волі, досягнення компромісу в цьому питанні викликане необхідністю уникнути загострення відносин, “оскільки може вибухнути великий заколот в Імперії” [10, s. 126]. Баварські герцоги також закликали курфюрста знайти рішення церковного питання, оскільки “це ні до чого доброго не призведе, а може викликати великий рух і заколот у Священній імперії” [10, s. 127].

Реальність повстання визначалася прагненням до радикальних методів розв'язання проблеми. Реформатори й консервативні сили посилались на необхідність розв'язання релігійного питання на рейхстазі, Соборі, інших владних структурах, однак надії на політичні засоби були відносно невеликими. У більшості випадків консервативні сили вважали за необхідне застосувати силу для придушення заворушень і виступів проти церкви.

У глибокому протистоянні різних політичних і релігійних сил платформа для компромісу була незначною: позиції найбільш поміркованих реформаторів і найбільш радикальних прихильників злагоди були різними.

Вибуховість ситуації полягала також в тому, що війна між політичними угрупованнями могла злитися із масовим рухом “знизу”. “Великий заколот”

виступає в очах політиків як ще одна загроза, яку необхідно відвернути. Планітц на зустрічі з папським нунцієм Чігераті 11 грудня 1522 року намагався переконати його в тому, що курфюрст у “лютерівській справі” посідає помірковану, “мудру” позицію, спрямовану на мирне розв’язання цієї справи. Серед аргументів на користь мирного шляху він посилається на те, що Лютер виступив проти насильства та заколотів, як методу розв’язання церковного питання. Посланець курфюрста намагався переконати нунція: “На мій розсуд, не слід іти будь-якими шляхами, що ускладнюють справу, тим більше вдаватися до насильства, а необхідно діяти з великою обережністю, щоб не збуджувати великого заклоту в Імперії” [10, s. 121].

Утворення релігійно-політичних князівсько-імперських угруповань, їх намагання подолати розкол і нав’язати свій план вирішення релігійного питання тільки поглиблювали протистояння і доводили ситуацію до вирішення його силою. Консервативно-католицькі сили вважали розрізнені виступи у містах, повстання рицарства як початок загального заклоту в Імперії [7, s. 398]. Виступи рицарства і перші заворушення селян дали привід використати їх як ще один аргумент на користь об’єднання католицьких сил. У посланні герцога Георга Саксонського (11 грудня 1522 року) дається висновок: “Коли наш дім палає, то ми не можемо не допомагати один одному. Якщо ми хочемо погнати турок, то ми не можемо не захищатися від рицарів та збіглих ченців. Він пише про загрозу нового селянського союзу Башмака проти дворян, унаслідок дій якого дворянство може постраждати [7, s. 399].

Фаталізм, упевненість у невідворотності «загального заклоту» підігрівались розгортанням у суспільстві словесно-пропагандистської війни, в якій превалювали не раціонально-логічний аналіз ситуації, а емоційні характеристики і кліше. У полемічному запалі, словесних лайках, дискусіях протилежні сторони звинувачують одна одну в моральній неповноцінності, численних вадах, злочинності, богохульстві, святотатстві тощо. Лексика цієї полеміки відображає морально-психологічний клімат, що склався у суспільстві, і виступає як один із каталізаторів соціально-політичного та релігійного протистояння. Якщо проповідь покори владі певним чином стримувала від загострення протистояння, то морально-етичні звинувачення посилювали непримиренність між протилежними таборами.

У релігійно-політичному розколі визначається декілька ліній словесного та морально-етичного протистояння: «добра і зла», «Бога і диявола», «праведності і гріха», «благочестивих і безбожників». При цьому протилежна сторона зображається як «зłodії», «пустуни» «заклотники», «нехристі»; у самохарактеристиках усі називають себе «Божими обранцями», «славними людьми», «Божими воїнами».

Герцог Георг Саксонський був переконаний у тому, що антикатолицькі виступи провокують честолюбці, пустуни, легковажні, морально зіпсовані люди, за якими слідує ті, хто потрапив у тенета омани, внаслідок розповсюдження «отрути лютерівського вчення», «проклятої лютерівської ересі». Внаслідок їх проповіді такими ж настроями переймаються прості люди, які «все більше схиляються до зла і легковажної поведінки», «стають здатними до заклоту і злочину», «прагнуть до заворушень», «готові до шкоди».

У листах високих церковних чинів мало йдеться про зміст реформаційного вчення, правильність тих чи інших положень. Характеристики зводяться до простих кліше, які часто повторюються та несуть у собі лише негативне ставлення, осуд, морально-правову оцінку, за якою повинно слідувати одне — покарання. Герцог Георг у зверненні до

громади міста Дьобельн, де відбувались реформаційні заворушення, закликає бюргерів відмовитися від “проклятого, єретичного мартинівського вчення” [7, s. 228]. Поширення реформаційних настроїв серед бюргерів в різних містах його князівства він характеризує тим, що “піддані все більш схилиються до зла та легковажності” [7, s. 210].

Схема перетворення людей на “злих та легковажних”, з точки зору консерваторів, є досить простою: “єретичний”, “злий” проповідник заворушує широкі маси своїми спокусливими речами, обіцянками, грає на їх “плотських”, корисливих бажаннях. Учорашні смиренні, слухняні піддані стають невпізнаними, неслухняними, зухвалими, грубими, бунтівними. Характеристики у таких випадках є однотипними: “В Анаберзі через дії писарчука “піддані прагнуть до зла і бунту”; у Зангерхаузені прості люди “вдаються до блуду і прагнуть до повстання”. Князь закликає чиновників цього міста бути уважними, для того, щоб “легковажні люди пожежею чи в інший спосіб не вчинили шкоду” [7, s. 267, 716]. Єпископ Мерзебургський у листі до герцога Георга також звертає увагу на те, що “багато бюргерів сприймають легковажні проповіді” й “отруєні лютерівською отрутою” [7, s. 669]. Один із радників герцога доповідав своєму патрону: «Я звернув увагу на те, що всюди народ від таких проповідей стає нахабним, повністю перестав ходити до церкви і облишив Божу службу. Крім того, всюди чути зневажливі висловлювання проти духівництва і світської влади, люди зухвало заявляють, що вони не повинні підкорятися будь-якій владі» [7, s. 669].

У зібранні документів єпископських візитацій та діяльності князівських чиновників з приборкання заворушень на початку 1522 року звертає на увагу контраст у поведінці широких мас, “натовпу” й окремих учасників і лідерів цих заворушень. Єпископ Мейссенський та його свита під час візитації міст, охоплених заворушеннями, у публічних виступах називали їх лідерів “легковажними”, “злими” “заколотниками”. Однак на допитах тональність і лексика розмов були іншими. «Бунтівники» виглядали розважливими, вдумливими співрозмовниками, ніякими не злочинцями, осуджували “легковажні вчинки» натовпу й мало чим нагадували людей, яких називали образливими словами [8, s. 277; 11, s. 65, 67, 85].

Різниця у поведінці людей і натовпу була разючою. Консервативні ідеологи і церковні діячі досить точно помітили особливості колективної поведінки, агресивності натовпу. Відбувалось те, що соціологи визначають як феномен підсвідомої агресивності. За словами відомого соціолога та психолога Р. Вальдера, “перш за все у психологічній масі нас вражає наступне: якими б не були люди, що її складають, як би не розрізнялись і як би не були схожі один на одного заняттями, способом життя, характером, рівнем інтелекту, в силу тільки однієї причетності до маси у них починається формуватися інша колективна душа, яка дозволяє їм відчувати, думати і поступати інакше, ніж це притаманно кожному із них окремо” [12, с. 183].

Князівські чиновники у своїх доповідях та повідомленнях оперували поняттями, які відповідали настроям і ставленню до подій їхнім патронам. У такий спосіб відбувалося викривлення дійсності, спотворювались характеристики тих чи інших осіб. За умов протистояння важливо було на всіх рівнях утверджувати негативне ставлення до тієї чи іншої персони. Канцлер герцога Георга у повідомленні про віттенберзькі заворушення у грудні 1521 року визначав їх лідера Андреаса Карлштадта як “легковажну, пусту людину” [7, s. 234]. Така тенденційна характеристика далека від істини — Карлштадт, насправді, був серйозним ученим, юристом, теологом, університетським професором, автором глибоких теоретичних трактатів.

Важливою складовою підготовки «великого повстання» було тотальне звинувачення папської церкви, викриття її як джерела усіх негараздів суспільства. Зображення її у темних кольорах сприяло створенню у народному середовищі негативного ставлення до культу офіційної церкви, призводило до стихійних та емоційних виступів та протестів. Радикалізації настроїв і дій різних верств населення сприяли карикатурні характеристики духовництва, широкий набір звинувачень і образливих виразів, пророцтв і містичних одкровень. Простий народ, як правило, важко усвідомлював і сприймав абстрактні теоретичні положення і поняття — більш зрозумілими для нього були конкретні вимоги або міфологізовані уявлення про папську церкву і вищий клір як “вавилонську блудницю”, “служницю диявола”, “тиранію” тощо.

У документах князівських канцелярій майже не йдеться про соціальні, релігійні та політичні причини заворушень, масового невдоволення людей. Натомість визначається поділ широких мас на “чемних”, “благочестивих” людей і тих, які схильні до легковажності і “зла”. В першу чергу це стосується молоді. У друкованому розпорядженні герцога Георга від 10 лютого 1522 року про заборону євангельських проповідей і перетворень особлива увага звернута на молодь, на ту її частину, яка схильна до участі у заворушеннях: “В університетах, школах, інших навчальних закладах, де будуть навчати і наставляти цій нехристиянській справі, нікого туди не посилати з тим, щоб юнаки, які схильні до зла, не втягувались у цю нехристиянську справу і не впадали в оману” [7, s. 271].

Церковні службовці називали учасників виступів проти церкви “мартинівськими бюргерами” і “злочинцями” [7, s. 307, 333]. Герцог Георг у листі від 6 червня 1522 року до громади Розвейна, де велися проповіді нового вчення, висловлює занепокоєння тим, що “у Мейссені та інших містах багато шахраїв і злих людей, які говорять недопустимі речі” [7, s. 329]. Кожне повідомлення про заворушення супроводжуються характеристиками, котрі кваліфікують події як “страшне зло”, а їх учасники ототожнюються із злочинцями, грабіжниками, розбійниками [7, s. 349, 362, 382]. У документах того часу йдеться про погіршення криміногенної ситуації в різних землях, охоплених реформаційними заворушеннями. Консервативні сили вбачали багато спільного в діях злочинців і активних учасників заворушень: зухвалість, сміливість, здатність до руйнації, до образ.

У поділі суспільства на “чемних” і “злих” або схильних до “поганого” закладено не тільки пропагандистський момент, спрямований на посилення боротьби із новим вченням і реформаторськими задумами. Представники одних і тих же соціальних верств або груп ставились по-різному до реформаційного руху. Одні ставали його лідерами, активними учасниками, другі займали очікувальну позицію, треті залишалися прихильниками старого порядку.

Ще однією рисою культури комунікації в період Реформації стає грубість, використання лайливих слів на адресу релігійних та політичних опонентів. Причому це стає притаманним як публічним акціям, так і побутово-повсякденному спілкуванню.

Ключовим елементом конфронтаційної комунікації стають прізвиська, які давались опонентами в процесі полеміки або публічних дискусій. Використання прізвиськ мало на меті приниження противника, дискредитацію його особистості і авторитету. Інтелектуальна традиція пізнього Середньовіччя культивувала псевдоніми, котрі були прив’язані до великих імен, назв міст, висловлювали бажання підкреслити наявність бажаних рис

характеру. Іншими словами, псевдоніми бралися з метою звеличення його носія, утвердження його авторитету. Інша справа прізвиська. Вони давалися один одному в запалі полеміки й були розраховані на широку аудиторію. Вони знаходили своє відображення у листівках із малюнками героїв у вигляді тварин, оскільки прізвиська, як правило, були пов'язані із видами тварин — ще один елемент приниження. Поряд із приниженням анімалізм імен мав на меті створення алегорій, битви казкових героїв, що сприяло пропаганді тих чи інших поглядів і вчень серед народу.

Таким чином, у політичних прогнозах на ранній стадії Реформації утверджується фатальне передчуття наближення великого соціального і релігійно-політичного вибуху. Найбільш вірогідним уважався сценарій поєднання масового повстання «простого народу» із релігійно-політичним військовим конфліктом князівської і імперської еліти.

Упевненість у невідворотності «великого заколоту» базувалась на розколі суспільства, який знаходить свій прояв у пропагандистсько-комунікативному оформленні. Вимірювання подій у морально-етичних оцінках та категоріях неодмінно передбачало радикалізм протилежних таборів. За умов релігійного, соціального і політичного протистояння виважені, помірковані, нейтральні характеристики того, що відбувалося, ставали малодієвими, малоефективними.

Примітки

1. Diekmannshenke H. Der Schlagwortgebrauch in Karlstads frühen Schriften / H. Diekmannshenke // Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486-1541) Ein Theologe der frühen Reformation / Hg. v. S. Looss und. M. Matthias. — Lutherstadt Wittenberg, 1998. — S. 283-295.
2. Murner Th. An den grossmächtigsten und durchlauchtigsten Adel deutscher Nation / Th. Murner. — Halle a. — S. 1899.
3. Barge Hermann. Andreas Bodenstein von Karlstadt. Bd. I / Barge Hermann. — Leipzig, 1905.
4. Die Wittenberger Bewegung 1521/22 Jahren / N. Müller // Archiv für die Reformationsgeschichte. — 1909. — Jg. — VI. — S. 283.
5. Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken / v. W.M.L. De Wette. — T. 2. — Berlin, 1826.
6. Die Reichstadt Schlettstadt und ihr Antheil an den sozialpolitischen und religiösen Bewegungen der Jahre 1490-1536. — Freiburg/Breisgau, 1990.
7. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / Hrsg. v. F. Gess. — Bd. 1. — Leipzig, 1905.
8. Briefe und Akten zur Visitationsreise des Bischofs Johannes VII von Meissen in Kurfürstentum Sachsen 1522 // Archiv für die Reformationsgeschichte. — 1908. — Jg. 5.
9. Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschlands. Bd. 2 / Hrsg. v. W.P. Fuchs. — Jena, 1942.
10. Der Kursächsischen Rathes Hans von der Planitz Berichte aus dem Reichregiment in Nürnberg 1521-1523 / Gesammelt v. E. Wülker, bearb. v. H. Vierk. — Leipzig, 1899.
11. Flugschriften aus den ersten Jahren Reformation / Hg. V.O. Clemen. — Bd. 1. — Leipzig, New-York, 1908.
12. Вельдер Р. К вопросу о феномене подсознательной агрессивности / Р. Вельдер // Общественные науки и современность. — 1993. — №3. — С. 180-187.

В.А. Дятлов

Ожидание «большого мятежа» в период ранней Реформации в Германии (1517-1524 годы)

В статье анализируются общественно-политические настроения в немецком обществе в период ранней Реформации, ожидания и предсказании массового восстания и религиозно-политического раскола страны. Особенное внимание обращено на обострение коммуникативно-пропагандистской конфронтации накануне Крестьянской войны 1524-1525 годов и религиозно-политических войн.

Ключевые слова: «большой мятеж», Реформация, социальные катаклизмы.

V.O. Dyatlov

The Expectation of “the Great Rebellion” in the Period of Early Reformation in Germany (1517-1524)

The article suggest an analysis of sociopolitical attitudes in the German society in the period of early Reformation, expectation and prevision of the great rebellion and religious and political dissidence in the country. Special attention is paid to aggravation of communicative and propagandist confrontation on the eve of the Peasant War of 1524-1524 and religious and political wars.

Keywords: “the great rebellion”, Reformation, social cataclysms.

Надійшла до редакції 22 вересня 2009 року

Н.В. Год

**ДИТИНА, СІМ'Я ТА ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМАТИКА
У ТВОРАХ ГУМАНІСТА ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО**

У статті проаналізовані погляди Еразма Роттердамського на проблеми жінки, дитини та сім'ї. Автор наполягає на тісному зв'язку між гуманізмом і новими тенденціями у цьому питанні. Проблема розглянута в соціальному й релігійному контексті XVI століття.

Ключові слова: антропология, гендерні проблеми, гуманізм, гуманістична традиція, Еразм Роттердамський, людина, сім'я, суспільство, християнство.

Вибрана для дослідження тема є надзвичайно актуальною й у наші дні. Гуманізація та демократизація всіх ланок суспільного життя передбачає соціальний і правовий захист жінок та дітей, зміцнення сім'ї, створення належних умов для виховання молодого покоління. Державні гендерні програми мають бути обґрунтовані науково, з урахуванням історичного досвіду різних народів і перспектив цивілізаційного розвитку. З огляду на це, викликають інтерес здобутки “цивілізації Відродження” (Ж. Делюмо). Саме тоді зародилася гуманістична традиція, у центрі якої була поставлена людина як вища цінність та “міра всіх речей”. І хоча ренесансні гуманісти говорили здебільшого про “людину взагалі”, представника роду людського, вони не могли залишити поза увагою проблеми жінки та дитини, батьків та молоді, а також шлюбних стосунків і сімейного життя.

Гуманістичні уявлення про людину, її природу й місце в світі розкриті в багатьох дослідженнях ренесансознавців (Я. Буркгардт, Л. Баткін, Л. Брагіна, Б. Год, Е. Кассіерер, В. Литвинов, Г. Новікова, Н. Рев'якіна, С. Стам та інші). Значна кількість праць присвячена творчості видатного нідерландського гуманіста Еразма Роттердамського (М. Батайон, У. Вудвард, І. Григор'єва, Е. Колъс, Ж.-К. Марголен, П. Мейнард, А. Немілов, М. Смірін, Л. Урманова й інші). Проте питання, що нас цікавить, не знайшло достатньої уваги. Багатогранна думка Еразма під цим кутом зору досліджена далеко не повністю, хоча в ній досить чітко простежується інтерес до становища жінки, особливостей дитинства як самобутнього неповторного періоду людського життя, а також ролі сім'ї в існуванні кожної людини та суспільства в цілому.

Гуманістична антропологія — новий етап розвитку уявлень про людину. На ранній стадії Ренесансу, коли гуманізм мав етико-філологічний характер, вона уявлялась "...як утілення вищої досконалості та вищого сенсу всесвіту, як його природний центр і справжній володар" [7, с. 45]. Друге народження дістала відома формула Протагора: "людина є мірою всіх речей". Гуманістичний антропоцентризм суттєво обмежив місце Бога в картині Всесвіту, поставив людину (звичайно, за умови її всебічного розвитку) майже на рівень із ним. Такі уявлення були характерними для мислителів італійського Відродження — Дж. Манетті, Б. Монтеманьо, К. Раймонді. Наголошувалося на шляхетності, добрій природі та вищості людини, її величезних можливостях, здатності до вдосконалення і гармонійного розвитку всіх здібностей.

У XVI столітті — "столітті Еразма" — ренесансний гуманізм зазнав суттєвих змін. Тогочасна реальність, розвиток природничих наук ставили під сумнів антропоцентричну картину світу. Виявлялося, що людина не така вже й потужна, всеперемагаюча істота. У її природі добро перебуває поряд зі злом. Антропологія Еразма віддзеркалила цю тенденцію. Хоча він покликався до думки, що більшість людей за природою схильні до зла, все ж таки підкреслював: "...людина — благородна жива істота, тільки для неї Бог створив цей дивовижний устрій світу..." [10, с. 196]. Те, що природа не дала людині, можна компенсувати й виправити за допомогою виховання. Говорячи про шляхи вдосконалення людської особистості, Еразм Роттердамський наголошував на двоїстості людини (душа і тіло). "Що стосується душі, то ми настільки спроможні сприйняти божественне, що самі могли б пролетіти мимо ангелів і з'єднатися з Богом". Що стосується тіла, люди мало чим відрізняються від тварин [10, с. 111]. Джерелом усіх негараздів, пороків та вад є суперечності між душею і тілом, між розумом і пристрастями. Пріоритетною Еразм визнавав духовність, яка, проте, не означала відмови від земних благ і насолод в дусі аскетичної традиції християнства. Все це має безпосереднє відношення до розглядуваних питань.

Теоретично дух гуманістичної доктрини ставив жінку на один щабель із чоловіком. Якщо подивитися на те, як ставилися до неї в епоху Відродження в Італії, то побачимо, зазначав Я. Буркгардт, "...рівність в освіті й такий самий ступінь індивідуальності". "Дотепні або злісні міркування деяких письменників того часу про недосконалість прекрасної статі не повинна вводити нас в оману, так само як і та обставина, що чоловік постійно представлявся як вищий за статусом, але саме тому, що жінка була нарівні з чоловіком, не існувало повного злиття або єдності, як це ми побачимо пізніше в цивілізованому суспільстві північних країн" [3, с. 334]. Освіта жінок у вищих колах суспільства була такою ж, як і в чоловіків. Можна навести багато прикладів, коли освічені жінки займали не менш високе місце в культурному

житті, ніж чоловіки, демонструючи здатність до занять наукою, мистецтвом та літературою. Заслуженою повагою тоді користувалися ті, хто знав декілька мов, умів добре говорити, вів дискусії за правилами риторики, писав поетичні твори, вивчав філософію. Особливо подобалися ті, у кому гармонійно поєднувалися талант, краса, вихованість і благородство.

Упадає в око й те, що жінок хвалили за мужність, уміння брати на себе важкі чоловічі обов'язки. Поряд із поняттям *vir* (муж, мужній) існувало *virago* — те ж саме, тільки в жіночій іпостасі. Історія зберегла приклади, коли жінки не менш успішно, ніж чоловіки, брали участь в розв'язанні державних справ (дружини та сестри правителів). Катерина Сфорца, наприклад, своїм мистецтвом зруйнувала дипломатичний план такого далекоглядного політика, як Н. Макіавеллі. Такі ж здібності мали Ізабелла Гонзага, Кларисса Медічі й інші. Маргарита Фортебраччо прославилася героїчним захистом міста Монтоне. А “на північ від Альп” політично та соціально активними були Катерина Медічі, Єлизавета I, королева Англії, Маргарита Наваррська. Остання писала й говорила трьома мовами, перекладала Платона, ввійшла в історію культури Франції як автор “Гептамерона” — збірки новел на зразок “Декамерона” Боккаччо, у яких правдиво описані побут, звичаї, мораль тогочасного суспільства. З її ініціативи та за допомогою її брата Франциска I у Франції при дворі виник осередок гуманістичної культури, де збиралися кращі вчені, філософи письменники, музиканти, поширювалося мистецтво [5, с. 260].

Учені жінки були представлені не лише у вищих колах. Так, сестри нюрнберзького гуманіста Піркгеймера належали до найосвіченіших людей часу. Перетта Баде, дружина книговидавця Роберта Етьєна, сама дочка друкаря, досконало володіла латинською мовою та допомагала чоловікові у коректорській справі. Ці й інші приклади дають нам підстави стверджувати, що культ знань і освіти підтримували в епоху Відродження не лише чоловіки, але жінки й дівчата. Всі вони прагнули, словами Ф. Рабле, до “...манни небесної гарних знань”.

Італійський юрист XV століття писав: “Ніколи б не повірив, що флорентійські дами були настільки сильними в філософії, логіці, історії” [4, с. 463]. Гуманісти різноманітними засобами підтримували ці настрої й прагнення. Так, Л. Бруні присвятив трактат “Про наукові та літературні заняття” Батисті Малатесті — дружині правителя Ріміні Галеаццо Малатесті. Батиста належала до освічених жінок Італії, цікавилася новими віяннями культурного життя. Формуючи освітню програму “вченої жінки”, Л. Бруні вказував на необхідність опанування нею літературної мови, філософією, історією. Він наголошував на актуальності історичних знань, бо вони можуть стати в пригоді правителям. До того ж кожна людина повинна вивчати та знати “...про походження й розвиток свого народу, про військові походи та мирне будівництво вільних народів і великих державців” [2, с. 132]. У трактаті йшлося про жіночу освіту загалом. Автор також висловив деякі міркування щодо того, як навчати дівчат “справі мудрих”. На його думку, аргументом на користь освіти жінок є приклади з античності — дочка Сципіона Корнелія, Аспазія, Сафо. Розумові здібності жінок не викликали в автора трактату жодних сумнівів, адже є багато доказів і в історії, і в сучасності, що жінка може нічим не поступатися чоловікові в галузі гуманітарних знань, літературі, красномовстві [2, с. 127]. Звичайно, труднощів на цьому шляху вона зазнає багато — так переконувала гуманіста Гуаріно да Верона його кореспондентка Ізотта Ногарола, яка у своїх листах скаржилася

на упередженість і недовіру, яких вона зазнала, прагнучи здобути освіту [6, с. 187-197].

Таким, загалом, був фон, на якому сформувалися й розвивалися погляди Еразма на статус жінки в суспільстві та на жіночу освіту. Взагалі громадська думка щодо цих питань була неоднозначною та досить розмаїтою. З одного боку, виголошувалися заяви на зразок Агріппи Неттесгеймського про нібито вищість, переваги жінки над чоловіком, а Маргарита Наварська, здається, підтверджувала їх як автор “Гептамерона”, з іншого — теологи продовжували наполягати, що найбільш благородним для жінки є статус непорочності, цнотливості, а ще краще “нареченої Бога”. При розгляді позиції Еразма слід зважати на те, що він був ідеологом “християнського гуманізму”, теологом і що “на північ від Альп” ідеї з Італії сприймалися набагато стриманіше. Також потрібно мати на увазі, що це був час вагомих соціокультурних та релігійних змін, кризи католицької церкви, розвитку світських інститутів у суспільстві.

Думки Еразма щодо статусу жінки не викладені в якомусь одному творі, вони розсіпані скрізь, украплені в діалоги, настанови, філософські трактати. Ми знаходимо їх у “Похвалі Глупоті”, “Домашніх бесідах”, “Зброї християнського воїна”, “Про виховання дітей”, а також у промовах і проповідях. Важливе місце вони займають у працях, присвячених проблемам шлюбу та сім’ї: “Encomium matrimonii” (“Похвальне слово шлюбу”), “Christiani matrimonii institutio” (“Настанова в християнському шлюбі”), “Vidua Christiana” (“Християнська вдова”).

“Похвала Глупоті” — справжній шедевр сатиричного жанру, в якому гуманіст піддав критиці вади всіх соціальних станів, в першу чергу священнослужителів та чернецтва. В іронічно-жартівливій, а іноді саркастичній формі він змалював побут, звичаї, забобони, невігластво суспільства. Під вогонь критики потрапив і статус жінки. Що ж думав про неї, як її уявляв Еразм? “Такий собі чоловік, муж, народжений для справ правління й тому обдарований крихтою розуму, — розповідає Глупота, — одного разу звернувся до мене... за настановами...” Настанови стосувалися вибору дружини. Глупота радить йому обрати жінку, яка славиться особливою глупотою. Загалом глупота є неодмінною якістю кожної жінки (посилання на Платона, який нібито сумнівався, чи можна її віднести до розумних істот). Жінка за природою є дурною, і жодне зусилля здатися розумною їй не принесе користі [11, с. 150]. Проте Еразм, здається, кепкував не стільки з жінки, скільки з чоловіка, “...обдарованого крихтою розуму”. “Глупота жінки — вище блаженство чоловіка”, — заявляє Глупота, яка сама є жінкою, і вся критика ведеться від її імені.

Чи означало це, що Еразм уважав жінку настільки нерозумною, настільки далекою за розумовим рівнем від чоловіка, що її й не варто було б навчати “добрим мистецтвам”? Незважаючи на те, що прямої відповіді автор “Похвали Глупоті” не дає, він не міг не бачити в тогочасному суспільстві обдарованих, талановитих жінок, які спростовували заяву Глупоти. Взяти хоча б дочок Томаса Мора: всі троє за рівнем освіченості не поступалися чоловікам. Старша дочка, Маргарита, була блискучим знавцем давніх мов, грецької та латинської, вільно читала, писала, перекладала. Сам Еразм дуже поважав освічене сімейство Мора, а Маргариту щиро називав “окрасою Британії”. Приклад високої освіченості показували й інші представниці вищих верств європейського суспільства. Еразм спілкувався з ними, писав твори на їх замовлення. Важливо також, що Мор, “духовний близнюк” Еразма, був категорично проти недооцінки розумових здібностей жінок. “Різниця статі, — писав він, — для вченості значення не має”, і чоловіки, і жінки однаково

здатні до тих занять, які вдосконалюють, запліднюють розум, подібно тому, як ґрунт, на якому посіяні сімена мудрості” [8, с. 79]. Схожі думки розвивав й Еразм (оповідання “Абат і вчена дама” з “Домашніх бесід”). Отже, не дамо себе обдурити цитатами з “Похвали Глупоті”: противником жіночої освіти (бодай у певних соціальних колах) Еразм не був, хоча не був і щирим її пропагандистом.

У “Зброї християнського воїна” (до речі, написаної на прохання Й. Поппенрейтера, відомого майстра-зброяря, із метою вплинути на його дружину, м’яко кажучи, не ідеальної поведінки). Викладаючи доктрину “філософії Христа”, автор побіжно торкнувся й теми жінки, шлюбу, моральності подружжя, шляхів їх удосконалення. Як теолог, він не міг обійтися без посилання на загальноприйняте в католицтві положення про зіпсованість людської природи внаслідок гріхопадіння першої людської пари — Адама і Єви. Винною у споконвічному гріху проголошувалася жінка. Відтоді “...той самий слизький змії... не перестав переслідувати по п’ятах нашу жінку” [10, с. 91]. Джерелом гріха прийнято було вважати людське тіло, яке намагалося всіляко обмежувати у потребах, приборкувати та навіть нехтувати ним. Гуманісти, розробляючи нові антропологічні підходи, зіткнулися насамперед із складністю інтерпретації догмату про першородний гріх. Дехто намагався його спростувати (Л. Валла). Еразм, хоч і визнавав наявність у людині залишків гріхопадіння Адама і Єви, не абсолютизував гріховність плоті та намагався пом’якшити цю сувору релігійну догму. Він наголошував, що людина (у тому числі й жінка) здатна за допомогою знання (самопізнання) і віри відновити втрачену гармонію між душею та тілом, але для цього необхідна повсякденна напружена праця. Ідеалом християнської жінки мають стати скромність, чистота, духовність.

Що стосується жіночого чернецтва, Еразм не тільки не поділяв позиції офіційного католицтва, але й осуджував інститут чернецтва як такий. Гуманісти не підтримували заклики проповідників аскетизму Інокентія III, Катерини Сієнської, Якопо Пасаванті відмовитися від світського життя та визнати його суцільну аморальність. Катерина Сієнська переконувала дівчат, що все земне сповнене спокус і гріха, любов може бути лише до “розп’ятого Христа”, відтак, краще за все присвятити себе монастирю. Еразм мав власну точку зору на жіночу цнотливість. Як зазначав Ж.-К. Марголен, гуманіст уважав, що вона є швидше моральним та духовним станом, ніж фізичним, і що дівчина, яка пішла в монастир під тиском сімейним або соціальним, не обов’язково буде вести життя більш праведне, ніж молода жінка, яка вибрала шлюб” [12, с. 10].

Ренесансний гуманізм не лише реабілітував тіло людини, але й на новий рівень підняв розуміння земної любові, захистивши її від переслідувань церковних аскетів. “У епоху Відродження любов стала могутнім чинником самосвідомості та саморозкриття особистості. Література і мистецтво Ренесансу відіграли виняткову роль у розвитку культури любові, у піднесенні цього почуття”, — зазначав С. Стам [7, с. 37]. Еразм не поділяв крайнощів італійців, проте не відкидав значення любові між чоловіком і жінкою в духовній культурі, права людини на радість земного кохання. Ідеальними йому видавалися такі стосунки, котрі не зводяться до статевої близькості. Християнин любить жінку не тому, що вона належить йому, а тому, що бачить в ній образ Христа, цінує скромність, сором’язливість, благочестя. Якщо це так, то “ти любиш якраз духовно” [10, с. 126]. Духовність, на думку мислителя, виявляється і в тому, що “...любов бажає на шкоду собі бути корисною іншим”. “Якщо безумний юнак оволодіє дівчиною, натовп (vulgus)

називає це коханням... Значить, він кохає не дівчину, а себе, хоч і себе не любить...” [10, с. 170].

Проблема шлюбу та шлюбних стосунків також хвилювала гуманіста. Варто зауважити, що церква поступово змінювала своє ставлення до шлюбу, зростала його значущість як соціального інституту, визнавався світський характер. Для Еразма мало значення й те, що сам він був позашлюбною дитиною, незаконнонародженим і справжньої сім’ї не знав. Гуманіст захищав християнський шлюб, доводив його правомірність усупереч церковним установленням та робив це настільки енергійно, що духовенство звинувачувало його у нападах на целібат (обітницю безшлюбності священиків). Близьку до Еразмової позицію зайняв у той час українсько-польський гуманіст Станіслав Оріховський, який протестував проти целібату й теократії, говорив, що законність і позитивне значення шлюбу, роль сім’ї у вихованні дитини. У творах Еразма викладена програма підготовки батьків до сімейного життя та народження дитини. Спираючись на твори Галена, Гіппократа, на “Моралії” Плутарха, автор трактату “Про виховання дітей” закликав подружжя до гігієни вагітності, догляду за немовлям, одягу й годування. Маленьких дітей, на його думку, необхідно оберегти від переїдання, різних страв і питва, що не підходять для раннього віку, одягати дітей він радив у відповідний одяг та піклуватися про їх здоров’я [9, с. 451]. Жінка обов’язково повинна годувати дитину своїм молоком — на цьому наполягали всі гуманісти, а в разі неможливості — використовувати молоко годувальниці, здорової фізично й психічно.

Хоча ні Еразм, ні його сучасники не мали жодного уявлення про генетику, думка автора твору “Про виховання дітей” рухалася в напрямі усвідомлення залежності характеру дитини від подвійної спадковості — батька й матері. Звертаючись до батьків, він радив шукати схожість фізичних рис між ними та дитиною. “У тебе народився син, дивись, як він повторює тебе обличчям і постаттю. В окресленнях його тіла відбилися твої чудові природні якості, так дбай же, якщо хочеш бути справжнім батьком, про його достойне виховання” [9, с. 248]. “Не можна не захоплюватися тим уявним піклуванням Природи, бо вона малює в одному обличчі відразу двох осіб, у своїх дітях чоловік упізнає портрет дружини, а дружина — портрет чоловіка”, — писав гуманіст в іншому творі [1, с. 362]. Дитина ставала центром сім’ї — такою була одна з тенденцій її розвитку, й Еразм своїм впливом сприяв її зміцненню.

Зміцнювалося й саме уявлення про дитину та дитинство. За часів Середньовіччя дитина сприймалася як маленький дорослий, над специфікою дитинства, як особливого етапу становлення особистості, мало хто замислювався. Рання смерть унаслідок багатьох хвороб, відсутності належного догляду призводили до того, що батьки навіть не встигали розгледіти в ній людину. М. Монтень зізнавався, що зовсім не пам’ятав своїх померлих дітей, тому не відчував до них будь-яких родинних почуттів. Французький дослідник Ф. Ар’єс на основі аналізу іконографічного матеріалу показав, як поступово змінювався менталітет середньовічного суспільства, у результаті якого відбулося справжнє “відкриття світу дитини”. Ренесансний гуманізм із його інтересом до людини, безперечно, сприяв цьому. Усвідомлювалася цінність дитини, її значення для майбутнього сім’ї, причому не лише як “бруньки родового дерева”, нащадка знатного роду, а в душі “нової соціальності”, що формувалася на межі Нового часу. “Для кого вони сіють? Для кого орють? — запитував Еразм, маючи на увазі батьків. — Для кого будують? Для кого на землі й на морі ганяються за багатствами? Хіба не для дітей?” [9, с. 251].

Еразм надавав дитинству важливого значення з точки зору виховання, формування розвинутої особистості, освіченої та моральної. У цьому віці людина найбільше здатна до навчання, має добру пам'ять, схильна до копіювання, любить гратися, всім цікавиться. Саме тому необхідно за допомогою наук плекати “ніжні паростки понять”, використовуючи різноманітні методи засвоєння, адекватні дитячому вікові. Батьки не повинні шкодувати грошей на вчителів і наставників, бо освіченість є кращим багатством, що стане в пригоді дитині на все життя.

Можливо, спогади про власне дитинство зумовили той факт, що Еразм наполягав на гуманному ставленні до дитини, закликав поважати її особистість, прагнув захистити від жорстокості навколишнього світу, а в першу чергу — від школи з її різкими, шаленими вчителями та брутальними звичаями школярів. “Я знав... одного досить відомого теолога, душу якого не задовольняла ніяка жорстокість щодо дітей... Після обіду він зазвичай катував дітей, доводячи їх до запаморочення”, — писав він [9, с. 276-277]. Під час навчання в Девентерській школі “братів спільного життя” Еразм дуже гостро відчув несправедливість учителя, що завдала жорстокої травми на все життя, вселила відразу до шкільного навчання.

Заклик до гуманності, що пролунав із вуст ренесансних гуманістів, переконав громадську думку в необхідності змін, відмови від педагогічного догматизму, авторитаризму, впровадженні нових методів дитячого виховання. Урок, даний ними, був урахований реформаторами школи XVI—XVII століть, протестантами й католиками, засновниками гімназій і коледжів. У навчальних закладах єзуїтів не зловживали тілесними покараннями, піклувалися про здоров'я та раціональний режим занять і відпочинку, годували дітей. Переважали методи “м'якої руки”, які так наполегливо пропагував мислитель.

Отже, можна констатувати, що статус жінки, інститут сім'ї та становище дитини в епоху Відродження зазнали вагомих змін. Значну роль у цьому відіграв ренесансний гуманізм, що привернув увагу до проблем людини. Еразм Роттердамський, лідер гуманістичного руху XVI століття, зробив багато для того, щоб поглибити й зміцнити нові тенденції. Питання про емансипацію жінок у розглядуваний період ще не стояло на порядку денному, проте відбувався рух у цивілізованому напрямі. Інститут сім'ї в своєму розвитку так само рухався по шляху прогресу. Заслугою Еразма, інших передових мислителів і педагогів епохи Відродження було поставлено під сумнів середньовічні догми та застереження проти ролі сім'ї й сімейного виховання. Саме тоді вперше була визнана цінність дитини, необхідність піклування про її здоров'я, гармонійний розвиток “душі та тіла”, окреслювалися пріоритети освіти і виховання, закладалися підвалини цивілізованого підходу до цих та інших питань.

Примітки

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 416 с.
2. Бруни Л. О научных и литературных занятиях / Л. Бруни // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 127-137.
3. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Я. Буркгардт. — Смоленск: Русич, 2002. — 448 с.
4. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Ж. Делюмо. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — 715 с.
5. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: [учеб. пособ.]. — М.: Высшая школа, 2001. — 479 с.

6. Переписка Изоты Ногарола и Гуарино из Вероны // Традиции образования в Европе XI — XVII веков: [сб. ст. и матер.] — Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. — С. 189-197.
7. Стам С.М. Корифей Возрождения / С.М. Стам. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. — 384 с.
8. Осиновский И.Н. Томас Мор / И.Н. Осиновский. — М.: Наука, 1974. — 167 с.
9. Эразм Роттердамский. О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.). — М.: Изд-во УРАО, 1999. — С. 246-296.
10. Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. — М.: Наука, 1986. — С. 90-217.
11. Эразм Роттердамский. Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. — М.: Наука, 1986. — С. 131-228.
12. Margolin J.-C. Erasmus (1467? — 1536) / J.-C. Margolin // The following text was originally published in Prospects: the quarterly review of comparative education. — Paris: UNESCO, International Bureau Edition. — Vol. XXIII, no. 1/2. — 1993. — P. 333-352.

Н.В. Год

Ребенок, семья и гендерная проблематика в работах гуманиста Эразма Роттердамского

В статье проанализированы взгляды Эразма Роттердамского на проблемы женщины, ребенка и семьи. Автор утверждает о тесной связи между гуманизмом и новыми тенденциями в этом вопросе. Проблема рассмотрена в социальном и религиозном контексте XVI столетия.

***Ключевые слова:** антропология, гендерные проблемы, гуманизм, гуманистическая традиция, человек, семья, общество, христианство, Эразм Роттердамский.*

N.V. Hod

The Child, the Family and the Gender Issues in Works of the Humanist Erasmus of Rotterdam

Erasmus of Rotterdam views on the problems of woman, child and family are discussed in the article. The author demonstrates the close connection between humanism and new tendencies in this issue which is regarded in the social and religious context of the 16th century.

***Keywords:** anthropology, gender issues, humanism, humanistic tradition, person, family, society, Christianity, Erasmus of Rotterdam.*

Надійшла до редакції 9 вересня 2009 року

Л.Л. Бабенко

ІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ „ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ”

15-16 жовтня 2009 року в Полтавському державному педагогічному університеті працювала ІІІ Міжнародна наукова конференція „Релігія і церква в Україні за радянської доби”. Її співorganizаторами спільно з університетом виступили Міністерство освіти і науки України, Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Українська асоціація релігієзнавців. Відкриваючи наукову конференцію, ректор Полтавського педуніверситету, доктор філологічних наук, професор М.І. Степаненко звернувся з вітальним словом до учасників і гостей конференції та наголосив на важливості суспільного порозуміння через міжконфесійну толерантність і повагу. Цій меті підпорядковані й наукові дослідження в галузі історії релігії.

У роботі конференції взяли участь 82 учасники, які представляли Угорщину, Німеччину, Російську Федерацію, Іспанію, а також вітчизняні науковці Києва, Львова, Запоріжжя, Донецька, Чернівців, Ніжина, Вінниці, Одеси, Луцька, Рівного, Кам’янка-Подільського, Миколаєва. Великою групою були представлені науковці полтавських вишів. Керував роботою пленарного засідання доктор історичних наук, дійсний член АПН України В.О. Пашенко.

Спектр наукової тематики ІІІ конференції значно розширився. Вчені у своїх доповідях та виступах торкалися не лише подій і явищ історії релігії й церкви в умовах радянської влади, але й аналізували їх через призму філософського осмислення ролі релігії в суспільстві, формуванні його ціннісних засад, органічного зв’язку з сучасністю. Актуалізація цього аспекту зумовила виділення нової окремої секції в роботі конференції „Філософські, правові, психолого-педагогічні та культурологічні аспекти розвитку релігії й церкви в Україні”.

Пленарне засідання відкрив доктор філософських наук, керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди А.М. Колодний доповіддю „Свобода совісті в Україні комуністичних років і років незалежності: порівняльний аналіз”. Доповідач спинився на проблемі подвійних стандартів політики радянської держави у галузі релігійного життя та його еволюції у 1990-их роках. Академічною ґрунтовністю відзначалася доповідь доктора філософських наук П.Л. Яроцького (місто Київ). Він виділив головні періоди боротьби радянської влади з релігією і церквою, виокремив чинники, які зумовлювали її особливості в Україні. Живий інтерес аудиторії викликала доповідь „РПЦ як інструмент політики комуністичного режиму Радянського Союзу” кандидата філософських наук, завідувача відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень С.І. Здіорука (місто Київ). Оперуючи цікавими маловідомими фактами, доповідач розкрив сутність прихованих державних важелів маніпулювання частиною православного духовенства, порушив питання його моральної чистоти.

Складною проблемою порозуміння між державою і поліконфесійним середовищем в Україні переймалася кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту релігієзнавства Львівського музею історії релігії

О.С. Киричук. Вона покликала на історичний досвід країн Західної Європи, які виробили конкордатну модель відносин з Ватиканом як форму компромісу. Не абсолютизуючи та не ідеалізуючи її, доповідачка наголосила на необхідності пошуку шляхів гармонізації відносин церкви і держави в сучасній Україні. З багатьма виголошеними положеннями корелювалася доповідь доктора історичних наук П.А. Кравченка „Релігійний чинник у сучасному державотворенні України” (місто Полтава).

Великий інтерес наукової громадськості Полтави, органів державної влади, засобів масової інформації викликало проведення в рамках наукової конференції Дня релігійної свободи. Організаційний комітет конференції запросив до участі в ньому керівників і представників діючих у Полтаві та Полтавській області релігійних громад. За „круглим столом” відбувалася зацікавлена розмова навколо питань вироблення нового державного законодавства з питань релігії, міжконфесійного порозуміння, небезпеки політизації церкви, її участі у благодійній діяльності тощо. Чимало запитань виникло у присутніх представників чотирнадцяти конфесійних громад до начальника відділу у справах релігій і національностей Полтавської обласної державної адміністрації В.В. Сошина. Схвально оцінили розпочатий діалог церкви, науки та влади Єпископ Полтавський і Кременчуцький Федір (Українська православна церква Київського патріархату), генеральний секретар Української Асоціації релігійної свободи П.О. Гануліч (місто Київ), Вікарій Дієго Сайєс Мартін (Іспанія, Парафія Воздвиження Хреста Господнього міста Полтави – римсько-католицька церква), єпископ П. Лаптев (Об'єднання церков „Світло життя християн євангельської віри” у Полтавській області), Імам міста Полтави й Полтавської області Мамед Мурадов (Духовне управління мусульман України) та інші.

У ході роботи конференції відбулося засідання чотирьох секцій: „Православ'я і греко-католицизм в Україні у ХХ столітті”, „Протестантські та юдейські конфесії в Україні”, „Джерела, методологія, історіографія історії релігії та державно-церковних відносин в Україні в ХХ столітті”, „Філософські, правові, психолого-педагогічні та культурологічні аспекти розвитку релігії й церкви в Україні”. Слід відзначити змістовність, проблемність виголошених доповідей, кожна з яких викликала жваве обговорення і тривалі дискусії. З цікавістю були вислухані виступи зарубіжних учасників конференції: доктора географічних наук, члена Асоціації українців Угорщини Тібора Поповича (місто Будапешт, Угорщина), доктора історичних наук, президента Німецько-українського наукового об'єднання Дарини Тетерин-Блохин (місто Мюнхен, Німеччина), доктора історичних наук, професора Орловського державного університету Тамари Гелли (місто Орел, Російська Федерація).

16 жовтня відбулося підсумкове засідання та підведення підсумків конференції. У підсумковому слові академік В.О. Пащенко акцентував увагу на зростанні інтересу до проблем історії релігії серед молодих науковців, зародженні нових напрямів досліджень, появі цікавих публікацій, які актуалізують перспективу продовження наукового й суспільного діалогу навколо гармонізації державно-церковних відносин. За матеріалами доповідей і повідомлень учасників конференції буде видрукуваний збірник статей.

Надійшла до редакції 22 жовтня 2009 року

* * *

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПОЛТАВА 1709: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КЛЮЧОВОГО МОМЕНТУ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ»**

10-11 листопада 2009 року в Українському науковому інституті Гарвардського університету (США) пройшла наукова конференція «Полтава 1709: переосмислення ключового моменту в європейській історії». Крім Гарвардського університету, її співorganizаторами стали також Канадський інститут українських студій університету Альберти, інститут Кенана, міжнародний науковий центр імені Вудро Вільсона та Український Дослідницький Фонд.

Під час її роботи відбулося засідання восьми тематичних сесій. На першій — «Міжнародний контекст», яка проходила під головуванням професора Сергія Плохія (*Гарвардський університет*), а офіційним диспутантом виступав Френк Сисин (*Університет Альберти, Канада*), учасники заслухали чотири доповіді. Крістофер Гернер (*Лундський університет, Швеція*) виступив з рефератом «Полтава 1709: яблуко розбрату», Роберт Фрост (*Абердинський університет, Шотландія*) проаналізував наслідки Полтавської битви для Речі Посполитої, Кемаль Кадафар (*Гарвардський університет*) спробував поглянути на Полтавську битву з перспективи Оттоманської імперії, а Джон Ле Дон (*Гарвардський університет*) розглянув Полтавську битву в контексті геополітики Західної Європи.

Друга сесія — «Російський контекст» — проходила під головуванням Вільяма Фуллера (*Коледж ВМС США*). Диспутант Керол Стівенс (*Університет Колгейта*). Проблеми значення Полтавської битви для розвитку військового мистецтва торкнувся у своїй доповіді Пітер Браун (*Род-Айленд коледж*). Організації російської армії, зокрема, драгунам Петра I, був присвячений реферат Дональда Островського (*Гарвардський університет*). Досить цікаву тему запропонував Брайєн Боек (*Університет Де Пол*), який виголосив повідомлення: «Булавін, Мазепа і кінець Старого Степу». Проблеми впливу Північної війни на адміністративні реформи Петра I була присвячена доповідь Тетяни Таїрової-Яковлевої (*Санкт-Петербурзький університет, Росія*).

Третя сесія називалася «Український контекст». Її модератором був Майкл Фліер, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, а диспутантом Тетяна Таїрова-Яковлева. Володимир Мезенцев з Альбертського університету розповів про барокові елементи палацу Мазепа в Батурині, Андрій Бовгиря (*Інститут історії України НАН України*) в своїй доповіді розкрив перебіг судових процесів над Мазепинцями у XVIII ст., Сергій Плохій виступив з доповіддю: «Заборонена любов: Мазепа і автор «Історії Русів».

Три наступні сесії були присвячені культурному контексту. Так, четверта, яка, відбулася під головуванням Надії Кізенко (*Університет Нью-Йорка, Олбані*), називалася «Мазепа в європейській музичній культурі». На ньому була представлена лише одна доповідь із музичними ілюстраціями, яку підготували Любомир Найда (*Гарвардський університет*) та Яків Губанов (*Музичний коледж Берклі*). На цьому перший робочий день конференції завершився.

Другий день був не менш цікавим. Ранкове, п'яте, засідання, яке вів Френк Сисин, а диспутантом виступив Тарас Кознарський (*Університет*

Торонто, Канада), називалося «Мова й література мазепинського періоду». На ньому було заслухано чотири доповіді — Майкла Фліера «Втрачене кохання: граматики мазепинського роману», Міхаеля Мозера (*Віденський університет, Австрія*) «Лінгвістичний аналіз універсалів і листів Івана Мазепи», Георгія Грабовича «Милость Божа Україну ...свободившая й українська література після Полтави» (*Гарвардський університет*), Джованні Броджі (*Міланський університет, Італія*) «Полтава: поворотний момент в історії проповідування».

Шоста сесія — «Мистецтво й архітектура в епоху Мазепи й Петра І» — пройшла під головуванням Роберта Фроста. Олена Боек (*університет Де Пол*) виступила з доповіддю «Ікони імперії: український внесок у ранні зображення Петра І», Тетяна Сенкевич (*Університет Торонто, Канада*) свій реферат присвятила аналізу гобелена із зображенням Полтавської битви, Радослав Жук (*Університет Макгілла, Канада*) розглянув західноєвропейські впливи в церковній архітектурі мазепинського періоду, а Оленка Певна (*Університет Річмонд, Англія*) виголосила повідомлення «Оглядаючись назад, рухаючись уперед: реконструювання зашифрованих наративів козацького барокко». Дискусію розпочинала Лілія Бережна (*Мюнстерський університет, Німеччина*).

Наступне засідання називалося «Історія й пам'ять». Модератором на ньому був Керол Стівенс, а диспутантом Келлі О'ніл (*Гарвардський університет*). Учасники конференції прослухали й обговорили доповіді Надії Кізенко «Богослужіння на честь перемоги: Полтавська битва в літургійному й політичному контексті», Олександра Каменського (*Російський державний гуманітарний університет, Москва*) «Полтавська битва в російській історичній пам'яті» та Володимира Кравченка (*Харківський національний університет імені Каразіна*) «Полтава в українській історіографії».

Остання, восьма сесія, була присвячена фактам, вигадкам і літературним образам, пов'язаним із Полтавською битвою. Її вів Любомир Гайда, а дискусію розпочинав Георгій Грабович. Тарас Кознарський виголосив реферат «Літературні образи Мазепи», Ксенія Кебузінська (*Університет Торонто, Канада*) говорила про «Творення образу генія: Мазепа у французькій літературі й мистецтві», а Алоїс Волдан (*Віденський університет, Австрія*) проаналізував образи Мазепи й Полтави в німецькій літературі XIX століття.

Завершилася конференція заключним засіданням, на якому попередні підсумки підбив Сергій Плохій.

Надійшла до редакції 13 листопада 2009 року

Коваленко Оксана. Глиняні люльки XVII — XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). — Описне: Українське Народознавство, 2008. — 144 с.: іл. (Керамологічне двокнижжя "Люлька в історії та гончарстві України", книга 1; Академічна серія "Українські керамологічні студії", випуск 1)

Нещодавно в Опішному, у видавництві "Українське народознавство", вийшла з друку книга "Глиняні люльки XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)", яка започаткувала академічну серію "Українські керамологічні студії". Автором книги є Оксана Коваленко, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Це вчений широкого діапазону — керамолог, археолог, історик і музеолог. Її монографія стала закономірним результатом тривалих пошуків, які розпочалися ще на межі 2001-2002 років, під час роботи в Полтавському краєзнавчому музеї. Готуючи виставку, присвячену історії українського козацтва XVII століття та відбираючи виставкові матеріали, дослідниця звернула увагу на відсутність чіткого атрибутування цих історичних пам'яток у сучасній археологічній літературі, відсутність єдиної типології люльок, прогалини у висвітленні технології їх виготовлення та орнаментуванні.

Отже, оглянувши представницьку колекцію славяного музейного закладу, О. Коваленко загорілася ідеєю підготувати каталог люльок, упорядкувати його. Через деякий час стала науковим співробітником Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України. Нові горизонти і можливості наукової діяльності розширили знання з історії гончарства. Тоді й, збагнула, що статистична робота над каталогом дозволяє робити певні узагальнення стосовно типології, термінології, опису та атрибуції люльок. Відтак цілком закономірно визріла ідея написання монографії про глиняні люльки XVII-XVIII століть із теренів Полтавщини. Так це унікальне, перше в Україні спеціалізоване дослідження предметів дрібної пластики побачило світ.

У чотирьох розділах монографії йдеться про термінологію, типологію, технології виготовлення, особливості форм і декору люльок, віднайдених на Полтавщині. У виданні також уміщено екскурс в історію поширення тютюництва на дослідженій території. З'ясовано склад тютюників Полтавського полку середини XVIII століття, обсяги вирощування та продажу тютюну, державна політика щодо поширення цього промислу.

Починаючи з XVII століття у середовищі українських козаків і селян поширилося тютюнопаління. Привнесення в традиційну побутову культуру цієї шкідливої звички супроводжувалося появою невеликого глиняного виробу, який став супутником чоловіків крізь віки, — люльки. Аж ніяк не заохочуючи читачів до паління, а, навпаки, застерігаючи їх від цього суспільного лиха, авторка прагнула дослідити поширення тютюництва в Україні, передусім на Полтавщині, впродовж XVII-XVIII століть, а також деякі аспекти виготовлення, специфіки форм та декорування люльок того часу.

Для українців тютюнопаління було турецько-татарським запозиченням, так само як і самі слова "тютюн" та "люлька" східного походження. А от терміни "курити", "куріння" походять від старослов'янської корінної основи "курь" — дим, чад, сморід.

У Московському царстві за доби правління царя Михайла Федоровича, 1634 року, було заборонено палити та зберігати тютюн. За Олексія Михайловича тих осіб, у яких знаходили тютюн, били батогами "по торгам". Упродовж тривалого часу заборона палити тютюн була викликана не лише турботою про здоров'я населення, але й зумовлювалася міркуваннями протипожежної безпеки. Етнографи зафіксували випадки, коли в Україні при в'їзді в село місцева громада ставила стовп, на якому підвішувала люльки та різки. Символічно це означало, що, побоюючись пожежі, мешканці забороняють палити в цьому селі.

Вирощування тютюну на Полтавщині бере початок з другої половини XVII століття, значного розмаху набрало у першій чверті XVIII століття. Саме з прискореним розвитком тютюництва в Україні, особливо в її Лівобережно-Дніпровському регіоні, пов'язується збільшення місцевого виготовлення люльок та поширення люлькарства.

На жаль, авторка не розглянула більш детально люльки імпортного виробництва: болгарські, турецькі, голландські тощо, лише коротко схарактеризувавши їх у розділі «Типологія», обмежившись тільки місцевими виробами, продукованими на території Гетьманщини. Можливо, більш детально слід було б розглянути і технологію виготовлення люльок.

У той же час заслуга О. Коваленко полягає в тому, що в монографії міститься спеціалізація значної кількості люльок, унормування наукової термінології для каталогізації, відтворення технології виготовлення цих спеціалізованих глиняних виробів. Здійснено типологічний поділ люльок місцевого виробництва, запропоновано назви для описів кожної структурної частини цих виробів. Книга містить додатки, серед яких важливе значення для музейної роботи має базова схема опису люльок, яка може стати робочим інструментом для дослідників і музейників у їх фондовій та пошуковій роботі. Тому її з інтересом прочитають не лише спеціалісти — археологи, історики, мистецтвознавці, музеологи, але й усі, хто цікавиться минувиною рідного краю.

Ф.Г. Турченко

Степаненко М.І. Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколумовні й деякі інші проблеми): Монографія. – Полтава: АСМІ, 2008. — 396 с.

Українська культура збагатилася фундаментальним дослідженням про життєвий і творчий шлях видатного письменника, державного і громадського діяча, великого патріота України, справжнього її сина — Олесея Гончара. Микола Іванович Степаненко, автор монографії “Публіцистична спадщина Олесея Гончара (мовні, навколумовні й деякі інші проблеми)”, скрупульозно опрацювавши матеріали “Щоденників” та епістолярію митця, розкрив і прокоментував динаміку мовної ситуації в колишній Українській РСР, а також у вже самостійній незалежній Україні, простежив зміни в мовній політиці, зумовлені екстра- й інтралінгвальними чинниками; окреслив актуальні проблеми сучасної української соціо- та етнолінгвістики; визначив місце і значущість в українському мовно-культурному

просторі Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Довженка; висвітлив чимало маловідомих українській спільноті сторінок життєпису письменника Олесь Терентійовича Гончара. Окремий розділ книги — це зворушлива розповідь про Державний літературно-меморіальний музей-садибу Олесь Гончара в селі Сухій, що на рідній Полтавщині.

Однією з особливостей книги є те, що в ній подано епістолярій Олесь Гончара, листи митця до партійних керівників, братів по перу, представників діаспори. М.І. Степаненко послуговується книгою листів, упорядкованою другом Олесь Гончара, його земляком Яковом Григоровичем Оксютюю, та архівом письменника, який йому люб'язно надала дружина письменника Валентина Данилівна Гончар.

Монографія досить вдало структурована. Вона складається з передмови (Олесь Гончар — “людям про пережите, передумане, переболіле, осмислене і досягнуте” (замість вступу), п'ятнадцяти розділів-етюдів та списку використаної літератури.

Насамперед необхідно відзначити новизну рецензованого наукового видання, у якому вперше оприлюднено зміст щоденників Олесь Гончара, схарактеризовано їх у такому семантичному ключі, як мовні, навколомовні та деякі інші проблеми. М.І. Степаненко переконує, що Олесь Гончар як син народу, який має багату і волелюбну історію, генерує у своїй публіцистичній спадщині справді високі зразки духовності. Щоденники та листи щерть наповнені “неповторними деталями і суб'єктивними шохвилинними враженнями”, вони здатні залишати на собі “смак автентичності” і водночас сповнені чарами імпрізації (с. 4). Композиційно книга складається із п'ятнадцяти розділів, кожен із яких окремо — етюд, а загалом вони утворюють аргументовану розповідь про динаміку розвитку мовної ситуації збіглого століття. У щоденниках і листах Олесь Гончара — “...свідчення про злети і падіння, здобутки і втрати, перемоги і поразки півстолітньої епохи ... що включає воєнну знегоду, післявоєнну відбудову, хрущовську відлигу, брежньовський застій, тільки-но народжену незалежність; у них — розповіді про радощі і болі, розкошування і поневіряння, мудрість і невігластво, служіння високій ідеї і пристосуванство людей, які жили й діяли в ту донезмоги непросту епоху” (с. 5).

Багатством спостережень позначений перший розділ — “А мова — наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес” (с. 11-77), у якому схарактеризовано динаміку мовної ситуації в Україні в 50-90-их роках ХХ століття на тлі оповіді про творчість та особистість Олесь Гончара. Нічого не залишилося поза увагою автора дослідження. Тут сказано гірке, але справедливе слово про окремих партійних діячів, епоху їхнього “державотворення”, про концепцію двомовності та її авторів.

У цьому розділі М.І. Степаненко синтезував погляди Олесь Гончара на багато мовних та навколомовних проблем, які, на жаль, і сьогодні не знайшли свого повного вирішення. З-поміж них такі концептуальні положення, як “школа і рідна мова”, “учитель і рідна мова”, “батьки й рідна мова”, сформульовані будівничим української культури Іваном Огієнком (Митрополитом Іларіоном) у праці “Наука про рідномовні обов'язки”. Перший розділ (найбільший за обсягом) дає повне уявлення про масштабність наукових інтересів автора, який висловив і своє ставлення до філологічних питань, що ними жив упродовж півстолітньої епохи Олесь Гончар (перший запис у щоденниках датовано червнем грізного 1943 року, а останній — липнем 1995 року).

У другому розділі — “Краще не жити, ніж жити фальшиво” (Олесь Гончар про радянську цензуру) (с. 78-90) — М.І. Степаненко знайомить читачів зі ставленням Олесь Гончара до вимог цензури, яка діяла в радянську добу. Вона була жакливішою, ніж царська, оскільки, як писав Олесь Гончар ще у вересні 1968 року, “...Пушкіну не пропонували переробляти написане або співати комусь дифірамби (як ми нашому батькові вусатому)” (с. 78). У “Щоденниках” Олесь Гончар вплив цензури на творчість українських письменників розкрив на прикладі саморедагування, що здійснювалося під тиском цензури (поезія Павла Тичини “Квітчастий луг”). У цьому етюді автор книги переконливо показує, як Олесь Гончара і його побратимів по перу змушували “вклинювати” у статті, виступи, інтерв'ю абзаци подяки партії і уряду за виявлену високу честь, як “потерпав від “несвободи творчості” увесь інтелектуальний люд України” (с. 81), як штучно ускладнювався шлях книги до читача (с. 82), як митець змушений був писати великі листи до представників влади, захищати членів

Спілки письменників від надуманих звинувачень (с. 85), як мріяв, щоб "...усі майстри слова (і Яновський, і Хвильовий, і старші, і молодші) були видані тільки очищено, без культивською скверни..." (с. 87).

Третій розділ книги — "...Шалена гвалтівна кампанія русифікації України" (с. 91-98) — присвячено боротьбі Олесь Гончара за українську книжку, українське слово. Письменник гнівно протестував проти наступу на українську мову в науці і культурі, постійно виступав проти антиукраїнського мовного терору, який привів до кількісного зниження українськомовних видань (порівняймо тиражі: 1960 рік — 1 111 000, 1968 рік — 155 000), проти зросійщення книгопродукції, радіомовлення, телебачення. "Жаль, що немає з-поміж нас Олесь Терентійовича. Він повоював би за українську книжку й, очевидно, здобув би неабияку перемогу і своєю наполегливою діяльністю, і своїм авторитетом, бо ж є знаком нашої нації, святою людиною..." — підсумовує М.І. Степаненко (с. 98).

Про Олесь Гончара, борця за українську Україну [друга половина 80-х — перша половина 90-х рр.], ідеться в четвертому розділі книги — "Була б тільки Україна та вижило б людство" (с. 99-108). Тут акцентовано увагу читачів на участі Олесь Гончара у визначних подіях, які відбувалися в Україні у другій половині вісімдесятих років ХХ століття. Письменник назвав референдум 1991 року "Великоднем душі", "дарунком від Бога". Із безмежною радістю зустрів митець ще одну знаменну подію в житті України — створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка. У листах і щоденникових записах цього періоду звучить гордість за справжніх синів України, які гуртуються в лавах Народного Руху. У цьому етюді вміщено зміст вступного слова Олесь Гончара — "Саморозквіт нації", виголошеного на першому засіданні Товариства української мови імені Тараса Шевченка; теплий і зворушливий лист до Володимира Яворівського; враження від установчого з'їзду Народного Руху, що відбувся 8 вересня 1989 року; лист до Президії Спілки письменників України. Особливо зворушливим є слово письменника, адресоване учасникам Слобожанського Великодня, яке він "...підготував в останній свій земний Великдень" (с. 107-108).

"...Мова — народ!" — так названо п'ятий етюд книги. У ньому М.І. Степаненко знайомить читача із соціолінгвістичними, власне мовознавчими та деякими іншими філологічними спостереженнями Олесь Гончара. Стратегії і тактики щодо поведінки з північним сусідом, зафіксовані письменником у щоденнику, суголосні з поетичними розмірковуваннями видатної поетеси сучасності Ліни Костенко (історичний роман у віршах "Берестечко"), поемою Тараса Шевченка "Кавказ". Розмисли про екологію мови й екологію душі, патріотичні й інтернаціональні перспективи в багатонаціональній державі лунали як із цековських трибун, так і в залах перед робітниками, інтелігенцією, молоддю, на яку письменник покладав великі надії: "Майбутню зміну треба активніше залучати до суспільної діяльності, доручати їй розв'язання проблем не другорядної, а першорядної ваги" (с. 125).

Досить цікавими й пізнавальними є матеріали шостого ("Як витворювалась наша мова?") (с. 126-135) та сьомого ("Є в письменницькій майстерності свої специфічні особливості") (с. 136-179) розділів. У шостому етюді автор монографії знайомить читачів із теорією виникнення мови, що знайшла своє певне висвітлення в щоденниках. Заслугують схвалення і версії Олесь Гончара про походження української мови. М.І. Степаненко наголошує, що письменник схилявся до сучасної думки: "...наша мова, як і інші слов'янські, бере свій початок із мови спільнослов'янської або її сліди треба шукати в XI столітті, а не в XIV, оскільки в цей час вона мала своє самобутнє, цілком самодостатнє обличчя, вирізнялася з-поміж інших генетично споріднених мов своїми фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними й іншими прикметами" (с. 135). Роздуми Олесь Гончара про історію виникнення української мови, виклад його лінгвістичної концепції завершено листом до Григорія Нудьги (18 серпня 1990 року), у якому ще раз потверджена згадувана версія.

У сьомому розділі мовознавець М.І. Степаненко знайомить читачів із письменницькими роздумами про силу рідного слова, що знайшли відображення в численних статтях, публічних виступах, листах, а також у щоденниках, оприлюднених після смерті митця. Упродовж усього життя Олесь Гончар збирав живі народні вислови, довірявся своєму внутрішньому голосові, "дослухався до музики

душі”, радив їти якраз “...проти досвіду, всупереч канонам, від яких саме й плодиться шаблон” (с. 138). Олесь Гончар тонко відчував мовні нюанси, знав секрети сполучення лексичних одиниць, часто надавав їм нових відтінків звучання в певних спеціально організованих контекстах. Лексико-фразеологічне багатство рідної мови знайшло відображення у творах митця.

Сказав своє правдиве слово Олесь Гончар і про патріотизм, і про інтернаціоналізм, і про шовінізм. Саме про це йдеться у восьмому етюді — “Моя слава чесна, а ваша — безчесна...” (с. 180-186). Олесь Терентійович розвінчує псевдопатріотів, засуджує тих письменників, які не знайшли в собі сили подолати “обмеженість шовініста”, мали засліплені злобою душі. У кінці розділу М.І. Степаненко (уже вкотре!) перекидає місточок у сучасність: “Олесь Гончар, якби був живий, закликав би нас оберігати суверенність і соборність української держави від чужих і своїх...” (с. 185).

Дев’ятий розділ — “Як примирити націю? Такі ж ми різні, з такими різними долями!...” (с. 187-204) — присвячено розмислам Олесь Гончара про життєві долі і творчі шляхи письменників-борців за волю, за самостійність та соборність України. Глибоким пієтетом сповнені правдиві рядки, написані в різні часи про людей із різними характерами і долями, яких єднала співзвучність душ, непохитна любов до України та рідної мови. Такими були для Олесь Гончара П. Тичина (“незрівнянний геній у творчості”), О. Довженко (“ходячий вогонь”, “ходячий вулкан”), М. Рильський (“жертва нелюдської жахливої системи”), А. Головка (“людина справді великої мужності й благородства”), Ю. Яновський (“майстер із Божої ласки”), а також Василь Симоненко, Алла Горська, Григор Тютюнник (с. 191). Це їх мав на увазі Олесь Терентійович, коли писав: “...оті безхитрісні, відкриті природи, що їх формували походи, козацька степова воля, життя в товаристві... вони дозволяють собі розкіш жити розкуто, вони не захищені панцирем лицемірства й холуйства та інтриганства, і через те їх частіше дістають отруєні стріли, від яких вони гинуть по-лицарськи, на бранному полі”, ті, що сиділи за колючим дротом, ганяли по степах та писали [29 січня 1991] (с. 6).

Неабиякою знахідкою автора монографії є десятий етюд — “Духовний посил Олесь Гончара” (с. 205-211). Тут дбайливо зібрано з усіх щоденникових записів “поетичні коштовності”, крилаті вислови, адресовані широкому загалу — майстрам слова, державним мужам, нейтральним особам (с. 205). Важливо зазначити, що про духовний месидж Олесь Гончара йдеться не тільки в окремому розділі з однойменною назвою, де стислі, образні вислови поєднано в тематичні групи: *мова, життя, Україна, Чорнобиль, письменник, незгода, література як мистецтво, літературознавство, щастя, людські взаємини, любов, нація, талант, пісня, релігія, церква, віра, людська праця, людські чесноти, музика, природа, всесвіт, історія, мистецтво, митець, культура, етнопам’ять, людська мораль, правда, творчість, філософія життя, аморальність*. Сконденсовані етноформули, етносентенції, нові слова, фольклоризми щедро “розсипані” мовознавцем на берегах книги. Повчання, настанови, застереження, роздуми й найрізноманітніші оцінки хоч і мають неоднаковий ступінь афористичності, однак вони влучно віддзеркалюють минуле українського народу, “розкривають наші реалії і випереджають час...” (с. 205). Ці афоризми Олесь Гончара, як слушно зауважує автор, треба читати всім. Треба, щоб кожна людина “...упустила їх до своєї душі. З-поміж нас не було б тоді заздрисників, україноненависників, а були б добрі й щирі українці-патріоти...” (с. 210-211).

В одинадцятому (“Народився, щоб осяяти Україну” (Шевченкіана Олесь Гончара) (с. 212-247), дванадцятому (“Геній світового масштабу” (Микола Гоголь очима Олесь Гончара) (с. 248-266) та тринадцятому (“Один з найбільших геніїв сучасності” (Олесь Гончар про Олександра Довженка) (с. 267-312) розділах майстерно розкрито три постаті великих українців — Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Олександра Довженка, які, за оцінкою автора, репрезентують найдостойніших синів України. Тут власне публіцистичний виклад (як і в усій монографії) творчо поєднаний із художнім, що уможливило розкриття проблеми жваво, доступно, образно, цікаво, з великою любов’ю до справжніх майстрів слова. Прикметно, що в цих й інших розділах простежено розвиток подій не лише на тлі щоденників, а й таких знакових джерел, як “Літературна Україна”, “Слово Просвіти”, “Українське слово” тощо.

Щоденники Олесь Гончара переповнені теплими спогадами про гончарівсько-біличенківський рід. М.І. Степаненко зібрав коротенькі щемливо-ніжні розповіді письменника про його батьків, дідів, бабусю Прісю, яка замінила маму, сестер, племінників, дружину, дітей, онуків. Ці спогади увійшли до чотирнадцятого етюдю — “Ой роде ж мій, роде...” (Олесь Гончар про самого себе, свій родовід, свою сім’ю) (с. 313-355). Ще в передньому слові автор слушно зауважив: “Письменник Гончар з “породи безхитрісних”, тих, що по степах ганяли та писали “Таврію”, “Перекоп”, “Тронку”. Найперше до них, “отих аж ніби легковажних сміливців, прямодушних, відкритих” [13 грудня 1978], звернене його слово; з їхніми серцями билосся в унісон його серце, з їхніми прагненнями й діяннями були суголосні його погляди і вчинки” (с. 6). У цьому розділі, як і в багатьох інших, багато світлин, із якими читач знайомиться вперше. Вони доповнюють особливо цікавий і змістовний розділ про родовід Олесь Гончара, у якому вміщено цікавий діалог автора з дружиною письменника. Тут читач знайде абсолютно нові відомості про митця і стиль його роботи, про продовження ідеї Олесь Гончара його рідними.

Про священне місце, одну з трьох хат письменника йдеться в п’ятнадцятому етюдю — “Уклін хаті, де виростав Олесь, великий син України” (Із життя Державного літературно-меморіального музею-садиби Олесь Гончара в селі Сухій) (с. 356-387). Тим, хто вивчає творчість Олесь Гончара у школі чи вузі, особливо цікавим буде знайомство із експозиціями Державного літературно-меморіального музею-садиби Олесь Гончара в селі Сухій. Розповідь про музей, його створення доповнює інтерв’ю автора з невтомною Тетяною Владиславівною Бондаревською, племінницею письменника, яка мріє про створення літературної частини музею в колишній школі-дитсадку, якою свого часу опікувався Олесь Терентійович Гончар, спорудження пам’ятника малому Сашкові на бабусиному й дідусевому подвір’ї.

До садиби приходять і завжди поспішатимуть люди, щоб доземно вклонитися великому синові українського народу, Апостолові його духу і слова, і залишатимуть ось такі свої спогади про побачене й почуте: У цьому дворі відчуваєш справжній подих древньої України. То ж треба зберегти все, що дихає історією... Ми вдячні за те, що збережеться і шануватиметься святе місце для українського народу, місце, пов’язане з життям великого сина нашої держави Олесь Терентійовича Гончара. Бажаємо світла і добра людям, що збережуть цей берег любові, ширості, людяності. Хай у цій хатині буде жити великий дух Олесь Гончара [сестра Олесь Гончара Олександра Терентіївна Сова, рідні племінники Олесь Гончара: Василь Гаврилович Сова, Тетяна Гаврилівна Онопрієнко, Віра Гаврилівна Сесь, 28.08.2000 рік]. До глибини душі зворушений тим, що побачив у рідній хаті мого земляка, найвірнішого друга Олесь Гончара, який став видатним письменником, духовним батьком незалежної України [Яків Оксютя — секретар комісії з творчої спадщини Олесь Гончара, 17.10.2000 рік]. В хаті, де виростав Олесь Гончар, ми відчули могутню силу його українського духу. Хай ніколи не заросте стежка до цієї славної хати [Іван Драч, 28.08.2000 рік].

Читачеві книги цікаво буде довідатися, що “...Олесь Терентійович ще за життя хотів публікувати свої щоденники, — зауважує в передньому слові “Записники Олесь Гончара (Голос його душі)” упорядниця [Валентина Данилівна Гончар]. — Задум його був такий: записи мали супроводитися коментарями і роздумами автора з перекиданням у сучасність. На жаль, задумане не здійснилося...” (с. 6). Тримуючи в руках гарно оформлену і високопатріотичну книгу про публіцистичну спадщину видатного письменника, державного і громадського діяча Олесь Гончара, можна стверджувати, що таки здійснилося, що Гончарові “Щоденники” знайшли свого читача, що, як і передбачала В.Д. Гончар, стали “явищем української словесності, як свого часу стали явищем його новели, повісті, романи та літературні статті”. М.І. Степаненко зумів вибудувати отой вимріяний Олесем Терентійовичем місточок, що “перекидає у сучасність”. Нехай по ньому пройде якомога більше читачів, нехай долучаться вони до публіцистичної спадщини Олесь Гончара — великого поборника правди, захисника нашого духу і нашої мови, совісті української нації.

Цю книгу різні люди читатимуть по-різному: для одних — це свіжий подих історії, великі катаклізми ХХ століття, а для інших — оборонців старого режиму — ця праця може видатися “не по душі”, але нікого не зможе залишити байдужим

патріотизм автора монографії — Миколи Івановича Степанка, який перебуває в постійному творчому пошукові. Філологам та історикам відомі його монографії про українських мовознавців Михайла Жовтобрюха й Арнольда Грищенка (“Патріарх українського мовознавства”, Полтава, 2005; “Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха”, Полтава, 2007; “Академік Арнольд Панасович Грищенко”, Полтава, 2006), про історію української мови, про сучасну мовну політику й мовну ситуацію в Україні, про становище української мови в діаспорі, про мовотворчість видатних майстрів художнього слова, про роль рідної мови в освіті, про утвердження української мови в конфесійній сфері (“Українське рідне слово”, Полтава, 2003; “Рідне українське слово”, Полтава, 2005), про духовні традиції Полтавщини (“Літературно-меморіальні музеї Полтавщини”, Полтава, 2006). Вдячний читач чекатиме ще нових і нових книг від славного полтавця.

Н.І. Бойко

Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік / Роман Сітарчук. — Полтава: Скайтек, 2008. — 324 с.

Книга Р.А. Сітарчука присвячена проблематиці суспільно-політичних аспектів церковної історії, яка традиційно викликає підвищений інтерес науковців. Хоча щодо протестантських конфесій він раніш поступався вивченню православ'я, та останні десятиліття внесли суттєві зміни. Той факт, що предметом монографічного дослідження стала історія адвентизму, є цілком об'єктивним. Дана протестантська церква вже понад 130 років існує в українському середовищі, інтегрується в його соціальні структури і демонструє свій динамічний розвиток. Водночас, як не парадоксально, але відносно тривала історія й очевидний вплив адвентизму, на суспільне середовище в Україні ще не ставали предметом спеціального вивчення. Тому звернення до історії адвентизму є очікуваним і бажаним, як таке, що закладає підвалини для перспективного вивчення зазначеної конфесії.

Не викликає принципових заперечень архітектоніка праці, в основу якої покладено проблемно-хронологічний метод, оскільки вона повністю співвідноситься з її метою. Структура книги концентрує увагу читачів на ключових аспектах теми: виникненню адвентизму, формуванню його організаційної структури в українських землях, характері внутрішньоконфесійної діяльності, змінах церковної організації у контексті еволюції політики самодержавства та одержавленої церкви від часу появи адвентистів в Україні у другій половині XIX століття до 1917 року.

Як і належить кваліфікованій роботі такого рівня, монографія Р.А. Сітарчука має у своєму складі оглядовий історіографічно-джерельний розділ. Його зміст засвідчує докладну обізнаність автора зі станом розробки даної теми у працях конфесійних та світських авторів часу існування Російської імперії, радянської доби і сучасних істориків та релігієзнавців, а також вправність в аналізі та оцінці різних авторських позицій. Ретельне опрацювання та осмислення матеріалів значної кількості вітчизняних, а також зарубіжних архівів, залучення до студії значного масиву опублікованих джерел, періодики, а також нормативних актів уможливило автору зробити вагомий внесок у відтворення картини зародження і розвитку адвентистського руху в українських землях у складі Російської імперії як складного і суперечливого процесу.

У другому розділі книги – «Виникнення та розвиток адвентизму в XIX ст.» – зосереджений в аналітичному викладі дисертанта вартісний історичний матеріал, який стосується витоків конфесії, її проникнення у Європу, передумов становлення в українських землях, а також конкретних обставин вкорінення адвентизму на них та чинників наступного його зростання. Дослідником з'ясовано, що утвердження адвентизму в українських землях базувалося на тих факторах, які були притаманні формуванню всього пізнього протестантського руху в Російській імперії. Ним переконливо доведено, що позитивний вплив на розвиток цієї конфесії мало те, що, по-перше, тут уже існувало євангельське середовище, а, по-друге, цьому багато в чому сприяла активна видавнича і культурно-освітня діяльність її adeptів, а також їхня організаційна згуртованість. Не обійшов автор своєю увагою й тих чинників, які мали свій негативний вплив на цей процес, а також окремі помилки його провідників у територіальній зорієнтованості місіонерської діяльності. На високу оцінку заслуговує уточнення появи перших адвентистських організацій в українських землях, який автор співвідносить з 1878 роком. Цей факт встановлено за документальними джерелами, що мають високу ступінь інформаційної достовірності.

Ідейним задумом третього розділу монографії – «Формування організаційної структури адвентистів сьомого дня на території України» – став докладний розгляд еволюції організації адвентистів в українських землях, а також аналіз специфіки розвитку його громад в окремих регіонах, зокрема кількісні зміни у складі віруючих.

Лейтмотивом четвертого розділу дослідження – «Внутрішньоконфесійна діяльність» – став докладний аналіз специфіки обрядовості адвентистів, їхнього місіонерства як однієї з найважливіших складових усієї діяльності конфесії, значимість і набутки видавничої та освітньої справ, а також особливості фінансового забезпечення функціонування цієї релігійної течії.

У п'ятому (завершальному) розділі книги – «Еволюція політики самодержавства щодо адвентистів в українських землях упродовж дослідженого періоду» – досліджується зміст політики держави та Російської православної церкви щодо адвентистів, а також відносин конфесії з владою в українських землях, які входили до складу Російської імперії. На основі значного фактичного матеріалу переконливо доведено, що православно-адвентистські відносини відзначалися напруженістю і постійним взаємним протистоянням. Однією із вагомих причин цього було те, що РПЦ вбачала в адвентизмі загрозу діючому політичному режимові, а тому ініціювала боротьбу з ним. Автор визначив і фактографічно обґрунтував наявність етапів реалізації політики влади щодо адвентистів. У контексті характеристики цих етапів йому вдалося показати відмінності динаміки розвитку церкви адвентистів у конкретних вимірах, з поясненням її особливостей.

У теоретичному сенсі в книзі Р.А. Сітарчука реалізований комплексний історичний та політико-правовий аналіз суті процесу становлення і розвитку конфесії адвентистів сьомого дня, а також еволюції політики царату щодо них дав вагомий приріст нових знань, які збагачують арсенал вітчизняного релігієзнавства.

Зазначена праця має практичне значення, оскільки низка її змістовних сегментів і висновків є затребуваними в Україні. Монографія побудована на достовірних і переконливих джерелах, більшість яких до наукового обігу вводиться вперше. Це засвідчує самостійний характер і новаторство виконаної роботи. По суті, це перше дослідження в Україні, яке розглядає дану проблему фронтально, в різних площинах, воно позначене комплексністю, інтегральністю і, безперечно, сучасними науковими підходами до реалізації дослідницьких завдань, визначених і сформульованих її автором. Книга легко сприймається завдяки гарному стилю викладення, сподіваюся, що вона зацікавить широку аудиторію читачів. Водночас зазначена робота не вичерпує всіх аспектів розглядової теми і зберігає перспективність більш поглибленого вивчення як уже опрацьованого матеріалу, так і окремих чинників діяльності конфесії адвентистів. Сподіваємося, що почин Р.А. Сітарчука буде підхоплений іншими дослідниками.

О.І. Уткін

Лохно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки): Монографія / Олександр Лохно. — Полтава: Друкарська майстерня, 2009. — 288 с.

Монографія О.П. Лохна присвячена важливій і актуальній темі — аналізу опозиції в євангельсько-баптистському русі в Україні упродовж середини 1940-их — 1980-их років. Протестантські церкви як важливі духовні інституції завжди займали активну позицію в суспільному житті України. Всебічний аналіз їх функціонування несе в собі широкі можливості суттєвого поглиблення наукового розуміння певної історичної епохи, сприяє переосмисленню співвідношення духовних і матеріальних чинників, що забезпечували розвиток навіть тих соціальних процесів, які, на перший погляд, були позбавлені релігійного обґрунтування.

Сучасних дослідників особливо цікавить історія протестантських церков у повосенний час. Виходячи з цього, проблеми державно-церковних і внутрішньоцерковних взаємин набувають виняткового значення. Автор аргументовано стверджує, що, незважаючи на внутрішні процеси у протестантському середовищі, розвиток зазначеної конфесії в значній мірі проходив під впливом державної політики, владних структур, які контролювали її діяльність. Це в деяких релігійних громадах і групах ЄХБ викликало розколи, наслідки яких відчуються і зараз. Враховуючи вказану обставину, а також те, що останнім часом з'явилося багато організацій протестантів, проходить різка активізація протестантських об'єднань в Україні, назване наукове дослідження, розкриваючи численні помилки радянських і партійних органів влади, необ'єктивність в реалізації свободи совісті вказує на ефективні підходи, демократичні форми і методи утвердження рівноправного статусу всіх церков.

Поміж досліджень з українського історичного релігієзнавства дотепер не має жодної праці, яка б розкривала цілісну картину розвитку опозиційних течій у церкві ЄХБ. Комплексне наукове висвітлення минулого має сприяти подоланню стереотипів громадської думки щодо протестантів, сформованих ще за радянських часів. У цьому плані досить актуальним є монографія О.П. Лохна, у якій автор основну увагу зосереджує на подіях, що відбувалися в межах тогочасної радянської України — УРСР або ж за безпосередньої участі українських релігійних громад і груп віруючих ЄХБ на теренах усього Радянського Союзу.

Заслугує на увагу те, що монографія написана в основному на архівних матеріалах і документах, використано 414 справ 13-ти архівних фондів. О.П. Лохном опрацьовані матеріали 8-ми фондів вітчизняного походження та 5-ти фондів зарубіжного походження. Найактивніше автором були задіяні фонди Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦДАГО України), Ради Міністрів УРСР (ЦДАВО України), Уповноваженого Ради у справах релігійних культур (релігій) при Раді Міністрів СРСР в УРСР (ЦДАВО України, ДАРФ).

У першому розділі монографії автор розглянув діяльність незгодних віруючих ЄХБ із політикою держави та партії щодо релігії й церкви, а також із заходами духовного центру, повністю підконтрольного владним органам. У доробку виокремлено кілька причин кризи в церкві ЄХБ, що на початку 1960-их років завершилося розколом на дві альтернативні церкви. Ці причини класифіковано на зовнішні та внутрішні. О.П. Лохно слушно підкреслює, що на зовнішні причини вказували переважно духовні діячі й конфесійні історики церкви, які були переконані в штучності кризи, насадженої зверху владою. Світські автори, головню радянського часу, були впевнені в протилежному — причини кризової ситуації в церкві ЄХБ, на їх думку, лежали у внутрішньому мікросередовищі конфесії. Автор доходить висновку про існування всіх перелічених чинників кризи, які в різному обсязі впливали на появу останньої.

Автором монографії також проаналізовано ознаки церковної кризи поміж віруючих ЄХБ. З'ясовано соціальну структуру віруючих за різними показниками. Визначено корені визрівання невдоволення поміж протестантів, знайдено спільне та відмінне у вимогах і діяльності різних опозиційних рухів тощо. О.П. Лахно показав, що тиск на церкву з боку держави та репресії проти незгодних тільки посилювали опозиційні настрої в середовищі ЄХБ і штовхали віруючих на нелегальне становище та підпільну діяльність. Цьому ж процесові сприяла політика духовного центру ВР ЄХБ по відлученню від церкви занадто активних і непоступливих віруючих, які одразу ж поповнювали ряди опозиції.

Автором досліджено виникнення та еволюцію діяльності першої офіційної опозиційної організації поміж віруючих ЄХБ — «Ініціативної групи зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ». Ним доведено, що Ініціативна група була опозиційною не лише до ВР ЄХБ, але й до влади. Далі О.П. Лахно характеризує умови зміни підготовчого періоду до проведення з'їзду церкви ЄХБ на організаційний. Тут мова вже йде про утворення нового релігійного центру євангельсько-баптистської церкви. Уперше, переконує автор, критика була спрямована не лише проти московських лідерів церкви, а й проти керівників общин, котрі приймали антиєвангельські документи як керівництво до дії. Тому заклики до всіх церков були, по суті, заклик до загального оновлення та нового освячення церковного життя.

У другому розділі дослідником схарактеризовано вплив новоутвореної церковної організації під назвою «Спілка Церков ЄХБ» на релігійне життя протестантів України, а також розглянуто активність місцевих нелегальних общин віруючих євангельсько-баптистського сповідання, спрямована на легалізацію альтернативної церкви ЄХБ до офіційної Всесоюзної Спілки.

Автором монографії доводиться, що події другої половини 1960-их — першої половини 1970-их років свідчать про розмах нового релігійного дисидентського руху, який вийшов за рамки, передбачені для релігійних організацій на початку 1960-их років, і склав реальну загрозу іміджеві державної та партійної влади. Рада в справах релігій, вважає автор, не очікувала такої стійкості й сили, тому усвідомивши власну неспроможність керувати цим процесом, змушена була відступити дещо назад у своєму антирелігійному натискові. Таким чином, завдяки активній позиції представників СЦ ЄХБ, усі віруючі (у першу чергу члени общин ВС ЄХБ) отримали більшу свободу релігійної діяльності.

Рядки монографії доводять, що головними пріоритетами діяльності РЦ ЄХБ і її прибічників у означений період були: власне видавництво «Християнин» з кількома підпільними типографіями, релігійне виховання та навчання дітей, контакти з закордонними релігійними центрами й організаціями, діяльність за кордоном через Зарубіжне Представництво РЦ ЄХБ, захист віруючих від переслідувань і утисків. Усе це має докази з практики.

Проведене дослідження дало можливість авторові виділити періоди розвитку церковної опозиції ЄХБ. Також науковий аналіз проблеми дав можливість О.П. Лахну сформулювати низку узагальнень з теми монографії. Можна з упевненістю стверджувати, що монографія О.П. Лахна дає приріст нових даних і узагальнень, здатних збагатити теоретичний арсенал історичної науки та історичного релігієзнавства. Вона може також бути корисною для порівняльного аналізу проблем, які стосуються сучасних релігійних процесів в Україні. У практичному сенсі науковий доробок О.П. Лахна можна використовувати при підготовці узагальнених праць з історії України новітнього періоду, зокрема, історії протестантизму, етнології релігії, історичного релігієзнавства та краєзнавства, для написання публіцистичних і науково-популярних статей, оглядів у ЗМІ. Її можна також використати у навчально-виховному процесі вищої школи шляхом включення до програмного матеріалу, під час підготовки спецкурсів, лекційних і семінарських занять з історії релігій, конфесіології, порівняльного релігієзнавства тощо.

П.П. Панченко

Довідка про авторів

- Бабенко Людмила Леонідівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі ПДПУ)
- Белько Олег Олександрович** — завідувач відділу Полтавської обласної універсальної бібліотеки імені І.П. Котляревського
- Бойко Надія Іванівна** — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ніжинського національного університету імені Миколи Гоголя
- Вітринська Олена Володимирівна** — старший викладач кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (далі ПНТУ)
- Год Наталія Володимирівна** — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПДПУ
- Дмитренко Віталій Анатолійович** — аспірант ПНТУ
- Дятлов Володимир Олександрович** — доктор історичних наук, професор, проректор із наукової роботи Чернігівського державного педагогічного університету
- Кальницька Наталія Дмитрівна** — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського університету імені Володимира Даля
- Кравченко Петро Анатолійович** — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ПДПУ
- Литвин Олександр Юрійович** — старший викладач кафедри фінансів і кредиту Полтавської державної аграрної академії (далі ПДАА)
- Лобач Катерина Василівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства ПДПУ
- Нагорний Віталій Віталійович** — аспірант ПДПУ
- Панченко Петро Пантелеймонович** — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б. Грінченка
- Пащенко Володимир Олександрович** — доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПДПУ, дійсний член АПН України
- Селегеньєв Вячеслав Михайлович** — асистент кафедри правознавства Полтавського університету споживчої кооперації України
- Турченко Федір Григорович** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Запорізького національного університету
- Чухліб Тарас Васильович** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, директор науково-дослідного інституту козацтва
- Шевчук Сергій Миколайович** — кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та краєзнавства ПДПУ
- Щербак Віталій Олексійович** — доктор історичних наук, професор, декан гуманітарного факультету Національного університету "Києво-Могилянська академія"
- Якименко Микола Андрійович** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ПДАА

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «З історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, уміщених у Бюлетені ВАК України (2008. — №6; 2009. — №5.).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5" чи диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі **rtf** з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) ініціали та прізвище автора (авторів) — зверху в правому куті «жирним» курсивом;
- б) назва роботи (великими «жирними» літерами) — від центру;
- в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);
- г) основний текст статті;
- д) примітки (список джерел і літератури в порядку згадування в тексті);
- е) таблиці та малюнки;
- ж) підписи до малюнків.

4. Джерела та літературу розміщують у списку в такому порядку, в якому з'являються посилання на неї в тексті (ці посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Либідь, 1993. — 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. — Полтава: Б. в., 1991. — С. 3 — 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 58 — 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. — 1998. — №11. — 18 березня. — С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 166: Назва фонду. — Оп. 2. — Спр. 58: Назва справи.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються на кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 20 грн. за 1 примірник збірника.

**Історична пам'ять. 2'2009. Науковий збірник. — Полтава:
Друкарська майстерня, 2009. — 138 с.**

Комп'ютерний набір
і коректування:

Лахно В. І.

Технічний редактор,
комп'ютерна верстка
та макетування:

Лахно О. П.

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано в
«Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

Підписано до друку 26. 11. 2009 р.
Гарнітура Таймс. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,97. Зам. 327.
Наклад 300 прим.

***Видавець ПП Шевченко Р.В.
36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
Свідоцтво серія ДК № 1139 від 04.12.2002 р.***
